

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ TARİH DERGİSİ
Eskisehir Osmangazi University History Journal

Cilt:7 Sayı:2

Kasım 2024

Eskişehir

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi

Eskisehir Osmangazi University History Journal

Cilt: 7, Sayı: 2 Kasım 2024/Volume: 7, Number: 2 November 2024

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ TARİH DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Mayıs ve Kasım aylarında yılda iki sayı hâlinde yayınlanır

Derginin kısaltması: ESOGÜTD

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Emine Gümüşsoy

İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi Dekanı

Editörler

Prof. Dr. Osman Köksal

Doç. Dr. Yunus Arifoğlu

Editör Kurulu

Prof. Dr. Osman Köksal

Doç. Dr. Yunus Arifoğlu

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Akbaba

Araştırma Görevlisi Zeynep Akıl

Araştırma Görevlisi Bahar Gündoğan

Yayın Tarihi: 29 Kasım 2024

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi, İSAM, ASOS İndeks, Acar İndeks ve GoogleScholar'da taranmaktadır.

İletişim Bilgileri

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölüm Başkanlığı Tarih Bölümü, F2
Blok, 3.Kat,26040, Odunpazarı/Eskişehir

Tel: +90 222 239 37 50 / 2717, e-posta: tarih.itbf@tm.ogu.edu.tr

İnternet Sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esogutd>

e-ISSN: 2687-3842

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof.Dr. Ahmet YARAMIŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Ali PAJAZITI	South East European University, Makedonya
Prof.Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Emine GÜMÜŞSOY	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Fahri YETİM	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Fehmi YILMAZ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. H. Hüseyin ADALIOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Haşim ŞAHİN	Anadolu Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. İbrahim ŞİRİN	Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. İrfan MORINA	University of Prishtina, Kosova
Prof.Dr. Kâmil ÇOLAK	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Meral BAYRAK	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Meryem KAÇAN ERDOĞAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Mesut ERŞAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Muzaffer DEMİR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Muzaffer DOĞAN	Anadolu Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Necmettin ALKAN	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Necmettin AYGÜN	Aksaray Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Numan ELİBOL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Nuri KAVAK	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Orlin SABEV	Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaristan
Prof.Dr. Osman KÖKSAL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Rainer Maria Czichon	Uşak Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Zafer KOYLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Aşkın KOYUNCU	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Erkan İZNIK	Anadolu Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Fatma Sevinç ERBAŞI	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Prof.Dr. Hayrettin PINAR	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Mustafa GENÇOĞLU	Uşak Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Oktay BERBER	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Volkan MARTTİN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Doç.Dr. Yunus ARİFOĞLU	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Assoc.Prof.Dr. Esilda LUKU	Aleksander Moisiu University, Arnavutluk
Assoc.Prof.Dr. Fahd KASUMOVIC	University of Sarajevo, Bosna Hersek
Assoc.Prof.Dr. Getachew KASSA	Addis Ababa University, Etyopya
Assoc.Prof.Dr. Mujib ALAM	Jamia Millia Islamia-A Central University, Hindistan
Dr.Melinda BOTALIC	University of Tuzla, Bosna Hersek
Dr.Sedad BESLIJA	University of Sarajevo, Bosna Hersek
Dr.Fazileta HAFIZOVIC	University of Sarajevo, Bosna Hersek
DALKESEN	Dr.Öğr.Üyesi Nilgün İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye

Yazım Kuralları

ESOGÜ Tarih Dergisinin yazım kuralları, 2024 Kasım sayısı ile birlikte aşağıdaki şekilde güncellenmiştir.

Dergimizdeki bütün yazışmalar ve işlemler Dergipark sistemi üzerinden yürütülmektedir. Bu nedenle yazarlarımız, düzenli aralıklarla ilgili sisteme girerek kendilerine iletilen yazışmaları takip etmeleri sağlıklı iletişim açısından önem taşımaktadır.

Çalışması yayınlanan bir yazarın, takip eden sayıda yeni bir çalışması yayımlanmaz.

Gönderilen makaleler Esogü Tarih Dergisi Makale Şablonu Örneği üzerinden hazırlanması tavsiye edilmektedir.

ESOGÜ Tarih Dergisine yüklenen tam metin dosyasında **kışisel bilgilere** yer verilmemelidir. Kışisel bilgiler, makale kabul edildikten sonra örnekteki gibi yazılmalıdır;

Eski Türk Tarihçiliğinin Ötekisi: Kırgızlar

Yusuf Akbaba*

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir Türkiye, yakbaba@ogu.edu.tr, ORCID: [0210-0403-4337-8750](https://orcid.org/0210-0403-4337-8750)

Makaleler öncelikle 'Ön Kontrol'e tabi tutulurlar, editör kurulu tarafından incelenirler. Yazıların derginin kurallarına uygun olup olmadığına bakılır, aynı zamanda metodolojik açıdan incelenirler. Düzeltmesi gereken makaleler yazarlarına gönderilir, düzeltilmeleri halinde yeniden işleme konurlar. Üç defa düzeltmeye gönderilen yazılar, düzeltilmediği takdirde reddedilirler.

Yazılar, Microsoft Word programında yazılmalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi'ne gönderilen makaleler en fazla 12 bin kelime, en az 4 bin kelime olmalıdır. Kitap tanıtımı ve incelemesi ise en az 750, en fazla 1500 kelime olmalıdır.
2. Makalelerde Türkçe ve İngilizce başlıkla, Öz ve anahtar kelimeler bulunmalıdır. Metin içerisinde giriş, teorik temel bulgular, bölümler ve sonuç kısmı yer almalıdır.
3. Öz (baş harfi büyük, koyu ve paragrafla aynı şekilde hizalanmış) ve Abstract (baş harfi büyük, koyu ve paragrafla aynı hizalanmış şekilde) başlıklarının altında her ikisi de 200-250 kelime arasında 11 punto 1'er cm içeride, iki yana yaslı yazılmalı, satır aralığı 1.15 olmalıdır. Öz ve Abstractın altında beş kelimelik Anahtar Sözcükler / Keywords yer almalıdır.
4. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi'ne gönderilen makaleler, İsnad Atf Sistemi Kılavuzuna <https://www.isnadsistemi.org/download/isnad-2-yazim-kilavuzu/> uygun olarak hazırlanmalıdır.
5. Gönderilen yazılar intihal programına tabi tutulmalı ve benzerlik raporu en fazla yüzde 20 olmalıdır.
6. İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumunun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır. Ayrıca Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisine başvurulabilir.

7. Makale içerisindeki başlıkların her bir kelimesinin sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır. Başka biçimlendirmeye yer verilmemelidir.
8. Yazılarda sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.
9. Tablolarda başlık üst kısımda ve tablo başlığının harfleri büyük olmalıdır. Şekillerde ise, başlık şeklin altında yer almalıdır ve 11 puntoyla yazılmalıdır.
10. Ana başlığın baş harfleri büyük geri kalanı küçük olmalı, koyu ve 12 punto olacak şekilde yazılıp ortadan hizalanmalıdır. İngilizce başlık ise Türkçe Öz'ün altına 11 puntoyla baş harfleri büyük, koyu ve ortadan hizalanmış şekilde yazılmalıdır. Ara başlıklar 11 punto, sadece baş harfleri büyük, koyu, iki yana yaslı ve paragraf başı (1,25 cm) ile aynı hizada olmalıdır. Öncesinde 0nk, sonrasında 0nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar Biçim olarak;

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar	3,5 cm
Alt Kenar Boşluk	3,5 cm
Sol Kenar Boşluk	3,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	3,5 cm
Yazı Tipi	Times News Roman
Yazı Tipi Stili	Normal
Boyutu (Ana Metin)	11
Kaynakça	10 punto ve tek aralık, asılı 1.25
Boyutu (dipnot metni)	9 ve tek aralık önce ve sonra 0
Metin Satır Aralığı	1,5 önce ve sonra 0
Tablolar	10 punto ve tek aralık

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi

Eskisehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esogutd>, 7/1

Mayıs 2024

İÇİNDEKİLER

Makaleler

Enes Çağltay-Mesut Erşan

Bozkurt Dergisi ve Komünizm 07-22

Abdullah Taha Yıldız

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının İdaresi: Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin Emval-i Eytâm Sicilleri Örneği23-62

Serpil Ceyhan Gençer-Musa Kılıç

Osmanlı Devleti'nin Korfu Şehbenderleri ve Başşehbenderleri 63-77

Bürhan Mustafa Büyükarıslan

Intellectual Figures in Post-Tanzimat Social Change: The Example of Ahmet Cevdet Pasha and His Granddaughter Sister Zubeyde Ismet 78-104

Meryem Kaçan Erdoğan

Sokullu Mehmed Paşa'nın Bosna/Vişegrad Kasabasındaki Hayır Eserleri 105-129

Mizgin Tanrıkulu Aktürk-Hüseyin Erkan Bedirhanoglu

XII. ve XIII. Yüzyılda Anadolu'da Kumaş Dokumacılığı..... 130-152

Kitap İncelemesi

Elif Ezgi Özer

Georges Minois, İntiharın Tarihi: İstemli Ölüm Karşısında Batı

Toplumu 153-160

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi

Eskisehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/pub/esogutd>, 7/1, Mayıs 2024

DOI: 10.47437/esogutd.1468950

Araştırma Makalesi

Bozkurt Dergisi ve Komünizm*

Enes Çağiltay** Mesut Erşan***

Öz

Anadolu topraklarında komünizm düşüncesinin tarihi Osmanlı Devleti'nin son yıllarına dek dayansa da Türkler komünizmin etkisini Kurtuluş Savaşı yıllarında daha yoğun bir şekilde hissetmeye başlamış, stratejilerini buna göre belirlemek zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya'daki iç savaşı Çarlık yanlısı olanlara karşı Bolşeviklerin kazanmasıyla komünizm furyası bütün dünyaya hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Millî Mücadele'nin kazanılması ile yönünü batıya çeviren Türkiye, komünizmi bir tehlike olarak tanımlamış önlemler almaya çalışmıştır. Batı yönlü politikanın izlenmesi ile Türkiye'deki komünistler faaliyetlerini gizli bir şekilde yapmak zorunda kalmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile İsmet İnönü Türkiye'yi savaştan korumak için komünistlere karşı daha sert önlemler almıştır bu süreçte komünistlerin bazıları faaliyetlerini yeraltından devam ettirirken bazıları devlete entegre olmaya çalışmışlardır. Savaş boyunca Türkiye'de komünizm düşüncesi neredeyse tamamen yasaklanmış devamında komünist tutuklamalarını da beraberinde getirmiştir. Çalışmamızda, 19. yüzyılın başlarında Karl Marx ile başlayan ve parasız, eşit ve emeği ön planda tutan bir toplum yapısının kurulmasını hedefleyen komünizm düşüncesi üzerinde durulacak, sonrasında İkinci Dünya Savaşı sürecinde yayın hayatına başlayan Türkçü düşünce merkezli yayınlanan Bozkurt Dergisi perspektifinden komünizm ideolojisi tahlil edilecektir.

212

* Bu makale Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih bölümünde Prof. Dr. Mesut Erşan danışmanlığında yapılmakta olan "İkinci Dünya Savaşı Basın ve Fikir Dünyasında Bozkurt Dergisi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, ORCID: 00090002-4626-7678, enescagiltay@gmail.com

*** Prof. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, mersan@ogu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4057-9945

Anahtar Kelimeler: Bozkurt Dergisi, Komünizm, Türkçülük, İkinci Dünya Savaşı.

Bozkurt Magazine And Communism

Abstract

Although the history of the idea of communism in Anatolian lands dates back to the last years of the Ottoman Empire, Turks began to feel the impact of communism more intensely during the War of Independence and had to determine their strategies accordingly. After the Bolsheviks won the civil war in Russia against the Tsarists during the First World War, Communism began to spread rapidly all over the world. Turkey, which turned its direction towards the West with the victory of the National Struggle, defined communism as a danger and tried to take precautions. Communists in Turkey were forced to carry out their activities in secret due to the Western oriented policy. With the outbreak of the Second World War, İsmet İnönü took harsher measures against the communists in order to protect Turkey from the war. In this process, some of the communists continued their activities underground while others tried to integrate into the state. During the war period, the idea of communism was almost completely banned in Turkey and communist arrests followed. In our study, the idea of Communism, which started with Karl Marx at the beginning of the 19th century and aims to establish a social structure that is free of money, equal and prioritizes labor, will be emphasized, and then the ideology of Communism will be analyzed from the perspective of Bozkurt Magazine, which was published in the Second World War period and centered on Turkist thought.

Key Words: Bozkurt Magazine, Communism, Turksim, World War II.

Giriş

Komünizm uzun yıllar boyunca tartışma konusu olmuş, hatta ülkelerin iç meselesi haline gelmiş bir düşünce sistemidir. Son derece politik olan komünizm meselesi devleti daha doğrusu “devletsizliği” ele alan bir ideolojidir. Devlet/sınıf mücadelesinin başta Rusya’da devrim ile gerçekleştirilmesi diğer ülkeleri de etkilemiştir. Türkiye’de komünizmin etkileri Osmanlı’ya kadar dayanmaktadır. İlk olarak İşçi hareketleri ve küçük işçi oluşumları olarak görülse de bunlar zamanla sosyalizmden etkilenerek işçi haklarını aramak amacıyla örgütlenmeye başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti yenilince Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kalmış ve komünistler Osmanlı’nın etkinliğinin azalmasını değerlendirerek İstanbul’da Osmanlı Sosyalist Firması’nı dahi kurma fırsatı

bulmuşlardır. Bu fırka daha sonrasında Türkiye Sosyalist Fırkası adını alacaktır. Osmanlı'daki bir diğer komünist parti de Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi'dir. Bu parti 1921 yılında *Aydınlık Dergisi*'ni de çıkarmıştır. Millî Mücadele döneminde ise komünist faaliyetleri daha etkili olmaya başlamıştır çünkü Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya hükümeti ortak çıkarlar doğrultusunda ilişkiler kurmaya başlamış ve Sovyet Rusya'nın Millî Mücadele'ye destek vereceğini açıklamasının ardından Anadolu'da komünistler için istedikleri ortam oluşmaya başlamış olsa da Mustafa Kemal Paşa Sovyet Hükümeti ile dengeli bir siyaset izlemiş ve Sovyet Rusya'nın komünizmi Türkiye'ye sokmaya çalışmasına hiçbir zaman müsaade etmemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Hıyaneti Vataniye Kanunu çerçevesinde memlekette zararlı faaliyetlerde bulunan bazı komünistler yargılanmışlar fakat büyük cezalar almadan beraat etmişlerdir. Beraat edenlerin yanında 18 ay hapis cezası alanların olduğu da bilinmektedir. Bu olayların ardından Komünistler yurtdışına çıkmışlar faaliyetlerine başta Fransa olmak üzere çeşitli ülkelerde devam etmişlerdir ki bunların başında TKP'nin başındaki isim Şefik Hüsnü gelmektedir. 1926'da çıkarılan af yasası ile komünistler Türkiye'ye dönmüşler yeni propagandalara başlamışlardır. 1927'de Şefik Hüsnü ve yanındakilerinin Moskova ile bağlantılarının deşifre edilmesinin ardından 35 komünist yakalanmış ve 24'ü mahkûm edilmiştir. Tutuklamaların devam etmesi ile iktidar komünizme karşı tavrını keskin bir şekilde belli etmiş, aynı zamanda komünistlerin faaliyet alanları da daraltılmıştır. Komünizm meselesi sebebiyle tutuklananların Cumhuriyet'in 10. yılı sebebiyle çıkarılan yeni af yasası ile serbest bırakılmışlar Atatürk'ün vefatına kadar ciddi bir faaliyet yürütmemişlerdir. Atatürk'ün vefat etmesi ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile komünistler faaliyetlerine yeniden başlamış ve İsmet İnönü'nün TKP'yi yakın takibe alması ile sıkıntılar tekrar yaşamaya başlamışlardır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı öncesince iktidar Türkiye'yi savaştan uzak tutmak istediğinden komünistleri Anadolu'nun bazı bölgelerine sürgüne gönderdiğinden komünist kadrolar sınırlı imkanlar ile siyasetini devam ettirmek zorunda kalmışlardır.¹

¹ Serhat Sipahi, Türkiye Komünist Partisi Öncülerinden Şefik Hüsnü'nün Moskova'ya Gönderdiği Rapor Çerçevesinde, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Komünizm, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Ankara, 2021, s. 10-12.

Genel amacı emeğin sömürsüz, devletsiz, özgür ve eşit bir şekilde değerlendirilmesi ve emeğin karşılığının para olmadığını, emeklerin kıyaslanmaması için mücadele eden bu düşünceye Atatürk'ün vefat etmesinin ardından İsmet İnönü döneminde büyük bir denetim getirilmiştir. Çünkü Türkiye kendini savaşa dahil etmeden bu badireden kurtulmak istiyordu. Böyle bir süreçte başlayan İkinci Dünya Savaşı ve bu kaos ortamında yayınlanan Türkçü dergi olan Bozkurt'un komünizme bakışı makalenin değerlendirme konusudur. Bu değerlendirmenin önemi İkinci Dünya Savaşı devam ederken CHP iktidarının bazı ideolojileri mercek altına alması ve denetimi arttırması ile Komünist ideolojinin Türkçü kesimlerce ne şekilde kaleme alındığını göstermek çalışmanın bir diğer amacıdır.

1. Komünizm Tarihçesi

Komünizmin kökeni Latince'deki communis kavramından gelmektedir. Communis ortak ve evrensel anlamında kullanılmaktadır. Türk Dil Kurumu'nda komünizm, "*Bütün malların ortaklaşa kullanıldığı ve özel mülkiyetin olmadığı bir toplum düzeni*"² olarak tanımlanmaktadır. Komünizm, tarihte Karl Marx ve Friedrerich Engels tarafından 1848 yılında Komünist Parti Manifestosu adlı bildirge ile oluşmaya başlamıştır. Aslında insanlık tarihinin başlangıcına baktığımızda basit komünizm esintileri ile karşılaşmak mümkündür. Buna örnek olarak ilk çağlarda insanlar avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını devam ettiriyorlardı. Yani insanın doğasına baktığımızda temel gereksinimleri yemek, barınma ve giyinmedir. Buna 'ilkel komünizm' demek yanlış olmayacaktır.

Yapılan en büyük yanlışlardan biri de sosyalizm ile komünizmin birbirine karıştırılmasıdır. Sosyalizm ideolojisinde verilen emek ve alınan karşılık arasında doğrusal bir orantı vardır. Yani emeğin değeri ne kadar artarsa alınan ücret de o kadar artar fakat komünizmde bu mümkün değildir. Çünkü maaşın seviyesi emek ile ölçülemez bütün emekler eşittir ve sıralanması, kıyaslanması yanlıştır. Sosyalizmin genel felsefesi işçi üzerine kuruludur. İşçi en mağdur kesimdir ve işçi hak ettiği emeğinin karşılığını almalıdır. Komünizm ise bütün emeklerin eşit olduğunu savunmaktadır. Sosyal sınıf farklarına karşı olan komünizm, kısaca ezilen kesimin hakkını aramasına verilen genel tabirdir.

² <https://sozluk.gov.tr/komunizm> 28.02.2024

Avrupa’da 18. yüzyılın ortalarında meydana gelen Sanayi devrimi ile sınıf farklılıkları daha fazla meydana gelmeye başlamış ve işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. Fabrikaların artması, üretimin hızlanması zengin ile yoksul arasındaki ekonomik farkı daha da arttırmış, yoksul insanlar zengin insanların emrinde çalışmak zorunda kalmıştı. İşçiler günde 12 saatten fazla çalışıyor ve emeklerinin karşılığını alamıyorlardı. Komünizm, Marx ve Engels’in hazırladığı Komünist Parti Manifestosu ile gündeme geldikten sonra Marx, paranın ve özel mülkiyetin ön planda olduğu sistemler yerine -yani kapitalizm- ortak mülkiyet, parasız, sınıfsız, emeğin eşit olduğu bir toplumu savunmuştur. Sınıf kavramını ortadan kaldırmanın yolu üretim sonucunda meydana gelen kazancın toplum arasında ihtiyaçlarına göre eşit paylaşılması gerekmektedir.³

Komünizm kavramının yanında “sol” kavramının da iyi bilinmesi gerekmektedir. Solun anlamını kavramak için tarihsel gelişimine ve içindeki gelişmelere bakmak faydalı olacaktır. Batı medeniyetinde solun ortaya çıkması 1789 Fransız İhtilali’ne dayanmaktadır. 19. Yüzyıl boyunca liberal düşüncenin temsil ettiği burjuva sınıfı ihtilalin gerçekleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü halk burjuvaların lüks yaşamının yanında fakir bir hayat sürmekteydi. Sınıf farklılığı artmış, gelir dağılımı ciddi anlamda adaletsizdi. Yönetim (iktidar) hangi sınıfının elinde olursa olsun bir baskı aracı haline gelmekteydi, kötüydü. Bu baskının kaldırılabilmesi için devletin yok edilmesine girişilmeliydi. Yoksul halk tam olarak da bu felsefe ile hareket etmekteydi. İlerleyen zamanda Fransız Devriminin yaşanmasının ardından cumhuriyet ilan edilmiş ve mecliste oturma düzenine göre sağda oturanlar sağcı yani düzeni korumak isteyenler ‘gerici’ olarak anılırken, sol tarafta oturanlar ‘ilerici’ yani değişimciler olmuşlardır. Marx, Burjuva düzenine yani zengin sınıf egemenliğine karşı olduğundan dolayı Marksizm, komünizm gibi ideolojiler solu temsil etmektedir.⁴

Marx’a göre Burjuva serveti aslında toplumun servetidir. Servetin toplumsal şekli ne olursa olsun kullanım değeri onun her zaman içeriğini teşkil eder. Emek maddi

³ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto* (Çev. Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoğlu, Olcay Göçmen, Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 21-22.

⁴ Mete Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Üçüncü Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 13-16.

olarak asla kıyaslanamaz eğer kıyaslanması gerekiyorsa bu kıyaslama sadece harcanan zaman için yapılabilir. Emek-zaman ölçüsü, saat, gün, hafta gibi normal zaman ölçüleri ile ölçülebilir, para ile değil. Emeğin, biçimi, içeriği, bireyselliği mühim olmamalıdır, onun nicel biçimde canlı varlık tarzı ve verilen emeğin süresidir.⁵ Örneğin Marx, A kişisi altı saat süreyle demir ve altı saat süreyle de kumaş üretsın, ve B kişi de aynı biçimde altı saat süreyle demir, altı saat süreyle de kumaş üretsın, ya da A 12 saat süreyle demir, B de 12 saat süreyle kumaş üretsın, bu, besbelli ki, aynı emek-zamanının değişik biçimde kullanılmasından başka bir şey ifade etmez, emek aynı emektir sadece ürettikleri malzeme farklıdır.⁶

Marksizm ve Leninizm ideolojileri komünizmi en çok benimseyen düşüncelerdir. Komünizm için bu ayrımların da bilinmesi gereklidir. Marx, yayınladığı bir manifestoda kapitalist toplumlarda zenginlerin bile zararlı çıkacağını, dünyanın komünist sisteme geçmesi için yapılması gerekenleri açıklamıştır. Çarlık Rusya'da 1917 devriminin yaşanması ve yönetimi Bolşeviklerin ele geçirmesi ile Lenin komünizmi farklı yorumlamıştır. Lenin, Marx'ın söylediklerini sosyalizme benzetmiştir. Marx'a göre burjuvazi sınıfı iktidara gelince toplumdaki sınıflar mesleklere göre iş ayrımı yapılmalı ve ekonominin tüm paydaşları emeğe göre paylaşımı devam ettirmeliydi.⁷ Lenin, Marx'ın düşüncelerini bir noktaya kadar benimsemiş -sosyalizm kısmını- bazı kısımlarında değişiklik yapmak istemiştir. Lenin eğer sistem değişecekse bunun için ortam hazırlanması ve bu çerçevede çalışmalar yapılmasına inanmaktaydı. Lenin, ülkede yönetici kesimin halkın sorunlarına uzak kalıyorsa, ülkenin menfaatlerini göz önünde bulundurmuyorsa bu ortamda devrim kaçınılmaz olacaktır. Devrim için işçilerin ayaklanması beklenmemeli, şartlar kötüleştiyse ve sanayi gelişmiyorsa o devrim yapılmalıdır. Bolşevik Devriminden sonra tam olarak bu politikalar uygulanmıştır. Marx ve Lenin'i birbirinden ayıran bir diğer farklılık ise Marx devletin burjuvalar sayesinde ayakta kaldığını iddia ederken Lenin buna katılmıyordu. Çünkü Lenin devrimi işçilerin değil, Komünist partilerin başlatması gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden devletin başına işçiler değil siyasiler

⁵ Karl Marx, *Ekonomi Politikinın Eleştirisine Katkı* (Çev. Sevim Belli), Dördüncü Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1973, s. 48-49.

⁶ Karl Marx, a.g.e. s. 52.

⁷ Lenin, *Devlet ve İhtilal*, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2003, s. 108-109.

geçmeliydi. Marx der ki: “*Sermayeci komünist cemiyet arasına birincinin ikinciye ihtilalkar bir suretle inkılap etmesi devri girer. Ona tekabül eden siyasi intikal devri işçi sınıfının ihtilalcı diktatörlüğünden başka bir şey değildir.*”⁸

Bolşevik Devrimi’nden sonra komünizm politikası şu şekilde özetlenebilir; Devlet, üretim araçlarının mülkiyetini toplum adına eline almaktır. Ekonomide toplum eşitliğe dayandırılmalı ve sanayide ise rekabet değil iş birliği sağlanmalıdır. Komünizme göre; toplum, özel mülkiyeti kaldırmalı, çalışma şartları eşitlemeli, herkes yeteneğine ve ihtiyacına göre işlerde çalışmalıdır. Eğitim, sağlık ve barınma ücretsiz olmalıdır. Din konusunda ise Lenin, dini devletin değil insanların bir inanış şekli olarak yorumlamış kişilerin kendi tercihleri olarak kalması gerektiğini söylemiştir.⁹

2. Türkiye ve Komünizm

Türkiye’de ve Osmanlı’da komünizm etkisi ise çeşitli süreçlerden geçmiştir. Rusya modeli örnek alınarak ülkeye komünizm getirmeye çalışan kesimler olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ile komünizme bakış açısı da değişmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet’in ilan edilmesi ile düşünceler daha özgür bir ortamda ifade edilmeye başlamış örneğin Refik Nevzat tarafından Osmanlı Sosyalist Fırkası kurulmuştur. Kurtuluş Savaşı sürecinde SSCB ile Ankara hükümeti dostluk ilişkileri kurma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Örnek olarak I. İnönü Savaşı’ndan sonra imzalanan Moskova Antlaşması ile iki taraf arasındaki ilişkiler oldukça gelişmiş ve Millî Mücadele’ye Rusya’nın destek olacağı resmîyet kazanmıştı. SSCB’nin bu anlaşmayı yapmasındaki sebep Anadolu’da komünist bir Türkiye oluşturabilme isteğiydi. Ülkenin kurucu kadroları bunu bir fırsat olarak değerlendirmiş İngiltere ve Fransa’ya karşı bir Rusya’yı bir koz olarak görmüşlerdir. Cumhuriyet’in ilanından sonra da komünistler hükümet tarafından sürekli olarak denetlenmiştir çünkü komünist düşünceye sahip insanlar devlete başkaldırarak bazı eylemlerde bulunmuş ve suçlara karışmışlardır. Devlet otoritesini arttırmak adına komünistleri bazı şartlarda denetlemek zorunda kalmıştır. Genellikle kısa süreli cezalar alsalar da komünistlik faaliyetleri suç sayılmıştır. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti Atatürk ilkeleri ile yönünü batıya çevirmişti. 1933-1936 yılları arasında Türkiye ile SSCB ile sıkı bir iş birliği

⁸ Lenin, a.g.e, s. 117.

⁹ Engin Çağdaş Bulut, “*Modern Türkiye’de Komünizm Algısı (1923-1960)*”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2019, s.9.

dönemi başlamıştı. Bu ilişkilerin temel sebebi 1930ların başında Mussolini önderliğinde İtalya, revizyonist Almanya ve anti revizyonist İngiltere ve Fransa arasında 4lü bir anlaşma yapılacağı söylentileriydi. Bu devletler Türkiye topraklarında hak iddia ediyorlardı. Bu durumdan kaygılanan Türkiye Cumhuriyeti ve Milletler Cemiyeti dışında bir anlaşma yapılacağı iddiaları da SSCB'yi kaygılandırmıştır. İki devletin ortak kaygıları Türkiye ve SSCB'yi birbirine yaklaştırmıştır.¹⁰ Atatürk'ün vefat etmesi ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile (1939) dünyada ideoloji çatışmaları başlamıştır. Dünya bu sıcak savaşın içinde bir kaos yaşarken Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Türkiye'yi savaştan uzak tutmak adına hem komünist hem de faşist ideolojileri yasaklamış ve sıkı denetim getirmiştir. Türkiye'de antikomünist düşünce antikapitalizm ve NATO karşıtlığı üzerinden yapılmaya çalışmıştır. Komünizm, SSCB'nin Türkiye üzerinde hayata geçirmeye çalıştığı politikalar ve baskı sebebiyle "Ruslaştırma" olarak anlaşılmıştır. Türkiye bu antikomünizm politikaları tarafların dikkatini ve tepkisini çekmemek adına uygulamaya çalışmıştır. Çünkü ülkede komünist söylemlerin artması Türkiye'yi hiç beklemediği bir anda 2. Dünya Savaşı'nın içine çekebilirdi.¹¹ Türkiye'de komünist ve antikomünist kutuplaşma bu süreçte meydana gelmiştir. Makalenin ana konusunu oluşturan husus da budur. İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkan Türkçü bir dergi olan Bozkurt Dergisi sayılarında yayınlamış olduğu bazı yazılar ile komünistleri eleştirmiş ve yazar kadrosu komünizmin ülkeye etkilerinden bahsetmiş, halkı bilgilendirmeye çalışmışlardır.¹² İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında ise Sovyetler Birliği Türkiye ile antlaşma imzalamak istediğini bildirdi. Dönemin dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu 25 Eylül 1939'da Moskova'ya giderek görüşmeler başlamıştı. İngiltere ile iyi ilişkilerin SSCB'den geçtiğini bilen Türkiye hükümeti planlarını bu yönde ilerletmekteydi. İlerleyen süreçte Stalin önderliğindeki SSCB Türkiye'den boğazlar konusunda ayrıcalık isteyince Türkiye bu teklifi reddetmiş ve iki devlet arasındaki yollar ayrılmıştır.¹³ Son olarak Fethi Tevetoğlu'na göre komünizm Türk ülkelerinde ve

¹⁰ Hüner Tuncer, İsmet İnönü'nün Dış Politikası (1938-1950), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 25-26.

¹¹ Abdülazim Şimşek, Komünistin Eşkali: Türkiye'de Antikomünizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 31-32.

¹² Engin Çağdaş Bulut, a.g.m, s. 192-193.

¹³ Hüner Tuncer, a.g.e, s. 131-132.

neredeysi tüm dünyada mantıklı bulunmayan bir ideolojidir çünkü komünistler serseri ve sapıktır. Türkçülerin neredeysi hiçbiri komünizmi bir doğru olarak görmemişlerdir. Rusların Türkleri Ruslaştırma yani bir nevi emperyalist politika olarak görmüştür. Türkçüler komünistleri “Moskofçu” olmakla suçlamaktaydılar. O zamanlar Moskofçu olmak demek Türk düşmanı demektir. Tevetoğlu, yazılarında sivri bir üslupla; komünistlerin aslında psikopat, hırsız ve namussuz gibi üç kötü karakteri temsil ettiğini söylemiştir. Türkçü düşünceye sahip toplulukları etkileyen en önemli faktörlerden en önemlisi hem iç hem de dış politikada yaşanan anti-Rus, anti-Sovyet ve anti-komünistliktir. Bu özellikler ister Türkçü ister Irkçı ya da Atatürk milliyetçisi olsun, hep birlikte komünistlere karşı mücadeleye etmeye çalışmışlardır. Türkiye’de komünistlerin faaliyet göstermesi suç teşkil ettiğinden komünist teşkilatlar illegal ve gizli bir şekilde varlıklarını sürdürmekteydi. Bu nedenle de milliyetçi kitleler eylemlerinin çoğunda genellikle aydınlara, üniversite hocalarına, kurumlara ve siyasilere karşı hareket etmişlerdir.¹⁴

220

3. Bozkurt Dergisi ve Komünizm

Bozkurt Dergisi, Türk fikir dünyasının en önemli bilim insanlarından biri olan Reha Oğuz Türkan ve arkadaşları tarafından 1938 yılında yayın hayatına başlamıştır. Ergenekon Dergisi’nin mahkeme kararı ile kapatılmasının ardından Türkçü düşüncenin devam etmesi adına Bozkurt Dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Bozkurt Dergisi’nde aynı Ergenekon çizgisinde sayılar çıkarmıştır. Slogan olarak ise “Her ırkın üstünde Türk Irk!” sloganını kullanmışlardır. Derginin ilk cildi 12 sayı çıkmış ve bu 12 sayı aylık olarak yayınlanmıştır. İkinci ciltte ise dergi haftalık olarak yayınlanmıştır. Derginin 1. Sayısı incelendiğinde koyu kırmızı bir kapak ile basıldığı görülmektedir. Kapağın tam ortasında yayın içinden çıkan 3 ok ve üzerinde bozkurt figürü bulunmaktadır. Kapağın en altında çerçeve içine alınmış “BOZKURT, “Ergenekon’un remzidir. (Devamıdır) Türklük yolunda sesimizin bir an bile kısıldığını görmeyeceksiniz” yazısı basılmış, Ergenekon’un devamı olduğu Türkçü düşünceler hakkında yazılara devam edeceklerini bildirmişlerdir. Derginin sağ alt köşesinde ise 10 kuruşu satıldığı da belirtilmiştir.

¹⁴ Fethi Tevetoğlu, Faşist Yok Komünist Var, Üçüncü Baskı, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara, 1963, s. 54-56.

Komünizm, Bozkurt Dergisi'nde önemli bir yere sahiptir. Çünkü dergi Türkçü bir ideoloji etrafında çıktığından dolayı komünistlere karşı genel olarak bir eleştiri söz konusudur. Örneğin Reha Oğuz Türkkın tarafından kaleme alınan “İçimizdeki Şeytan”¹⁵ adlı yazıda başlığın altında “İyi bir kabiliyet, kötü bir fikrin hizmetinde” alt başlığı dikkat çekmektedir. Yazar komünizmi kötü bir fikir olarak tanımlamaktadır. Yazar iyi bir kabiliyetten kastetmek istediğini ayrı bir başlıkta açıklamakta ve Sebahattin Ali'nin Ulus Gazetesi'nde tefrika edilmiş olan İçimizdeki Şeytan adlı romanından esinlendiğini aktarmaktadır. Romanda Sebahattin Ali'nin iyi bir kaleme sahip fakat kötü bir fikri savunduğunu, yazının başlığı olan İçimizdeki Şeytan'ın da buradan geldiğini aktarmaktadır. Tefrika edilen romanın açıklamasında Ömer, Macide ile ani bir aşk ile evlenmektedir, fakat Ömer, umursamaz biridir. Ömer bu umursamazlığı içindeki kötü sesi şeytana benzetir. Sürekli hatalar yapmasına rağmen hiç suçu kendisinde bulmaz. Bütün hataları yapan kendisi değil içindeki o ses, o şeytandır. Yazar, Sebahattin Ali'nin romanlarını çok sevdiğini fakat Sebahattin Ali'nin ruhunun kötü olduğunu aktarıyor. Çünkü Sebahattin Ali komünist bir düşünceye sahiptir. Ali'nin ruhun derinliklerine karanlık hususlara inişi zeki olduğu kadar düşünce yapısının da geliştiğini kanıtlamaktadır diyen yazar, Ali iyi, hatta büyük kabiliyetli bir sanatkardır ama kötü bir fikir olan komünizm düşüncesine sahip olduğunu düşünmektedir. Bu zararlı komünizm fikri ikiye ayrılmaktadır. Birincisi Ali'nin fazla realizm yapması ve kuşkucu bir karakteri olmasıdır. Yazdığı romanlarda kalemi sağlam olsa da karakterlerin hepsinin ahlakı şüphelidir. Yazar Ali'nin romanlarındaki karakterlerin genelde köy öğretmeni, öğrenci, esnaf aileler, profesör ve bütün gençlerin bencil, ülküsüz ve çıkarıcı olduğunu söylemektedir. Bu karakterler hiçbiri diğerini düşünmez, sevmezler menfaatleri uğruna her şeyi yapabilirler. Tek dertlerinin hayatlarının ve karakterlerinin temeli çıkardır. Kupkuru ruhlara, sahte heyecanlara, yalancı inanışlara, inanılmamış cemiyetlere, köye inme hedefi dilinden düşmeyen gerçek duygulardan çok uzak insanlar olarak tanımlamaktadır. En iddialısı bile bu romanda zararlı tutkuları olan kimseler olarak görünüyor. Hepsi mevki kapmak, para dolandırma peşinde olan kimselerdir. Bakıldığında Ömer ne iyi ne kötüdür. Bedri ve Macide de insan beğenmeyen fakat kendi istekleri de belli olmayan

¹⁵ Bozkurt, sayı 3, Mayıs-Haziran 1940, s. 84-88.

tiplerdir. Ali'nin yazdığı romanlarda kişiler öyle bir topluluğu tasvir ediyor ki hiçbir ferdi samimi değildir hiçbirinin diğerine inancı yoktur. Sabahattin Ali'nin asıl hedefi Türkçüleri eleştirmektir. Ali, Türkçüler kelimesini kullanmamasına rağmen eleştirilerin kime yapıldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Ali, milliyetçileri özetliyor fakat aynı zamanda ağır eleştiriler de yapıyor. Türkçülüğün adını kullanmadan, Türkçüler için “*Barbar, insaniyetin kuyusunu kazan dünya görüşü*” sıfatlarını kullanıyor. Reha Oğuz Türkkan ise bunun doğru olmadığını savunuyor. Türkkan, Ali fikirlere hücum edemediği için o fikirlerin sahiplerine saldırdığını söylüyor. Ali, romanlarında Türkçü insanları iğrenç şahıslar olarak göstermektedir. Türkkan, aynı zamanda milliyetçilere bu derece ağır hakaretler eden başka kimsenin olmadığını da söylemektedir. Ulus Gazetesi'nde milliyetçilere ağır hakaretler içeren Ali'nin yazılarını ve romanlarının paylaşılmasının yanlış olduğunu aktaran yazar, eğer roman küçük bir rötuştan geçerse Türk milleti ve Türk gençliği için oldukça faydalı bir eser haline gelebileceğine inanıyor. Sabahattin Ali, hiçbir inancında samimi olmayan, hislerine kapılmış bir genç olarak tasvir edilirken Romandaki Ömer'e benzetilmektedir. Özünde iyi olsa da yaptığı yanlışların farkında olmayan biri olarak tanımlamaktadır. Son olarak Türkkan, Sabahattin Ali'nin yazarlık yeteneklerini milletimiz için zararlı bir düşünce olan komünizmin için harcamayacağına da inanmaktadır.

Dergide sosyal tenkitler kapsamında “*Komünizmin Tenkidi*”¹⁶ başlıklı yazıda komünizm eleştirilmiştir. Ünlü sosyologlardan Georg Simmel komünizmin biyoloji kanunlarına aykırı bir düşünce olduğunu, hayat mücadelesinde yeri olmadığını, sosyolog George Henry Loskiel ise en geç modernleşmiş topluluk olan Kızılderililerin yaşam tarzı üzerinden komünizmi açıklamaya çalışmıştır. Kızılderilileri o kadar tembel insanlar olarak nitelendiren yazar, hiçbir şey ekmezler, ümitleri sadece komşularıdır. Anneannelerine göre bu komşu kabileler ürettikleri mahsulleri tembel Kızılderililer ile pay etmek zorundadırlar. Üretim yapan ile üretim yapmayan topluluklar arasında bir fark olmadığını, üretmeyenler ile paylaşmak zorunda kaldıklarından dolayı komşu kabileler de tembellerden etkilenererek ekim yapmamaya başlamışlardır. Sadece kendilerine değil komşularına da zararları vardır. Amerikan Aydınını Will Durant ise; komünizmin arta kalanlara sükûnet sağladığını, ama bu

¹⁶ Bozkurt, sayı 1, Mayıs 1939, s. 7-8.

fakirlikten kurtulmaları için yeterli bir düşünce olmadığını aktarmaktadır. Yine Durant, topluluklarda iş bölümü arttıkça birbirinden farklı işlerle meşgul olmaya başlıyor bütün bu işler maddi değerde sayılamayacağı ve komünizmin kaybolacağını da savunmaktadır. Komünizm ideolojisinde vasıfsız olanlar fakir kalmaya mecburdur, sefalet içinden yaşamlarını devam ettirmek zorundadırlar. Bu kimseler komünizmin getirdiği fakirliği unuttur ve getirdiği eşitliğe kanarlar. Yazar, komünizmin tatbikinin imkânsız olduğunu da söylemektedir çünkü komünizmde açık gözlüler aslan payını kendine alacaklardır olan yine fakir ve vasıfsız kişilere olacaktır. Geçmişe bakıldığında da böyledir insanları komünizm düşüncesine çekenler rahat yaşarken bu düşünceye inananlar hep sefalet içinde yaşamışlardır. Yazıda komünizmin avcılık, toplayıcılık ve hayvancılık ile geçimini sağlayan toplumlarda eksikliklerinin açığa çıkamadığını toprak ekilmeye başlayıp yerleşik hayata geçilmeye başlayınca asıl kusurları meydana gelmeye başlamıştır. Durant eserinde şu satırlara yer vermektedir; *“Medeniyeti doğuran ziraat, aynı zamanda esaretin ve şahsi mülkiyetlerin de vücut bulmasına sebep oldu”* Yazar, yazının devamında Ünlü ekonomist Löröy Boliyö'nun komünizmin eriyip gittiğini onun sözlerini referans alarak aktarmaktadır. Löröy Boliyo, komünizmin etkili olduğu toplumlarda komünizm eremediği sürece toplumların medeniyet anlamında ilerleyemeyeceğini söylemekte ve avcılık ve hayvancılık ile uğraşan toplumlarda açlığın hâkim olduğunu komünist topluluklarda hiçbir zaman rahatlık olmadığını altını çizmektedir. Yazar başka bir referans olarak sosyalizm tarihçisi olan Alman Maks Ber'i almıştır. Ber, şehirlerin oluşması ile özel mülkiyetin yükseldiğini, fakir kesimin daha da fakir olmaya başladığı, fakat komünizme inanların bunu altın çağ ya da kaybolmuş cennet olarak gösterdiğini söylemektedir. Türkkkan son olarak komünizmin artık etkisinin kalmamasını eski tür medeniyetlerin bozulması, modernleşmesinin yükselmesi ve bireylerin bozulmasına bağlamakta ve komünizmin kayboluşunun bir tesadüf değil medeniyetlerin gelişmesinin doğal bir sonucu olduğunu söylemektedir. Komünizmin 'sadece geri kalmış toplulukların' bir yaşayış şekli olacağını da eklemektedir.

Dergide İsmet Rasim Tümtürk tarafından kaleme alınan “Komünistler”¹⁷ başlıklı yazıda yazar Komünistleri ağır bir dilde eleştirmiştir. Yazısına komünistleri acayip bir ‘mahluk’ olarak tanımlayarak başlayan Tümtürk, komünistlerin isimlerini de eleştirmiştir. İsimlerine bakıldığında vatansever isimler olduğu fakat karakterlerine bakıldığında hükümete, milletine, kültürüne, dinine, ahlakına, tarihe ve bağımsızlığa dahi en baş düşmanlar olduğunu söylemektedir. Komünistler kendini her ne kadar insancıl olduklarını söyleseler de insanı hayvandan ayıran her şeye karşı olduklarını ve inkâr ettiklerini belirtmektedir. Aslında komünistler her şeye düşmandır. Bu söylenenlere ilave olarak yazar, iffete, ahlaka, milliyete, aileye, topluma, düzene, devlete kısaca akla gelecek her şeye düşmandırlar. Devletlerin birleşmesini isterler ama mensubu olduğu ülkeye düşmanca davranırlar. Tümtürk, komünistleri hiçbir iş yapmayan başkalarının üstünden geçinen, namuslu insanlar gibi alın teri akıtmayan kimseler olduğunu iddia etmektedir. Komünistlerin fikirleri kof ve boştur hiçbir mantıklı yanı yoktur. Fikirler asla orijinal değildir hepsi birbirine benzer. Bir komünisti yakından incelemek isteyen yazar bir komünisti aşağı yukarı; Tipi tam soyu bozuk tipi, insana tiksinti verecek derecede ahlak bozukluğu, müthiş derece alkoliklik, ‘uyuşturucu kullanan, eroinci’ nefissiz, bencil, kendi zevkleri dışında hiçbir şeye önem vermeyen, sadakatsiz, ailesine, memleketine, vatanına, milletine faydası olmayan, utanmaz, silik, kendisinden daha iyi ve temiz olan her şeye karşı olan, içinde zehir gibi düşmanlık besleyen kimseler olarak tasvir ederken, insanı komünist olmaya iten faktörleri de açıklamıştır. Öncelikle bir kişinin komünistliğe yönelmesinin en temel sebebi içinde yaşadığı topluma düşman olmaktan geçmektedir. Milli duygulardan yoksun olmak, kendi soyunu inkâr etmek komünist olmak için yeterlidir. İkinci olarak ise; komünistlerin geçmişi kirlidir, eğer bir kişi bir suça bulaşmışsa onun artık namuslu insanların yanında yeri yoktur kendine temiz insanların yanında yer bulamaz ve bu sebeple komünistliğe yönelir. Üçüncü olarak; komünistlerin tembel ve iradesiz kişiler olduğunu tekrarlayan yazar, toplumda bir rolün olması hakikate dayanır fakat komünistlerde hakikat olmadığından dolayı toplumda bir rol üstlenemezler. Kendi işlerine gelen her fikri hemen benimseyebilirler. Aç kalma, sefil olma, korkuları yoktur, yan gelip yatsa dahi millet onu beslemeye mecbur kalacaktır. Çalışıp didinen

¹⁷ Bozkurt, sayı 6, Eylül 1940, s. 140-141.

insanların emeğine göz koyacaklardır. Bu yüzden yazar, komünistlerin rahatına oldukça düşkün olduklarını iddia etmektedir. Eğer komünistler başa geçerse kendileri zevk sefa içinde yaşayacaktır onlara bakan yine Türk köylüsü olacaktır. Tembel olarak nitelendirilen komünistler için bunun çok güzel bir hayal olduğu da aktarılmaktadır. Yazar dördüncü olarak, komünist olmanın sebeplerinden birinin de gayri tabii hayat yaşamaktan geçtiğini söylemektedir. Zevk ve şehvete düşkün kimselerin ilk durağı komünistliktir. Beşinci olarak; komünistliğin daimî arkadaşı ‘alkol ve eroindir’. Bu zararlı alışkanlıklar ile iradesini kaybeden insanlar komünistliğe bulaşırlar. Altıncı ve son olarak yazar, komünistliğin seçilmesindeki en önemli sebeplerden birinin para olduğunu iddia etmektedir çünkü bazı kesimlerden insanlara komünist olması için para verilmektedir, para için komünistliği savunanlar da bulunmaktadır. Aynı zamanda yazar, komünistlere propaganda ve faaliyetlerde bulunması içinde ekstra para verildiğini iddia etmektedir. Tümtürk, komünistlerin bir aile kuramayacağını çünkü onda o kafanın, göz renginin, yüz şeklinin başka olduğunu bu sebeple çoluk çocuğa karışmaması gerektiğini bilir diyerek eleştiriler dizmektedir. Bütün komünistleri ‘piç’ olarak nitelendirmekte ve aileden atadan bahsedildiğinde kendisinde bu kavramların eksik olduğunu farkında varır ve bu acıyı her zaman içinde hisseder diyerek ağır ithamlarda bulunmaktadır. Yazar, komünistlerin kendisinde olmayan bir özelliği başkasında gördüğünde kıskançlığı kin derecesinde yaşadığını, o temiz insanlara baktıkça haset duyar ve kendi manevi yoksulluğunun farkına varmaz o duyguların sebebini de çevresindeki insanlara bağlar. Tümtürk, komünistlere “insanın mikroplanmış” halidir der. Mikrop nasıl insan vücuduna zarar verir hasta ederse komünistlik de aynı şekilde insan vücudunu kemirerek ruhun zehirlenmesine sebep olduğunu düşünmektedir. İnsan hastalandığında nasıl mikrobu temizlemek zorundaysa bir toplumda içinde komünistleri temizlemeye o kadar mahkumdur kıyaslamasını yapmaktadır. Yazar son olarak komünistlerin baş Türkçü düşmanı olduklarını onlarla mücadele etmenin çok zor olduğunu aktarmaktadır.

Sonuç

Bozkurt dergisi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Reha Oğuz Türkkın ve arkadaşlarının Türkçü düşünce çerçevesinde yayınladığı bir dergidir. Dergide tarih, sanat, aile Türkçe, milliyetçilik toplumsal gibi birçok alanda yazılar yayınlanmıştır. Bu konulardan biri de komünizm düşüncesidir. Dergi milliyetçi kadrolar tarafından

çıkarıldığından dolayı komünizme sıcak bakılmamaktadır. Dergide bazen komünizm bilimsel çerçevede ve tarihten örnekler verilerek açıklansa da bazen ağır bir eleştirme ve taşlama diline başvurulmuş, komünizme inanan kişiler hakkında ağır ithamlarda bulunulmuştur. Komünizm düşüncesinin Türkiye’ye faydası olmadığını düşünen yazarlar, toplumu komünizmden uzak tutmak için yazılarını halk ile paylaşmış ve onların bu tür “zararlı, zehirli” düşüncelerden uzak durması istenmiştir. Yazılarda genel olarak komünizmin üretim ve tüketim odaklı, emeğin ön planda tutulduğu eski çağlarda mantıklı olduğu fakat komünizmin günümüzde artık işlevini yitirdiği, toplumların modernleşerek sanayileştiğini, emek gibi ince hassas bir konunun komünizm gibi demode bir ideoloji ile basite indirilemeyeceği savunulmuştur.

Kaynakça

Bozkurt, İstanbul, 1939-1942.

Bulut, Engin Çağdaş, “*Modern Türkiye’de Komünizm Algısı (1923-1960)*”, Yayınlanmış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2019, s.9.

<https://sozluk.gov.tr/komunizm>

Lenin, *Devlet ve İhtilal*, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara, 2003.

Marx Karl ve Engels Friedrich, *Komünist Manifesto* (Çev. Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoğlu, Olcay Göçmen, Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Marx Karl, *Ekonomi Politikasının Eleştirisine Katkı* (Çev. Sevim Belli), Dördüncü Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1973.

Sipahi, Serhat, Türkiye Komünist Partisi Öncülerinden Şefik Hüsnü’nün Moskova’ya Gönderdiği Rapor Çerçevesinde, İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Komünizm, Avrasya Beşerî Bilim Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:2, Ankara, 2021.

Şimşek, Abdülazim, Komünistin Eşkali: Türkiye’de Antikomünizm, İletişim Yayınları, İstanbul 2021.

Tevetoğlu, Fethi, Faşist Yok Komünist Var, Üçüncü Baskı, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara, 1963.

Tuncer, Hüner İsmet İnönü’nün Dış Politikası (1938-1950), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

Tunçay Mete, *Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)*, Üçüncü Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi

Eskisehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esogutd>, 7/2, Kasım 2024

DOI: 10.47437/esogutd.1477299

Araştırma Makalesi

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının İdaresi: Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin Emval-i Eytâm Sicilleri Örneği¹

Abdullah Taha Yıldız**

Öz

Yetimler ve yetim mallarının gözetilip korunulması İslam'ın önem verdiği konulardan birisidir. Yetimler ve malları hakkında Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in sünnetinde pek çok emir ve yasak bulunmaktadır. Yetimlerin gözetilip onların iyi bir şekilde yetiştirilmesi istenmekte, onlara zulmeden ve mallarını kötüye kullananlar ise zemmedilmektedir. Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in bu direktifleri Müslümanların da bu konuya ihtimam göstermesini gerektirmiştir. Daha erken dönemlerden itibaren ister devlet adamları ister özel şahıslar tarafından yetimler ve onların mallarının korunması için çeşitli vakıflar tesis edilmeye başlanmıştır. Büyük bir coğrafyayı uzun bir süre hakimiyeti altında bulunduran Osmanlı Devleti'nde de benzer kurumların bulunduğu da görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde kurulan vakıflar yoluyla yetimlerin mallarından ziyade muhtaç olan yetimler korunmaya alınmıştır. Bunun yanında yetimlerin mallarına yönelik muamelelerde İslam Hukuku'nun gereklerini kadınlar vasıtasıyla yerine getirmişlerdir. Yetimlerin malları kadı nezdinden tutulan şer'iyye sicillerinde kayıt altına alınmış, bu mallarda veli veya vasi tarafından yapılan tasarruflar mahkeme yoluyla denetlenmiş ve yetim rüşde erinceye kadar malı muhafaza edilmeye çalışılmıştır. Özellikle 19. yüzyılda devlet otoritesinin merkezileşmesi neticesinde kurulan Emval-i Eytâm İdaresi'yle yetimlerin mallarının devlet güvencesine alınmaya çalışıldığı ve burada bu malların yetimler lehine çalıştırıldığı görülmektedir. Pek çok görevli tarafından İslam Hukuku'nun cevaz verdiği işlemlerle çalıştırılan bu malların yetimlerin rüşd ispatı sonrası kendilerine verilmesi yoluyla kötü niyetli şahıslar tarafından istismar edilmesinin önüne geçilmesi istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Emval-i Eytâm Sicili, Eytâm, Eytâm İdaresi, Yetim, Yetim Malları.

¹ Bu makale Prof. Dr. Tahsin Özcan danışmanlığında Abdullah Taha YILDIZ tarafından tamamlanmış olan *Kâtip Seyyid Mehmed Nuri Efendi'nin Eytâm Sicillerine Göre Osmanlılarda Yetim Mallarının İdaresi* isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ABD, abdullahtaha.yildiz@dupu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8475-339X>.

**The Administration of Orphan Properties in the Ottoman Empire in the 19th
Century: The Example of Emval-i Eytâm Registers by Katip Seyyid Mehmet Nuri
Efendi**

Abstract

The protection of orphans and their properties represent a significant facet of Islamic social ethics. The Qur'an and the Sunnah of the Prophet Muhammad (pbuh) contain numerous directives regarding the welfare of orphans and the proper management of their wealth. These teachings underscore the importance of providing care and nurturing for orphans, while condemning any form of exploitation or misappropriation of their assets. Such principles have historically prompted individuals and institutions to establish foundations and trusts dedicated to safeguarding the rights and interests of orphans. The Ottoman Empire, which ruled vast territories for centuries, also developed mechanisms to protect the properties of orphans. Particularly notable was the establishment of the Amwal-i Aytâm Idaresi (Administration of The Orphans Properties) in the 19th century, coinciding with the centralization of state authority. This administration sought to ensure the security of orphan estates under state guardianship, managing these assets in the best interest of the orphans. Various measures were implemented to prevent any potential misuse of these assets, including the employment of the assets in accordance with Islamic legal principles and their eventual transfer to the orphans upon reaching maturity. The establishment of such institutions and the implementation of these measures underscore the importance placed on the welfare and protection of orphans in Islamic societies. They also reflect the commitment of both state and private actors to uphold the ethical and legal responsibilities outlined in Islamic teachings regarding the care of orphans and their estates.

Keywords: Amwal-i Aytâm Registration Aytâm, Amwal-i Aytâm Idaresi, Orphans, Orphan Properties.

Giriş

Yetimlerin korunması tarihteki bütün toplumların ortak meselelerinden birisi olmuştur. Yetimlerin hakkının korunması toplumun hem ahlaki hem de sosyolojik olarak sağlıklı olarak devam edebilmesi için önemli bir konu olarak görülmüştür.

Arapça y-t-m (ي-ت-م) kökünden türeyen yetim kelimesi lügatte tek olmak, tek kalmak manasına gelmektedir ve nesnelerin tekliğini ifade eder. Özel manada ise babası ölmüş çocuğa yetim denmektedir. Yetim tabiri babası ölmüş küçük büyük herkese kullanılabilir miyse de Fıkıh İlminde terim olarak yetim, ergenlik yaşına gelmemiş, babasını kaybetmiş çocuklar için kullanılmaktadır.² Osmanlı örneğinde ise yetim, sadece

² Abdüsselam Arı, "Yetim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2013). Geniş bilgi için bkz. Cürcanî Ali b. Muhammed, *Kitabu't-ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 258; "Yetim", *El-Mevsû'atü'l-Fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1427).

babasını değil yalnızca annesini kaybetmiş çocuklar için de kullanılmaktaydı.³ Çalışmanın esasını teşkil eden eytâm kelimesi ise yetim kelimesinin çoğuludur.⁴

Hak sebebiyle indirildiği bildirilen⁵ Kur'an-ı Kerim'de yetimlerin bakımı ve onlarla ilgilenilmesi gerekliliği ile ilgili birçok emir ve tavsiye bulunmaktadır. Yetime iyi muamele etme, yetimlerin ıslah edilmesine çalışma, yetimleri evlendirme⁶, yetimlerin mallarını koruma⁷ ve onlara infak etme⁸ Kur'an-ı Kerim'in İslam toplumuna yüklediği önemli sorumluluklardandır. Aynı şekilde yetimlere zulüm ve haksızlık yapmanın da yasaklandığını belirten bir çok ifade de bulunmaktadır. Yetim mallarını haksız şekilde kullanmak, israf etmek ve yetim hakkı yemek bu yasaklardandır. Bu fiilleri işleyenlerin cezasının ahirette cehennem olacağı belirtilmiştir.⁹

Kendisi de bir yetim olan Hz. Muhammed (s.a.s)'in de yetimler hakkında birçok hadisi ve uygulaması bulunmaktadır. Yetime iyi muamelede bulunma, yetimleri ıslah etme, onları koruyup kollama, onlarla ilgilenme¹⁰ Peygamber Efendimiz'in Müslümanlara yönelik tavsiyelerindedir. Yetimin malının zekâtla eriyip bitmesinden çeşitli işlerde çalıştırılarak tükenmesinin de önüne geçilmesini emretmiştir.¹¹

Gerek Kur'an-ı Kerim'in emir ve yasakları gerek Peygamber (s.a.s)'in teşvikleri ile bizzat sahabe uygulamalarında yetimlere gösterilen ihtimam; İslam devletlerinde kimsesiz ve yetim çocukların himayesine özel bir önem verilmesini sağlamıştır. Devlet tarafından veya şahıslar tarafından kurulan vakıflarla yardıma muhtaç kişiler, yolda kalmışlar, yetimler, kimsesiz çocuklar ve dul kadınlar himaye edilmiş, onların ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Miladî 13.yüzyılda Erbil Atabeyi Muzafferüddin Ebu Said Gökbörü (630/1232)'nün kurmuş olduğu vakfın vakfiyesinde bir çocuk yetimhanesi ve sokak çocuklarının kalabilecekleri bakımevi kurulması için özel şartlar bulunmaktadır. Ayrıca sütannenin ihtiyaçlarına varıncaya kadar yetimhanede kalan çocukların her türlü

³ Mehmet Akif Berber, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının Korunması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 89.

⁴ Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fadl İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1414), 12/645.

⁵ Nisa Suresi, 4/105.

⁶ Nisa Suresi, 4/6.

⁷ Nisa Suresi, 4/8.

⁸ Bakara Suresi, 2/215, İnsân Suresi, 76/8, Beled Suresi, 92/15.

⁹ Nisa Suresi, 4/2, 10; Fecr Suresi, 89/17; Duha 93/9; Mâün Suresi, 107/2.

¹⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdulkaki (Daru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 2/1213 (no. 3678).

¹¹ Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, thk. Muhammed b. Zühayr Nasır (Daru Tavki'n-Necât, 1422), 4/10 (No. 2764); Muhammed b. İsa Et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 2/25 (No. 641); Süleyman b. El-Eş'as Ebû Davud, *Sünen-i Ebi Dâvud*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 3/114 (No. 2871).

ihtiyacı karşılanmıştır.¹² Miladî 13. Yüzyılın sonlarında hükümdarlık yapmış olan İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmut Han (703/1304) tarafından kurulmuş vakfın günümüze kadar ulaşmış olan vakfiyesinde de terkedilmiş ve yetim kalmış çocukların ihtiyaçlarının karşılanması ve himaye edilmesi ile ilgili maddeler bulunmaktadır.¹³ Memlük sultanlarının da yetimlerin mallarının korunması için mevziü'l-hüküm adlı bir kurum oluşturdukları görülmektedir. Şafii mezhebine mensup bir başkadının idaresinde bulunan kurumda ister zengin ister fakir olsun yetimlerin malları onlar rüşde erip teslim alınıncaya kadar korunmuştur.¹⁴ Erken dönemlerden itibaren İslam coğrafyasında yetimlerin gözetilmesi için tesis edilmiş olan sosyal kurumların oluşmuş olduğunu görülmektedir.

1. Osmanlılarda Yetimler ve Yetimlerin Mallarının İdaresi

Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yetim çocukların her türlü hakları İslam Hukuku çerçevesinde korunmaktaydı. Vefat eden kimsenin malının taksimi, buluğ ve rüşd yaşına ermemiş çocuğa mirastan düşen pay, bu çocuğun bakımının ve çocuğa miras kalan malların idaresinin kimin üzerine düşeceği gibi hususlar fıkıh metinlerinde açıkça belirtilmiştir. Toplum da bu kurallara uygun olarak yaşayışını devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde yetimlerin himayesine yönelik faaliyetler Tanzimat öncesi dönemde vakıflar eliyle yapılmaktaydı. Yetimlere miras kalan malların himayesiyle ilgili hususlar ise kadının nezdinde bulunan sicillerde kayıt altına alınmaktaydı.¹⁵

Yetimlere yönelik vakıflar yoluyla yapılan hizmetler arasında yetimlere yemek dağıtmak, onları giydirmek, eğitimlerine yardımcı olmak ve günlük ihtiyaçlarının karşılanması için maaş bağlatmak sayılabilir.¹⁶ Ayrıca Avarız sandıkları¹⁷ ve esnaf sandıkları¹⁸, sandığa bağlı olanlar tarafından ihtiyaç sahiplerine yardım için kurulmuş sandıklar olup bu muhtaç kimseler arasında yetimlerin olmaması düşünülemez. Bu tür sosyal hizmetlerin yoksul yetimlere yapılan yardımları kapsadığı açıktır. Bunun yanında

¹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 349.

¹³ Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1996).

¹⁴ Adam Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt, 1250-1517* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 62-63.

¹⁵ Ayşe Şimşek, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Yetimlerin Himayesi ve Maddi Haklarının Korunması -Kurumsal Süreç-", *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (15 Mart 2021), 94-97.

¹⁶ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938), 313-314/257, 328-329/260-261; *Süleymaniye Vakfiyesi*, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962), 152-153/42-43; Nazif Öztürk, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyal Yardımlaşma Kuruluşları", *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı* (Ankara, 2003), 59.

¹⁷ Mehmet İpşirli, "Avârız Vakfı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1991); Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 80-82.

¹⁸ Özcan, *Para Vakıfları*, 82-85; Nesimi Yazıcı, "Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (1996), 159-164.

yetimlerin mallarının korunması ve nemalandırılmasına yönelik hizmetler de bulunmaktaydı. Mesela, Yeniçeri ağası idaresinde bulunan kara sandıkta vefat etmiş yeniçerinin yetimlerine miras kalan paralar nemalandırılır ve çocuk rüşde erince buradan parasını nemasıyla birlikte alırdı.¹⁹

Şeriyeye sicillerinde ise yetimler hakkında çeşitli bilgiler mevcuttur. Yetime vasî atanmasından²⁰, yetimin malının kiralanmasına²¹ ve yetime ait malın vasî veya velî tarafından nemalandırılmasına²² kadar birçok örnek elimizde mevcuttur.

Temettuât defterlerinde de yetimlerin sosyal ve ekonomik durumlarına dair bilgiler mevcuttur. Kiminle yaşadıkları, sağlık durumları, meslekleri, yaşları gibi sosyal durumlarına dair bilgiler yanında, sahip olunan emlak, arazi, hayvanat gibi ekonomik durumlarına dair bilgiler de tespit edilebilmektedir. Defterlerde yetim olarak kaydedilen hane reisinin bağlı bulunduğu kişi için “vasî” ibaresi kullanılmıştır. Bu vasînin genellikle validesi veya amcası (âmmîsi) olduğu görülmektedir. Yine yakınlık bağı olanlardan dedesinin ve amcasının oğlunun da vasî olarak yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında herhangi bir yakınlık bağı belirtilmeyen kimselerin de vasî olarak yer aldığı görülmektedir.²³

Emval-i eytâma yönelik şikâyetlerin artması ve yapılan ikazlarla düzenlemelerin bu haksızlıkları engelleyememesi üzerine Emval-i Eytâm İdaresi ‘yetimlerin haklarının korunması ve onlara ait malların değerlendirilmesi’ amacıyla H.1268/M.1851 yılında kuruldu²⁴, akabinde yayınlanan “Eytâm Nizamnamesi” ile teşkilatlanması ve işleyişi düzenlendi.²⁵ İlk olarak Emval-i Eytâm Nezareti adıyla Şeyhülislamlığa bağlı olarak

¹⁹ Özcan, *Para Vakıfları*, 85-86; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 558-559; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* (İstanbul: OSAV, 1996), 9/254-255.

²⁰ Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587)*, haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Hilal Kazan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 88 (Hüküm No. 88).

²¹ Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963/ M.1549-1556)*, haz. Orhan Gültekin (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 188 (Hüküm no. 397).

²² Coşkun Yılmaz (ed.), *İstanbul kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999 - 1000 / M. 1590 - 1591)*, haz. Rifat Günalan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 62 (Hüküm No. 1188).

²³ Metin Menekşe, “Temettuât Defterleri Işığında Eskişehir’de Yetimlerin Sosyal Ve Ekonomik Durumlarına Dair Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (2015), 386.

²⁴ Mehmet Çanlı, “Tarihî Sürec İçerisinde Eytâm Sandıklarının Hukuki Mevzuatı Ve Karşılaştığı Sorunlar (1851-1920)”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 9/3 (15 Eylül 2020), 1303-1304. Şerîyye sicillerinde yetim mallarının suistimal edilmeye çalışıldığına dair bir çok kayıt yer almaktadır. Örneğin, Antep’te tutulmuş bir kayıta vasînin yetimin malını hileli işlerde kullandığı, Kırım’daki bir kayıta da vasînin yetimin malını kendi malı gibi kullandığı görülmektedir. Berber, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Yetim Mallarının Korunması*, 125-126.

²⁵ “Eytâm Nizamnamesidir”, *Düstur, Tertip I*, 1289, 1/270-275.

kurulan bu müessesenin adı, kuruluşundan kısa bir süre sonra Emval-i Eytâm İdaresi olarak değiştirildi.²⁶

Başlangıçta İstanbul'da kurulan eytâm sandıkları daha sonra çıkan nizamnameyle taşrada da kurulmaya başlandı.²⁷ H.1291/M.1874 yılında kurulan Meclis-i İdare-i Emval-i Eytâm ile merkez ve taşradaki eytâm sandıkları bu meclise bağlandı.²⁸ H.1324/M.1906 tarihli bir nizamnameyle yetimlerin hakları ve emval-i eytâmın işletilmesi ile ilgili hükümler daha önce çıkan dört nizamnameyi de kapsayacak bir şekilde düzenlendi.²⁹ 1926 yılına kadar devam eden bu idare, aynı yıl çıkan Medenî kanunla kaldırılıp yerine Emlak ve Eytâm Bankası kurulmuş, yetimlerin paralarının bu bankaya devriyle yetim paralarının işletilmesi banka tarafından yürütülmüştür.

19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında da Emval-i Eytâm İdaresi'nin yanında yetimlere yönelik birçok müessese yine devlet ve özel kişiler tarafından kurulmuş, yetimlerin himayesi sağlanmaya çalışılmıştır. Yetim, öksüz veya aileleri kendilerine bakamayacak durumda olan fakir Müslüman ya da gayrimüslim çocuklara temel eğitim vermek, bir meslek kazandırmak amacıyla tesis edilen Islahhaneler yetimlere yönelik ilk kurumlardandır.³⁰ Sultan II. Abdülhamid tarafından kurulan Darülaceze³¹ ve Darülhayr-ı Âli³² yetim ve kimsesiz çocuklara birer meslek ve zanaat edindirmek amacıyla kurulmuş müesseselerdir. Yine Darüşşafaka 19. yüzyılın ortalarından itibaren yetim çocukların eğitimi için gönül vermiş kimseler tarafından kurulmuş ve hala günümüzde varlığını devam ettiren bir eğitim kurumudur.³³ Osmanlı'nın son yıllarında kurulan darüleytâmlar yetimler için bir sığınak ve meslek edinme merkezi olarak işlev görmüştür.³⁴ Aynı şekilde Osmanlı'nın son ve cumhuriyetin kuruluş yıllarında faaliyete başlamış olan ve günümüzde

²⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi BOA, *İrade Dahiliye (İ. DH.)*, 16710. 13 Kasım 1852 (1 Safer 1269) tarihli Takvim-i Vekayi'de emval-i Eytâm müdürü unvanıyla bir kişinin tayin edildiği ilan edildi. *Takvim-i Vekayi*, "Vuku'ât-ı Resmîye" (Safer 1269), 2-4.

²⁷ "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedê Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-i İdâresi ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir", *Düstur, Tertip I*, 1289, 1/1/276-281; İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilatında Reform(1826-1876)* (İstanbul, 2017), 187.

²⁸ "Bâ İrade-i Seniyye Teşkil Eden Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm'ın Sûret-i Teşkilini ve Vezâifini Mübeyyin Nizamnamedir", *Düstur, Tertip I*, 1293, 3/3/551; *Takvim-i Vekayi*, "Kısm-ı Resmî" (Ramazan 1291), 1-2.

²⁹ "Umûm Emvâl-i Eytâmın Sûret-i İdâresi Hakkında Tâdilen Kaleme Alınan Nizamname", *Düstur, Tertip I*, 1943, 8/8/515-548.

³⁰ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 78-79.

³¹ Reşat Ekrem Koçu, *Darülaceze(1895-1974)* (İstanbul, 1974), 36-43.

³² Hikmet Zeki Kapıcı, *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Âli* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2012), 51.

³³ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 490-491.

³⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1548-1549.

Çocuk Esirgeme Kurumu olarak devam eden Himaye-i Etfal Cemiyeti de yetimlerin himayesi için kurulmuştur.³⁵

2. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi Sicillerinde Emval-i Eytâmın Yönetimi

Katip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin sicillerindeki hesapların yönetimine geçmeden önce kayıtlarda yer alan bazı kavramların tanımlarının yapılması önem arz etmektedir. Sicilde hesap kaydı tutulan yetimler fıkha göre mallarını idare etme ehliyetlerine sahip olmadıkları için onların yerine bu işlemleri veli veya vasîleri takip etmektedir.

Velayet, “rızası olup olmadığına bakılmaksızın bir sözün başkası hakkında geçerli ve sonuç doğurucu kılınması” demek olup bu yetkiye sahip olan kimselere veli denmektedir.³⁶ Yetim çocuklar nezdinde veliler velisi buldukları kişilerin hem malları hem de kendileri üzerinde gözetim hakkına sahiptirler. Bununla birlikte vasî ise daha dar kapsamlı olup sadece iktisadi bir mana taşır. Yani eda ehliyetine³⁷ sahip olmayan kimselerin mallarını idare eden kimseye vasî denmektedir.³⁸

Bunlardan başka kayıtlarda geçen idâne, istiğlâl, rehn, kefil, ikrâz ve istikrâz kelimelerinin de açıklanmaya ihtiyacı bulunmaktadır. İdâne Arapça borç anlamına gelen deyn kökünden türetilmiş bir kelime olup borç vermek demektir.³⁹ İstiğlâl, rehn ve kefil terimleri ise muamele-i şer'iyye olarak uygulanan bey' bi'l-vefânın türlerin ifade etmektedir. Rehn, paranın taşınır bir mal karşılığı olarak verildiğini, kefil ise paranın bazı kimselerin güvencesiyle borç olarak verildiğini ifade eder. İstiğlâl de yine muamelede satılan malın satıcıya kiralanması şeklinde yapıldığını belirtmektedir.⁴⁰ Ancak istiğlâl muamelelerinde satılan mal genellikle bir gayrimenkul olmaktadır.⁴¹ İkrâz ve istikrâz kelimeleri de Arapça geri ödenmek üzere borç verme anlamına gelen karz kelimesinden türetilmiştir. İkrâz, borç vermek; istikrâz ise borç istemek manalarına gelmektedir.⁴² İkrâz-ı hazine ve istikrâz kayıtları sicillerde devlet hazinesinin borçlanmalarını ifade etmektedir.

³⁵ Makbule Sarıkaya, *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 36-50.

³⁶ H. Yunus Apaydın, “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2013).

³⁷ Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1994).

³⁸ Ali Bardakoğlu, “Vesâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2013).

³⁹ Mehmet Akif Aydın, “Deyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1994).

⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa (ed.), *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1882), 41, madde 118, 119.

⁴¹ Abdülaziz Bayındır, “Bey' bi'l-Vefâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1992).

⁴² H. Yunus Apaydın, “Karz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2001).

2.1. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin Eytâm Sicilleri Ve Özellikleri

Osmanlı'da yetimlerin mallarının işletilmesi için Emvâl-i Eytâm Nezareti oluşturulduktan sonra buralarda çalışmak üzere farklı kademelerde memurlar görevlendirilmiştir. Nizamnamenin yürürlüğe girmiş olduğu 7 Rebiüelvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihi itibarıyla görevlendirilmiş memurlar arasında Mehmet Nuri Efendi'nin de yetim malları kâtipi olarak tayin edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde Eytâm İdaresi ile ilgili olan diğer bir defterde 12 Şubat 1294/24 Şubat 1879 tarihli bir kayda göre Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin "serkâtip" rütbesine kadar yükselen üst derece memurlardan olduğu anlaşılmaktadır.⁴³ Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'ye ait sicillerde son hesap işlem tarihi olarak 25 Recep 1298/23 Haziran 1881⁴⁴ görülmekte olduğundan Seyyid Mehmet Nuri Efendi'ni 30 yıl kadar Eytâm İdaresi'nde bu görevi yürütmüş olduğu da tereddüde mahal bırakmayacak bir bilgidir.

Seyyid Mehmet Nuri Efendi'ye ait olan ilk emvâl-i eytâm sicilinin yazımına H.1269/M.1852 tarihinde başlanılmış ve "Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 1" adı altında yetim mallarının kayıtları tutulmuştur. Her ne kadar ilk kaydın yazıldığı tarih H.1267/M.1851 yılı gözükse de bu yetim malının kaydının daha önceden başka bir defterde tutulduğu ve Seyyid Mehmet Nuri Efendi'ye intikal etmiş olduğu anlaşılmaktadır. İlk bakışta müteveffâlara ait malların daha önceki tarihlerde kayıtları zannedilse de kayıtlara ait hesaplardaki işlemlerin tüm kayıtlarda H.1269/M.1852 yılından itibaren başladığı dikkat çekmektedir. Son olarak da Muharrem 1269 tarihinden itibaren kayıtların tarih sırasını takip etmesi de bu tespiti desteklemektedir.

Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendiye ait ikinci emvâl-i eytâm sicili ise "Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 2" adlı defterdir. Bu defterdeki kayıtların tutulmaya başlandığı tarih ise H.1271/M.1854 yılı olarak gösterilmiştir.

Seyyid Mehmet Nuri Efendinin tutmuş olduğu her iki defterin özellikleri aşağıdaki iki başlık altında ayrı ayrı ele alınmıştır.

⁴³ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 3353, 2b.

⁴⁴ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 1*, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 0203508, 51a.

2.1.1. 1 Numaralı Sicil ve Özellikleri

92 varaktan oluşan “Kâtip Seyyid Mehmed Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 1” başlıklı defterin boyutları 50x19cm’dir. El yazması olan sicil kaydındaki yazı çeşidi, Osmanlılar tarafından geliştirilmiş olan ve özellikle 19. Yüzyılda günlük hayatta, mektuplarda ve resmî yazışmalarda işlerlik kazanan rik‘a⁴⁵ hattıdır.⁴⁶ Sicilde her kayıt için öncelikle sağlı-sollu olacak şekilde iki sayfa ayrılmıştır. Kaydın hesabının iki sayfaya sığmaması durumunda kayıtlar sicilin son sayfasına veya münasip bir sayfaya genelde not düşülerek devam ettirilmiştir.⁴⁷ Kaydın iki sayfadan az sürmesi durumunda ise sayfalar bazen boş bırakılmış bazen de yeni kayıtlar açılarak doldurulmuştur.⁴⁸

Defterde altmış iki adet yetim mallarının hesap kaydı bulunmaktadır. Bunun yanında iki tane “bilâ sandık-bilâ numara” olarak kayıtlı yetim malı hesabı ve on tane çeşitli hesap kaydı bulunmaktadır. Böylece defterde toplam 74 hesap tutulmuştur. Bir numaralı kaydın vaz’-ı sandık tarihi⁴⁹ 15 Şaban 1267/15 Haziran 1851⁵⁰, son kaydın vaz’-ı sandık tarihi ise 24 Şaban 1276/17 Mart 1860 tarihidir. Daha önce de belirtildiği gibi sicildeki ilk hesap işlem tarihi⁵¹ 1269/1852, son hesap işlem tarihi ise 49 numaralı kayıta yer alan 25 Recep 1298/23 Haziran 1881 tarihidir. Sicilin başında sicilde kaydı tutulmuş hesaplar sırasıyla numara usulü ile kaydedilip bir fihrist oluşturulmuştur.⁵²

2.1.2. 2 Numaralı Sicil ve Özellikleri

“Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 2” başlıklı sicil 88 varaktan oluşmaktadır. Boyutları ise 50x17 cm’dir. Defterde yetim mallarına ait doksan bir hesap kaydı vardır. Bunun yanında yirmi beş tane “bilâ sandık-bilâ numara” olarak kayıtlı yetim malı hesabı bulunmaktadır. Böylece defterde toplam 116 hesap tutulmuştur. Bu sicilde de kullanılan yazı türü rik‘a’dır.⁵³ Bir numaralı kaydın vaz’-ı sandık tarihi 27 Safer 1271/19 Kasım 1854, son kaydın vaz’-ı sandık tarihi ise 16 Recep 1279/7 Ocak 1863 tarihidir. İlk hesap işlem tarihi 27 Safer 1271/19 Kasım

⁴⁵ Muhittin Serin, “Rik’a”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2008).

⁴⁶ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 1a.

⁴⁷ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 1b-2a, 74b-75a.

⁴⁸ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 12b.

⁴⁹ Vaz’-ı Sandık: Yetim malının sandık defterine konulmasını ifade eder. “Vaz’-ı sandık” ibaresinin geçtiği her bir kayıta bir de tarih bulunur. Bu tarih yetim mallarının sandığa giriş tarihidir.

⁵⁰ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 1b.

⁵¹ Hesap işlem tarihinden maksat vaz’-ı sandık olan yetim mallarının çalıştırılmaya başlandığı tarihtir.

⁵² Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 1a.

⁵³ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 2*, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 0203510, 1a.

1854, son hesap işlem tarihi ise 26 Zilkade 1292/24 Aralık 1875 tarihidir. Aynı şekilde bu sicilin de başında sicilde kaydı tutulmuş hesaplar sırasıyla numara usulü ile kaydedilip bir fihrist oluşturulmuştur.⁵⁴ Kayıtların tutuluş şekli ve süreci 1 numaralı defterde olduğu gibidir. Ancak bu defterde “bilâ sandık-bilâ numara” kayıtlar için sicilin sonunda ve 4b, 5a-b, 6a, 9b ile 10a sayfalarında yer ayrılmıştır. Ayrıca sicilde numaralı kayıtlar bittikten sonraki 83a-b, 84a-b ve 85a sayfalarında “ikrâz-ı hazine-i celile-i maliye kılınan mebalîğın 8 Şevval 1274/10 Mayıs 1274” başlıklı devlet hazinesine verilmiş olan borçların tutulduğu birtakım kayıtlar bulunmaktadır.

Sicil isimlerinin bir ve iki şeklinde devam etmesi ile kayıtların tarihinin birbirini takip etmesi sicillerin birbirinin devamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca sicilin sonundaki ikrâz kayıtlarında birinci sicildeki müteveffâların da ismi geçmektedir. Ayrıca sicillerde “cedid deftere nakl”, “yeni deftere nakl” gibi ifadelerin bulunması bir üçüncü sicilin daha olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ancak İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’nde dijital ortama aktarılan siciller arasında Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi’ye ait üçüncü bir sicile rastlanmamıştır.

2.2. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi’nin Eytâm Sicilleri Işığında Yetim Mallarının Yönetimi

Belirtildiği üzere Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi’ye ait iki sicilde toplam 190 hesap kaydı bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi müteveffânın para vakfiyla ilgilidir. Dokuz tanesi muhtelif kişilere ait ikrâz hesabıdır. Toplam bu on hesabın yetim mallarının işletilmesi ile ilişkisi tarafımızdan tespit edilememiştir. Vakıf ve ikrâz kayıtları haricinde yetimlerle ilgili olan 180 kayıt bulunmaktadır. Bir numaralı sicilde iki, iki numaralı sicilde yirmi beş olmak üzere 27 tane “bilâ sandık-bilâ numara” şeklinde ayrılmış hesap bulunmaktadır. Bu kayıtlar bilâ-numara oldukları için sicillerin ilk sayfalarındaki isim fihristlerinde yer almamaktadır. Bilâ sandık oldukları için de bu kayıtlara ait herhangi bir işleme rastlanmamaktadır. Normal bir kaydın açılması gibi müteveffânın vefat ettiği yer, ismi, babasının ismi, vârislerinin isimleri ve yakınlıkları ile vasînin adı ve vârislere yakınlığı kaydedilmiş, sonuna da tarih düşülmüştür. Ayrıca yetimlere miras kalan malların nerelerde kimler elinde olduğu kaydedilmiştir. “Bilâ sandık-bilâ numara” kayıtlarının hesaplarında hiçbir işlem yapılmamış olmasına rağmen sicilde açılmasının sebebi yetimlere ait malların eytâm sicillerine kaydedilip devlet arşivinde bir kaydının bulunması ve herhangi bir dava durumunda delil olmasının istenmesi olabilir.

⁵⁴ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 2*, 0203510, 1a.

Vakıf ve ikrâz kayıtlarıyla “bilâ sandık-bilâ numara” kayıtlar çıkarıldığında sicillerde yetimlere ait hesap işlemlerinin bilfiil tutulmuş olduğu 153 kayıt bulunmaktadır. Bir numaralı sicilin fihristinde 64 isim bulunmaktadır. Ancak biraz önce de bahsedildiği üzere bu kayıtlardan on tanesi vakıf, ikrâz ve mal taksimi gibi araştırma konusu ile ilgili olmayan kayıtlardır. Bu kayıtlar çıkarılınca bir numaralı sicilde 54 kayıt kalmaktadır. Fakat Osmanlı kayıt usulünde işlemi biten kayıt üzerine aynı numarayla yeni bir kayıt açılabilmektedir. Dolayısıyla bir numarada birden fazla emvâl-i eytâm kaydı bulunabilmektedir. Bu sicilde de aynı usul işletilmiş bazı numaralara birden fazla kayıt açılmıştır. Bu da sicile kaydedilen hesap sayısını arttırmıştır. Aynı şekilde iki numaralı sicilin isim fihristinde de 75 tane hesap gözükmektedir. Ancak aynı usul burada da işletildiğinden kaydedilen hesap kaydı 91’e çıkmıştır.⁵⁵

2.2.1. Kayıtların Tutulma Şekli

Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi’nin sicilleri, Eytâm İdaresi tarafından yetimlerin paralarının işletilmeye başlandığı ve bunların kayıtlarının olduğu ilk sicillerdendir. Eytâm Nezareti’nin kuruluş nizamnamesi olan ilk nizamnamede Eytâm İdaresi’nin yetimlerin mallarını nasıl ve ne şekilde işleteceği kurala bağlanmıştır. Bu nizamnameye göre nazır tayin edilmiş ve emrine emvâl-i eytâm kâtipliği yapmak üzere kassâm kâtipleri verilmiştir. Kâtiplerin kaydedecekleri işlemler belirtilmekle beraber defterin nasıl ve ne şekilde kimler tarafından tutulacağı ayrıntılı olarak düzenlenmemiştir. Fakat yine de sicillerde, kayıtların belli kurallar ve usuller çerçevesinde tutuldukları görülmektedir. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi de sicillerinde kayıtlarını bu usule uygun şekilde tutmuştur.

Her iki sicilde de hesap kaydı için yan yana olmak üzere iki sayfa ayrılmıştır. Önce müteveffânın vefat yeri, adı, babasının adı, vârislerin ismi ve yakınlığı, vasînin ismi ve vârislere yakınlığı ile sandığın kimin tarafından açıldığı bilgisi kaydedilmiştir. Gayrimüslim tebaadan kayıtları bulunanlar zımmî ibaresiyle belirtilmiştir. Sonuna da vaz’-ı sandık tarihi düşülmüştür. Bu bilgilerden sonra ise miras kalan paraların nerede ve nasıl buldukları alt alta gelecek şekilde yazılmıştır. Daha sonra sandıkta nakit bulunan parayla başlanarak yetimlere kalan mallar işletilmeye başlanmıştır. Sicillerde bulunan hesap kayıtları ya kâtip tarafından bizzat kaydedilmiş ya da başka defterlerden nakil yoluyla alınmıştır. Nakil yoluyla gelen hesap kayıtları eytâm kâtipleri göreve başlamadan önceki defterlerden nakledilmiş olabileceği gibi eytâm kâtipleri göreve başladıktan sonra da

⁵⁵ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 2*, 0203510, 1b.

olabilmektedir. Eytâm kâtipleri göreve başladıktan sonra olan nakillerde ise yetimin hesabının kaydedildiği kâtibin vefat etmesi veya yetimin mekân değiştirmesi gibi sebeplerden birisiyle hesabın nakli gerçekleşebilmektedir.⁵⁶

Sandıkta bulunan paraların işletilmesi sırasında üç grup kayıt bulunmaktadır. Birinci grup “bâ-istiğlâl, bâ-rehn veya bâ-küfelâ” idâne kayıtlarıdır. İkinci grup “ikrâz-ı hazine” kayıtları olarak gözükmektedir. Üçüncü grup ise “esham ve kâime” denilen evrâk-ı nakdiye alınmasıdır. Verilen borçların çoğunluğunu birinci grup olan kişilere borç verme yani idâneler oluşturmaktadır. İkinci grup olan “ikrâz-ı hazine” kayıtları da hesaplarda önemli bir yekûn tutmaktadır. Üçüncü grup “esham ve kâime” satın alınması sık rastlanmasa da gelir getirici özelliği bulunması sebebiyle tercih edilen bir yöntem olmuştur.⁵⁷

Sicilin tutulduğu zamanlarda yürürlükte olan nizamnamede önce kişilere rehin ve kuvvetli kefil karşılığı idâne, mümkün değilse 25.000 kuruş ve üstü paranın yine güvenilir esnafa verilmesi ve son olarak bunlar da mümkün değilse evrâk-ı nakdiyeye çevrilip yetime gelir elde edilmesi amaçlanmaktaydı.⁵⁸ İdâne işlemleri ciddi bir şekilde devam ettirilmiş, evrâk-ı nakdiye olarak adlandırılan esham ve kâime satın alınması fazla uygulanmamıştır. Fakat nizamnamede bulunmayan başka bir borçlanma çeşidi de defterlerde kayıt altına alınmıştır. Bu da yetim mallarından ikrâz-ı hazine işlemleridir.

Nizamnamede yetim paralarından ikrâz-ı hazine ile ilgili herhangi bir kanun veya izin bulunmamaktadır. Fakat sicillerin tutulmuş olduğu tarihlerde Osmanlı Devleti malî bakımdan zorluklar yaşamaktaydı. Ekonomik buhranların yaşandığı, kâime, esham gibi iç borçlanma sistemlerinin yetersiz kaldığı bir dönemde devlet başka para kaynakları bulmaya çalışmıştır.⁵⁹ Bu tür sıkıntılar devletin kontrolünde bulunan para fonlarından borçlanarak aşılmaya çalışılmıştır. İşte böyle sıkışık bir dönemde ciddi rakamlara ulaşan eytâm sandıklarından çeşitli zamanlarda istikrâzda bulunulmuştur. Eytâm İdaresi tarafından ayrı defterlerle bu borçlanmaların hesapları tutulurken⁶⁰ aynı zamanda kâtiplerin idaresinde bulunan bu hesap defterlerine de kaydedilmiştir.

⁵⁶ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir* 2, 0203510, 33b.

⁵⁷ Bu üç grup kayıt ayrıntılı olarak aşağıda izah edilmektedir.

⁵⁸ “Eytâm Nizamnamesidir”, 1/271-272.

⁵⁹ Metin Kopar - Murat Yolun, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”, *International Journal of History* 4/1 (2012), 338.

⁶⁰ İMMA’da Eytâm İdaresi ile ilgili defterler arasında hazine ikrâzı ile ilgili çeşitli defterler bulunmaktadır. Örneğin, 3550 numaralı sicilde emvâl-i eytâm sandıklarından yapılan hazine ikrâzları sırayla kaydedilmiştir. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 3350.

Yetimin çeşitli ihtiyaçları için yetimin nafakasına mahsuben para alındığı kayıtlarda mevcuttur. Nitekim birçok örnek arasından sadece bir tanesi burada zikredilebilir: “400 kuruş Sağırâna ‘iydiye elbiseleri için vasîleri Ayşe Hanım’a teslim-şüdfi 2 Zilkade 1270”⁶¹. Ayrıca yetime ait mülklerin tamir ve muhafazası için de gerekli masraflar sandıktan alınmıştır. Örnek olarak birinci sicilde 54 numaraya kayıtlı Abdülkerim Bey’in sağır ve sağıresine ait hesapta bulunan “1790 kuruş bi’l-izni’ş-şer’i Kulaksız hamamının tamirine 7191 kuruştan hissesi” kaydı verilebilir.⁶² Ancak bu harcamaların “bi’l-izni’ş-şer’i” yani hâkim kararı ile yapılmış olduğu özellikle belirtilmiştir.

Sicilde hesap devam ederken vasîlerin isteği doğrultusunda hesap dökümünün çıkarıldığı da görülmektedir.⁶³

Vefat ve rüşdün ispatı sonucunda hesabın kapanması için vefat veya isbât-ı rüşd kaydı açılmaktadır. Açılan kayıta hangi vârisin isbât-ı rüşd veya vefat ettiği açıklanmaktadır. Hesabın son döküm tarihinden itibaren ne kadar zamandır tutulmakta olduğu yazılmış ve sonuna da tarih düşülmüştür. İsbât-ı rüşd kaydı, vasî ve yetim tarafından ikisinin talebiyle, vefat kaydı ise sadece vasînin talebiyle açılmaktadır. Yeni kayıta yetime ait mallar teker teker sıralandıktan sonra nerelerde oldukları açıklanmaktadır. İsbât-ı rüşd veya vefat sebebiyle kapanan hesaplar için ilgili hak sahiplerinden mutlaka imza veya mühürleri hesap kaydının son kısmına alınmıştır. Nizamnamede de geçtiği üzere mevcut para nakden, idânedeki olanlar da nezaret tarafından tahsil edilip yetime teslim edilmektedir. Bazı kayıtlarda havale olarak başka kayıtlardan paranın temin edildiği ve o şekilde teslim edildiği de görülmektedir.⁶⁴

2.2.1.1. Yetim Mallarının Yönetimi ve İşletilmesi

2.2.1.1.1. Mûrisler

Eytâm sicillerinde hesap kayıtları mûrislerin adına açılmaktadır. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi’nin çalışmanın konusu olan iki defterinde toplam yüz elli üç mûrisin kaydı yer almaktadır.

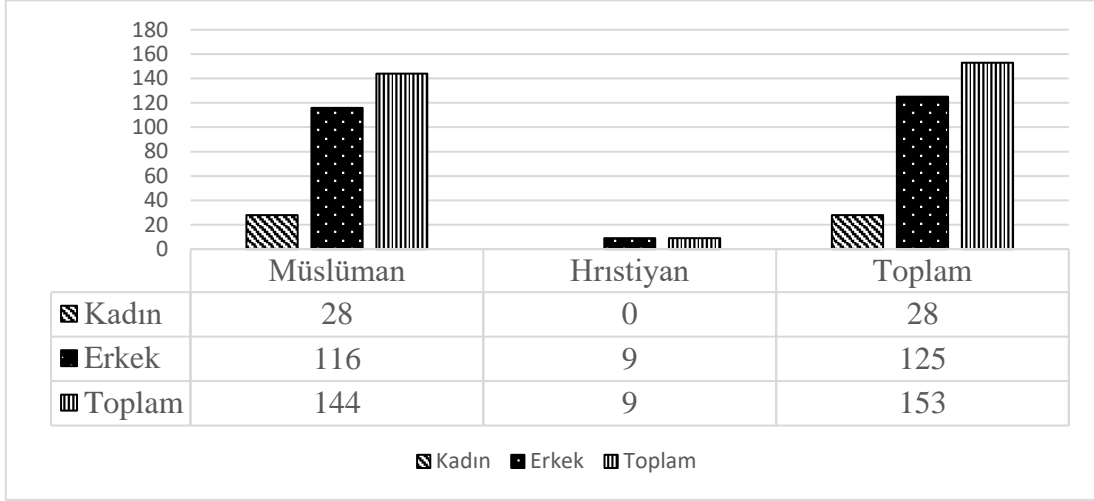
⁶¹ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 2b.

⁶² Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 70a.

⁶³ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 9b; Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 2*, 0203510, 8b.

⁶⁴ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 9a, 12a.

2.2.1.1.1. Mürislerin Cinsiyetleri ve Dinleri

Şekil 1: Mürislerin Cinsiyetleri ve Dinleri

İki sicilde bilâ sandık-bilâ numara ve yetimlerle alakalı olmayan çeşitli hesaplar hariç hesabı tutulan toplam yüz elli üç müris bulunmaktadır. Hesapların yüz yirmi dördü erkek, yirmi sekizi ise kadın mürislere aittir. Yüz elli üç hesaptan yüz kırk dört tanesi Müslüman, dokuz tanesi ise Hristiyan hesaplarıdır. Hristiyan olan mürislerin hepsi erkektir. Kadınlara ait olan yirmi sekiz hesabın tümü ve erkeklere ait yüz yirmi beş hesap ise Müslüman hesaplarıdır.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim halka ahval-i şahsiye olarak adlandırılan işlemlerde kendi dinlerine tabiidirler ve bu konuda karar verme yetkisi kendi ruhanî liderlerine aitti. Ancak talep edildiği durumda şer'î mahkemeler tarafından da işlemler görülmekteydi. Miras hukukunda da kendi din kurallarına tabii olmakla birlikte aynı şekilde istedikleri takdirde şer'î mahkemeye de gidebilmekteydiler.⁶⁵ H.1267/M.1851 tarihli Eytâm Nizamnamesi yayımlandığında bu kural hala yürürlükteydi. Bu işlem Islahat Fermanı'na⁶⁶ aykırı olduğundan dolayı bir genelgeyle gayrimüslimlerin terekelerinin

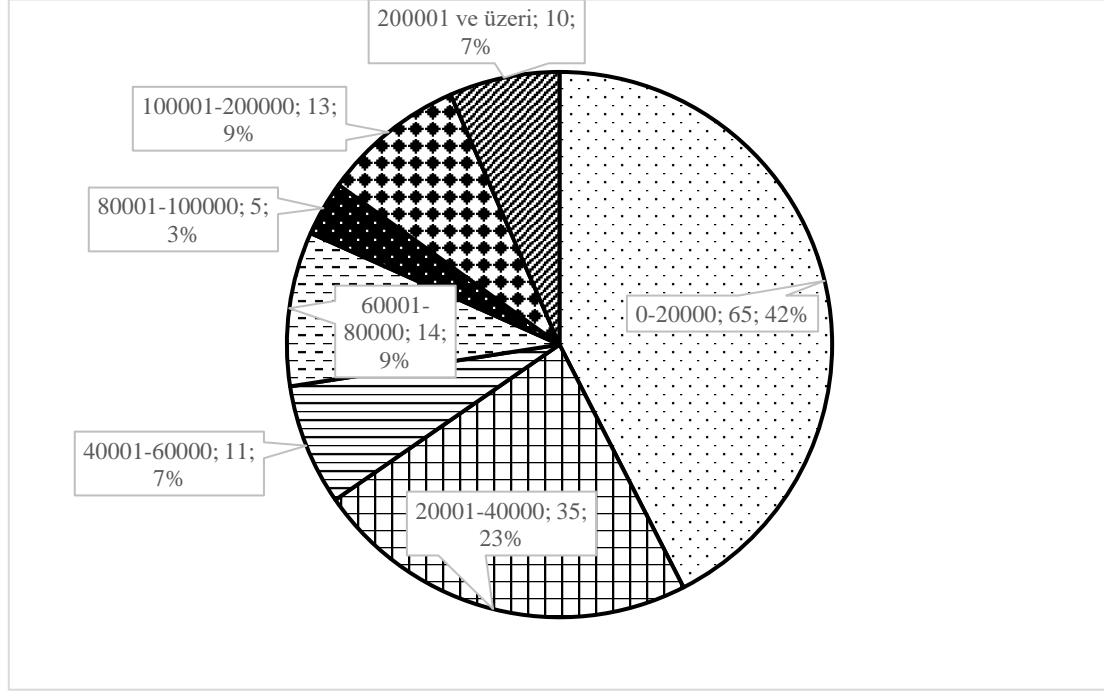
⁶⁵ Belkıs Konan, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 64/1 (01 Mart 2015), 176; İbrahim Solak - Ahmet Gülenç, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme: Tanzimat Dönemi Diyarbakir Örneği", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 53 (17 Aralık 2021), 318. Hukukî ve idarî işlemlerdeki yetkinin Osmanlı Devleti içerisinde yer alan gayrimüslim dinî grup liderlerinin otonom bir idareye sahip olduğu değil, devletin kendilerine çizdiği sınırlar çerçevesinde uyguladıkları sorumluluklar olduğu düşünülmelidir. Nitekim gayrimüslim din liderlerinin cemaatleri üzerindeki yetkisi *ruhani iltizam* ismiyle ifade edilmekte ve Osmanlı Devleti'nin bu liderlerin yetkisini mültezimlerin yetkisiyle aynı biçimde algıladıkları görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 27-66.

⁶⁶ Tanzimat'ın ilânından sonraki uygulamalarla ilgili olarak özellikle gayri Müslimlere yeni haklar tanıyan 1856 tarihli hatt-ı hümayun. Bkz. Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (1999).

yazımı ve taksiminin gayrimüslimlere ait olduğu ve onlara bırakılması gerektiği belirtildi.⁶⁷ Ayrıca 1324 tarihli “Eytâm nizamnamesi”nde gayrimüslim terekelerinin kendi kanunları çerçevesinde yazım ve taksim edilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁶⁸

Eytâm mallarının korunmasıyla ilgili çıkarılan kanunların sadece Müslüman tebaaya değil gayrimüslim tebaaya da uygulandığı bu noktada dikkat çekmektedir.

2.2.1.1.1.2. Mûrislerin Meslekleri ve Tereke Büyüklükleri

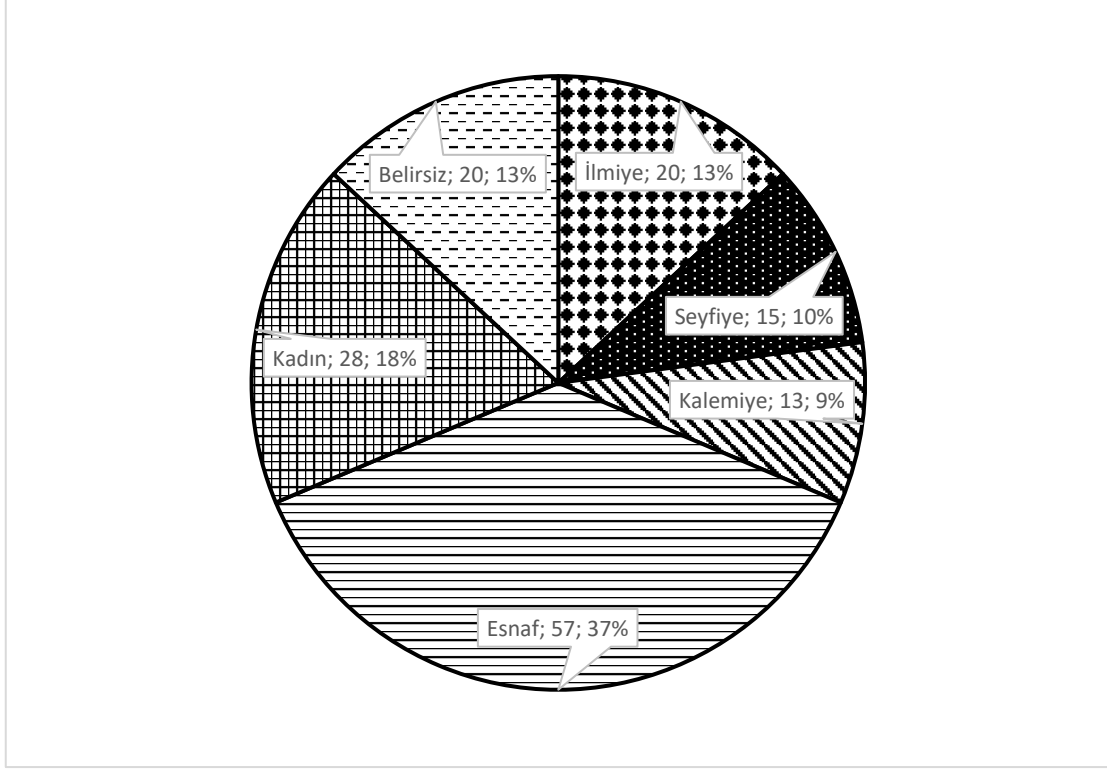

Şekil 2: Sicillerde Kayıtlı Terekelerin Büyüklükleri(Kuruş)

Sicillerde kayda girmiş müteveffalara ait tereke olarak yazılmış 0-20.000 kuruş arası değişen 65, 20.001-40.000 kuruş arası değişen 35, 40.001-60.000 kuruş arası değişen 11, 60.001-80.000 kuruş arası değişen 14, 80.001-100.000 kuruş arası değişen 5, 100.001-200.000 kuruş arası değişen 13 ve 200.001 kuruştan daha fazla olan 10 kayıt bulunmaktadır. Ancak toplam paranın %47’lik kısmı olan 4.767.847 kuruş 27 para, sicillerde 200 bin kuruş ve üzeri miktarda mal miras bırakan on mûrise aittir. Bu on kişiden ikisi surre-i hümayun emini, dördü esnaf iken bir tanesi Halep valisi, bir tanesi Mâbeyn-i Hümayûn Kapıcı Küdârı ve biri de Harem-i Nebi Şeyhi’dir. Bir kişi hakkında ise meslek bilgisi bulunmamaktadır. 200 bin kuruş ve üzeri terekeye sahip olmayan tek meslek grubu ise kadınlardır.

⁶⁷ Yurdakul, *İlmiye Teşkilatında Reform*, 185.

⁶⁸ “Umûm Emvâl-i Eytâmın Sûret-i İdâresi Hakkında Tâdilen Kaleme Alınan Nizamname”, 8/522, Madde 22.

Şekil 3: Sicillerde Kayıtlı Mûrislerin Meslekleri

Mûrisler kaydedilirken çoğunlukla meslekleri de zikredilmiştir. Çeşitli meslek gruplarına dâhil olan mûrislerden yirmisi ilmîye, on üçü ise kalemîye zümresine mensup, on beşi asker, elli yedisi esnaf olmak üzere yüz iki mûrisin mesleklerine kayıtlardan ulaşabilmektedir. Yirmi sekiz kadın mûristen hiçbirisi hakkında bir meslek kaydı bulunmamaktadır. Geriye kalan yirmi erkek mûrisin meslek bilgileri kayıt altına alınmamıştır. %37'lik bir oranla esnaf mûrisleri sicillerde hesabı en çok tutulan meslektir. Mesleği belirsiz olanların oranı ise %13 olarak gözükmektedir. Kadı, molla, imamların bulunduğu ilmîye zümresine ait hesap kayıtları ise %13'lük bir dilimi oluşturmaktadır. Seyfiye zümresine mensup olan 15 kişinin arasında ise Paşalar, mirliva, albay ve binbaşı rütbesine mensup askerler bulunmaktadır.

Sicillerde toplumun her kesiminden mûrislerin bulunmuş olduğu anlaşılakta olup nizamnamenin toplumun tüm katmanlarına eşit bir şekilde uygulandığını göstermektedir. İstanbul şehir merkezinde tutulan bir sicil olduğu için mûrisler arasında esnaf yoğunluğu fazla gözükmekte çiftçi olarak hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Mûrislerin çoğunluğunun esnaf olması ayrıca İstanbul'un o dönemde de önemli bir ticaret merkezi olduğuna işaret ettiği söylenebilir.

Tablo 1:
Mûrislerin Meslekleri ve Tereke Büyüklükleri

		MESLEKLER													
		İlmiye		Seyfiye		Kalemiye		Esnaf		Kadın		Belirsiz		Toplam	
TEREKE BÜYÜKLÜĞÜ	Kuruş	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran
	0-20000	7	35 %	7	47 %	6	47%	26	46 %	13	46 %	6	30 %	65	42,48 %
	20001-40000	5	25%	0	0%	2	15%	16	28 %	8	28 %	4	20 %	35	22,88 %
	40001-60000	2	10%	0	0%	0	0%	1	2%	3	11 %	5	25 %	11	7,19 %
	60001-80000	2	10%	4	26 %	2	15%	3	5%	2	7%	1	5%	14	9,15 %
	80001-100000	0	0%	1	7%	0	0%	2	3%	1	4%	1	5%	5	3,27 %
	100001-200000	1	5%	2	13 %	2	15%	5	9%	1	4%	2	10 %	13	8,50 %
	200001 ve üzeri	3	15%	1	7%	1	8%	4	7%	0	0%	1	5%	10	6,54 %
	Toplam	20	100%	15	100 %	13	100 %	57	100 %	28	100 %	20	100 %	153	100%
	Toplam Oranı	13,07%		9,80%		8,50%		37,25%		18,30%		13,07%		100,00%	

39

Bütün mesleklerde 40.000 kuruşun altında bulunan terekelerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. İlmiye zümresine mensup kişilerin tereke miktarları karşılaştırıldığında her ölçekte terekeden olduğu ve oransal olarak da değerlerin yakın olduğu görülmektedir. Ancak 200.000 kuruş ve üzeri miktarda olan 10 terekeden 3'ünün ilmiye zümresine mensup olanlardan olması, ilmiye zümresinin toplumda zenginlik olarak da üst sırada yer aldığını göstermektedir. Yine seyfiye ve kalemiye zümresinde de tereke ölçekleri oransal olarak birbirine yakındır. Burada da bu zümrelere mensup olanların orta-üst seviye gelir grubuna girdikleri söylenebilir.

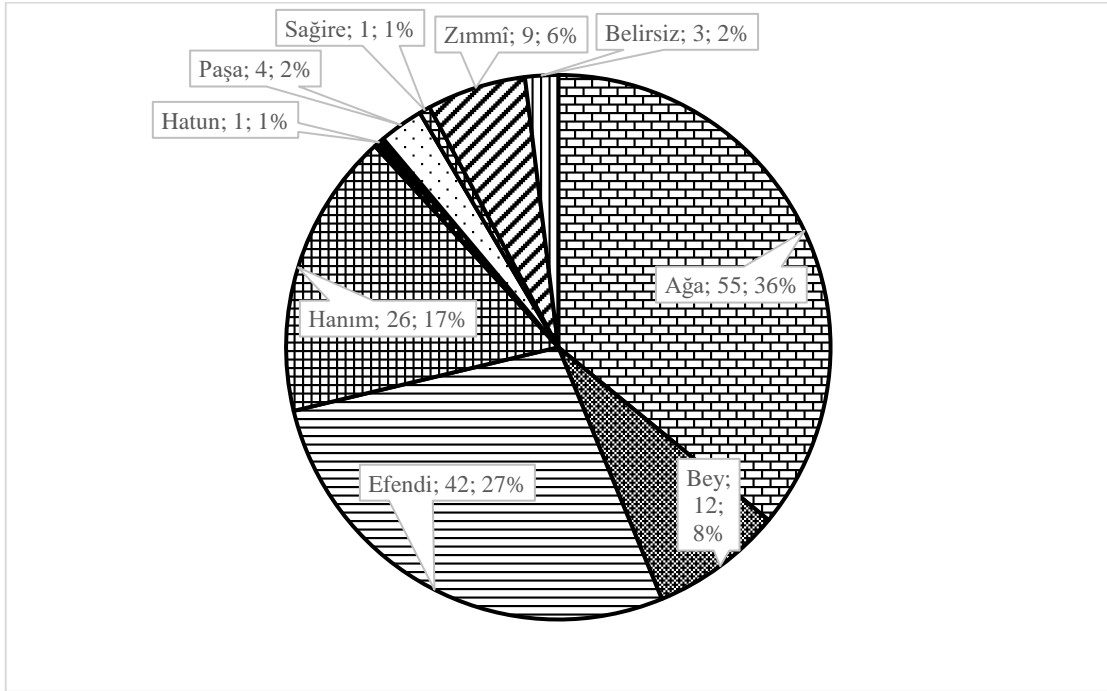
Sicilde en çok kaydı bulunan meslek grubu olan esnaflarda da yüksek miktarları haiz terekeler bulunsa da yoğunluk 40.000 kuruş ve altı terekelerdedir. Genel manada esnafın toplumda orta gelir grubundan olduğu verilere bakılarak söylenebilir. Kadınların da bir mesleğe sahip olmasalar bile mehirlerden veya kendilerine kalan miraslardan ciddi bir meblağa sahip oldukları söylenebilir. Kayda alınmış toplam nukudun %10'a yakını kadınların terekeleri oluşturmaktadır. Piyasaya aktif olarak bir meslek mensubu şeklinde girmemiş olsalar da Osmanlı kadınlarının ellerinde ciddi bir sermaye bulunmaktadır.

Sicile kaydı yapılmış olan yüz elli üç mûrisin yetimlere miras olarak bıraktıkları nakit, toplam 10.119.531 kuruş 7 paradır. 6.158.731 kuruş 4 para ise Eytâm sandığından

nakitlerin sahiplerine teslim edildiği miktardır. En büyük terekeye sahip olan hesap 1.310.700 kuruş ile iki numaralı sicilde 45. Numaraya kayıtlanmış Şeyhu'l-Haram-ı Hazret-i Nebi Tosunpaşa İbnu'l-Merhum Mustafa Bey'e aittir.⁶⁹ En az miktarda paranın kayıtlı olduğu hesap ise 1760 kuruş ile yine iki numaralı defterde 53. numaraya kayıtlanmış olan Şerife Hatice Hanım bt. Ahmed'e aittir.⁷⁰

Kayda alınan hesapların %65'ini 0-40.000 kuruş arasında değişen miktarlarda paralar oluşturmaktadır. Eytâm İdaresi'nin kuruluş amacı yetimlere ait malların korunmasıdır. Büyük miktarları haiz terekelerin değil küçük miktarda para bulunan terekelerin kaydının istatistikî olarak daha fazla tutması Eytâm İdaresi'nin kuruluş amacı doğrultusunda çalıştığı izlenimini oluşturmaktadır.

2.2.1.1.1.3. Mûrislerin Unvanları

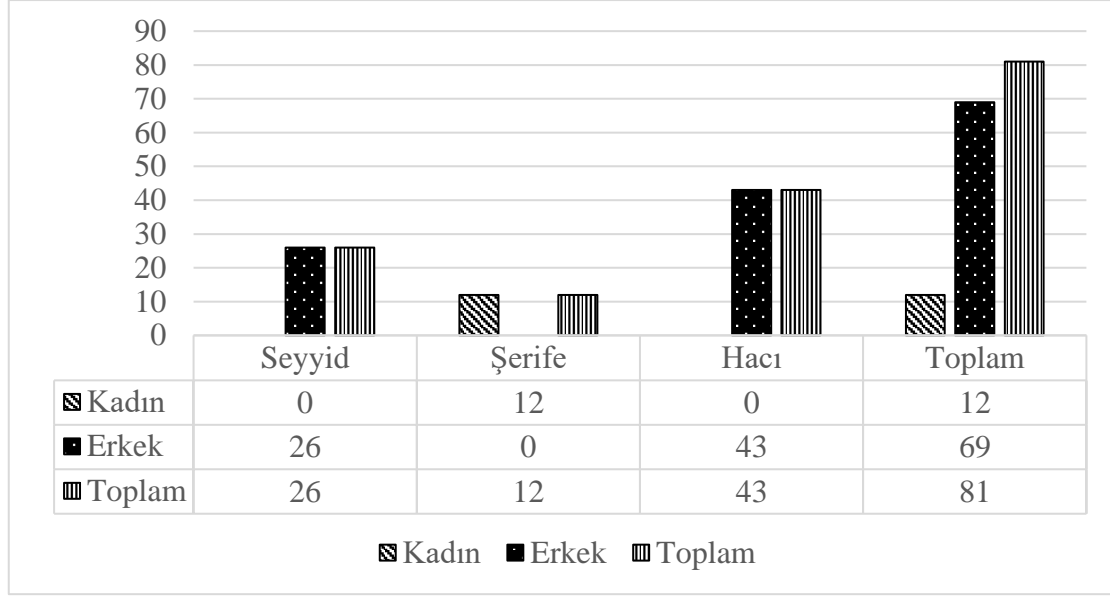
Şekil 4: Sicillerde Kayıtlı Mûrislerin Unvanları

Mûrislerin sicillerde kaydı yapılırken isimlerinin sonlarına kendileri için kullanılan unvanlar da eklenmiştir. Sicillerde kaydı bulunan 153 mûrisin üçü hariç hepsinde bir unvan bulunmaktadır. En çok kullanılan unvan çoğunlukla esnaf ve seyfiye zümresi için kullanılan "Ağa" unvanıdır. İkinci olarak ise genel olarak ilmiye ve kalemiye zümresine mensup kişiler için kullanılan "Efendi" unvanıdır. Yine sicillerde kaydı bulunan kadınlar

⁶⁹ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 2*, 0203510, 52b.

⁷⁰ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 2*, 0203510, 61a.

için bir kişide “Hatun”, 26 eytâm sicilinde ise “Hanım” unvanı kullanılmıştır. “Bey” unvanının ise seyfiye ve ilmiye zümresine mensup kişiler hakkında yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. “Paşa” unvanı ise sadece seyfiye zümresine mensup kişilere kullanılmıştır. Eytâm sicillerinde hesabı tutulan bir yetim vefat edince, aynı numarada kendi mirasçıları için bir sayfa açılmıştır. Küçük yaşta vefat eden bu yetime ait hesapta kendisi için “sağire” unvanı kullanılmıştır. Son olarak ise Hristiyan murislerin kayıtlarında ise zimmî unvanının kullanıldığı görülmektedir.

Şekil 5: Mürisler İçin Kullanılan Unvanlar

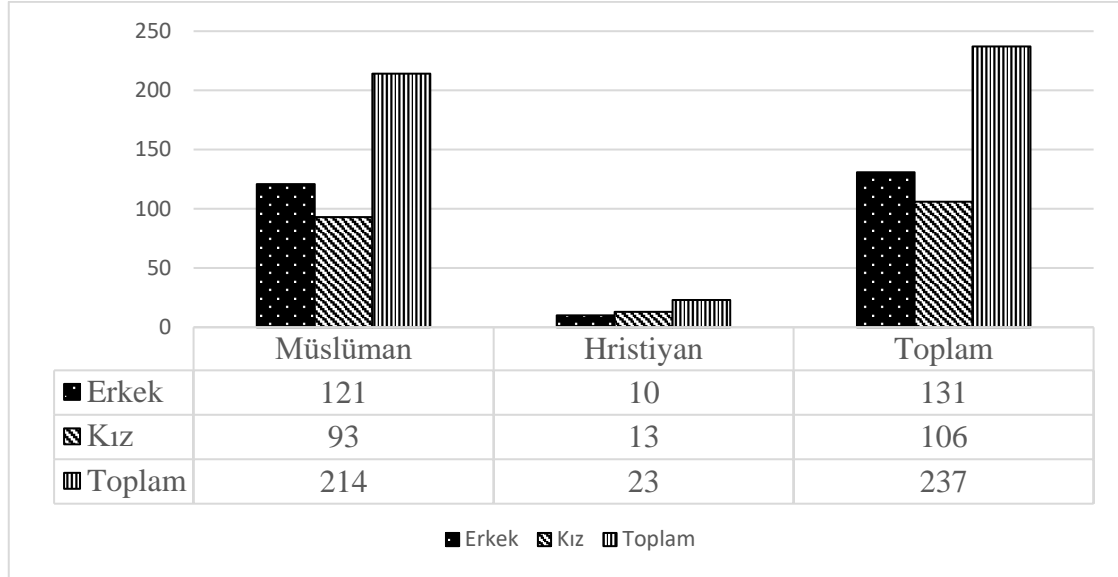
Anlatılan unvanlar hariç mürisler tanıtılırken bazıları hakkında “el-Hac”, “Seyyid” ve “Şerife” sıfatları da bulunmaktadır. “El-Hac” sıfatı bulunan kırk üç mürisin hacı olduğu bellidir. “Seyyid” ve “Şerife” sıfatlarının ise Peygamber (s.a.s.)’in soyundan gelenlere verildiği bilinmektedir. Her ne kadar “Seyyid-Seyyide” tabirlerinin Peygamber (s.a.s.)’in torunu Hz. Hüseyin (r.a.)’in, “Şerif-Şerife” tabirlerinin ise Peygamber (s.a.s.)’in diğer torunu Hz. Hasan(r.a.)’in soyundan gelenlere kullanılması ile ilgili uygulama bazı dönemlerde bulunmakla birlikte her iki kullanımın da Peygamber (s.a.s) soyundan gelen herkes için geçerli olduğu ifade edilmiştir.⁷¹ Sicillerde ise, “Seyyid” tabiri sadece erkeklere has, “Şerife” tabiri ise sadece kadınlara has kullanılmıştır. “Seyyid” tabirinin kullanıldığı yirmi altı erkek, “Şerife” tabirinin kullanıldığı on iki kadın olmak üzere toplamda otuz sekiz mürisin, sicillerin kâtibi Seyyid Mehmet Nuri Efendi gibi Peygamber(s.a.s.)’in soyundan geldiği düşünülmektedir.

⁷¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2009).

2.2.1.1.2. Yetimler

Emvâl-i eytâm sicillerinin tutulmasının öznesi yetimlerdir. Müteveffânın rüşdünü ispat etmemiş olan kız ve erkek çocukları yetim olarak kayda girmiştir. Bu başlık altında yetim olarak defterde kaydı bulunan 237 çocukla ilgili bilgiler ele alınacaktır.

2.2.1.1.2.1. Yetimlerin Cinsiyetleri ve Dinleri

Şekil 6: Yetimlerin Cinsiyetleri ve Dinleri

Sicillerde yüz elli üç mürisin miras bıraktığı yüz altısı kız, yüz otuz biri erkek olmak üzere toplam iki yüz otuz yedi yetim bulunmaktadır. Dokuz Hristiyan mürise ait yirmi üç Hristiyan vâris bulunmakla beraber bunların on tanesi erkek on üç tanesi kızdır.

2.2.1.1.2.2. Yetimlere Ait Hesapların Kapanış Şekilleri

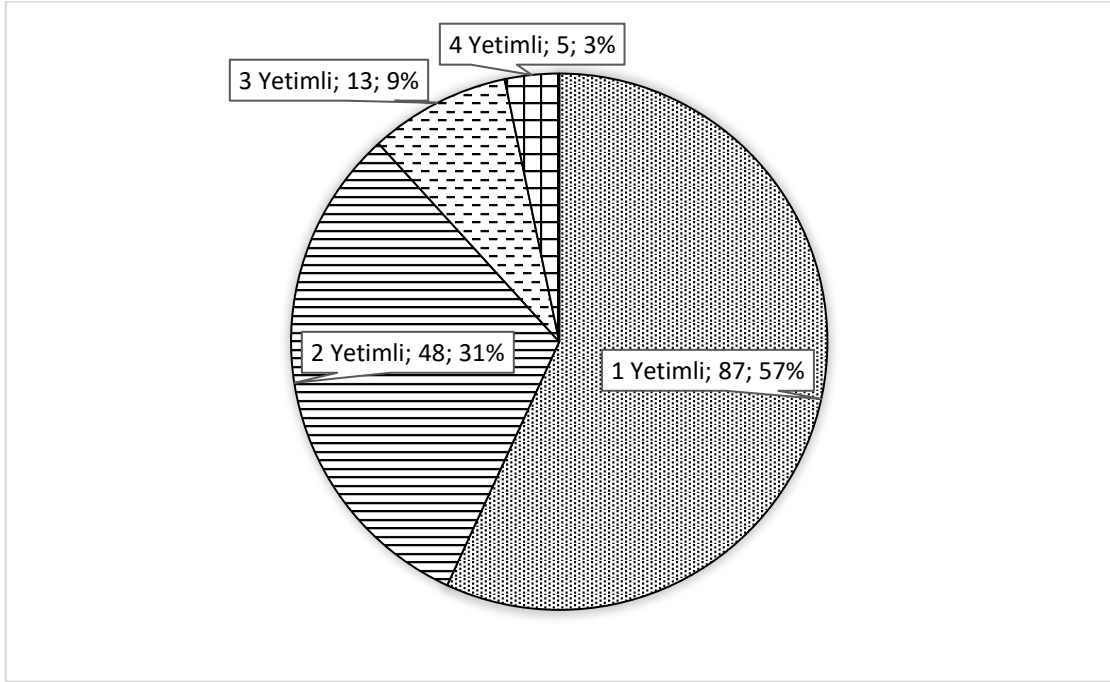
Tablo 2:
Yetimlere Ait Hesapların Kapanış Şekilleri

Cinsiyet	İsbat-ı Rüşd		Vefat		Nakl		Bilgi Yok		Gayr-i Reşide Teslim		Toplam	
	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran
Kız	62	47,69 %	13	54,17 %	23	39,66%	8	33,33%	1	100,00%	107	45,15%
Erkek	68	52,31 %	11	45,83 %	35	60,34%	16	66,67%	0	0,00%	130	54,85%
Toplam	130	100,00 %	24	100,00 %	58	100,00 %	24	100,00 %	1	100,00%	237	100,00%
Toplam %	53,94%		9,96%		24,07%		9,96%		0,41%		100,00%	

Sicillerde kaydı bulunan iki yüz otuz yedi yetimden yüz otuz tanesi isbât-ı rüşd ile kâtip elinde hesabı tutulan paralarını teslim almıştır. Yirmi dört tanesi vefat etmiş, elli sekiz

tanesi ise başka sicillere nakledilmiştir.⁷² Yirmi dört yetimin hesabının sonucu hakkında bilgi bulunamamıştır. İstisnai olarak da bir yetime gayr-i reşid olmasına rağmen paraları şahitler huzurunda teslim edilmiştir.⁷³ İsbât-ı rüşd eden ve vefat eden yetimlerin paraları hemen taksim edilmiş ve sahiplerine teslim edilmiştir. Yetimlerin paraları idânedede ise Eytâm Sandığı'nın idânedede olan paraları teslim alıp paranın sahibi yetim veya vârise teslim edinceye kadar hesap devam ettirilmiştir. Bu meyanda hesabı kesin olarak biten ve paraların sahiplerine teslim edildiğini bildiğimiz yüz elli dört yetim kaydı bulunmaktadır.

2.2.1.1.2.3. Hesaplarda Bulunan Yetim Sayıları

Şekil 7: Hesaplarda Bulunan Yetim Sayıları

Yüz elli üç mûrisin hesabının bulunmuş olduğu sicillerde, bir mûrisin geride bıraktığı yetim satısına göre kayıtlar şu şekilde tasnif edilebilir. Hesap kaydında sadece bir yetimin bulunduğu hesapların sayısı seksen yedi(%57), iki yetimin bulunduğu hesap kayıtlarının sayısı 48(%31), üç yetimin bulunduğu hesapların sayısı 13(%9) ve dört yetimin bulunduğu hesap sayısı ise 5(%3)'tir.

2.2.1.1.2.4. Sicilde Kaydı Bulunan Hesapların Süreleri

Sicillerde herhangi bir kayıt, o kayıttaki yetimlerin hepsi rüşde erinceye veya vefat edinceye kadar devam ettirilmiştir. Dolayısıyla bir hesap kaydında birden fazla yetim

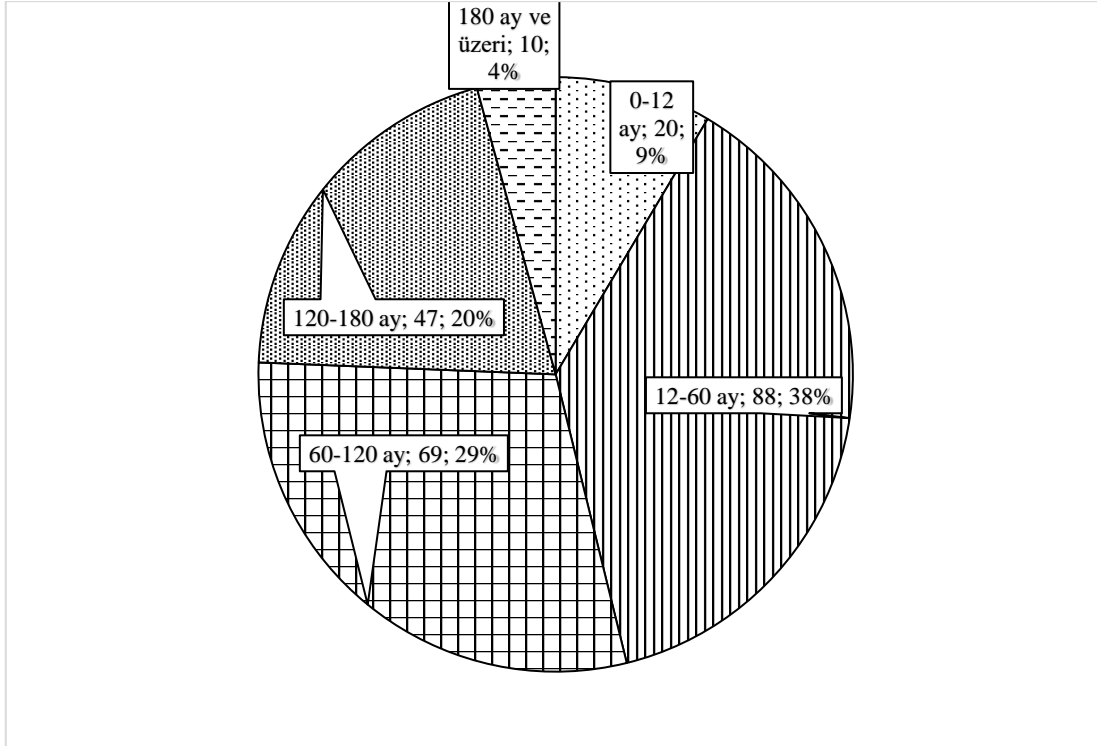
⁷² Yukarıda da ifade edildiği gibi sicillerde bulunan hesap kayıtları çeşitli sebeplerle bir sicilden başka bir sicile nakledilebilmektedir.

⁷³ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir* 2, 0203510, 30b.

olması durumunda hesap kaydı son yetimin hesaptan çıkışına kadar sürmüştür. Bir hesabın başlangıç ve bitiş tarihleri o hesaptaki tüm yetimlerin kesin tarihlerini verememektedir. Bu sebeple her yetimin hesaptan çıkış tarihi ayrı ayrı bulunarak, yüz elli üç hesaba bağlı iki yüz otuz yedi yetimin hesap süreleri hesaplanmıştır.

Emvâl-i eytâm kâtiplerine teslim edilen nukûd mutlaka veli veya vasîlerin gözetiminde gerçekleşmekteydi. İsbât-ı rüşd, vefat ve nakil sebebiyle hesapların kapanmasına kadar geçen süre veli ve vasîlerin gözetiminde geçen hesap süresi olarak kabul edilmiştir. Bundan sonra idânedeki bulunan hesaplardaki paraların tahsil edilip sahiplerine tahsil edilinceye kadar olan hesap süreleri ise Eytâm İdaresi uhdesinde olan süre olarak kabul edilmiştir. Kapanışı hakkında bilgi bulunmayan hesaplar ise veli veya vasîlerin gözetiminde devam eden hesaplar kısmında değerlendirilmiştir.

2.2.1.1.2.5. Veli veya Vasîlerin Gözetimindeki Hesap Süresi

Şekil 8: Veli veya Vasî Gözetiminde Geçen Hesap Süresi

İki yüz otuz yedi yetimden yirmi tanesinin hesabı 0-12 ay arası sürmüştür. Yani bir sene ve daha az hesabı olan yirmi yetim bulunmaktadır. Seksen sekiz yetimin hesabı 12-60 ay arası devam etmiştir. 60-120 ay arası hesabı devam eden altmış dokuz yetim bulunmaktadır. 120-180 ay arası hesabı devam etmiş olan da 47 yetim bulunmaktadır. Son olarak, yaptığımız ayrıma göre 180 ay ve daha üzeri hesabı devam eden on yetimin kaydı vardır. Burada ele aldığımız hesap sürelerine yetimlerin isbât-ı rüşd veya vefat ettikten

sonraki teslim süreleri eklenmemiştir. Paraların sahiplerine teslim süreleri ayrı bir tablo halinde ele alınacaktır.

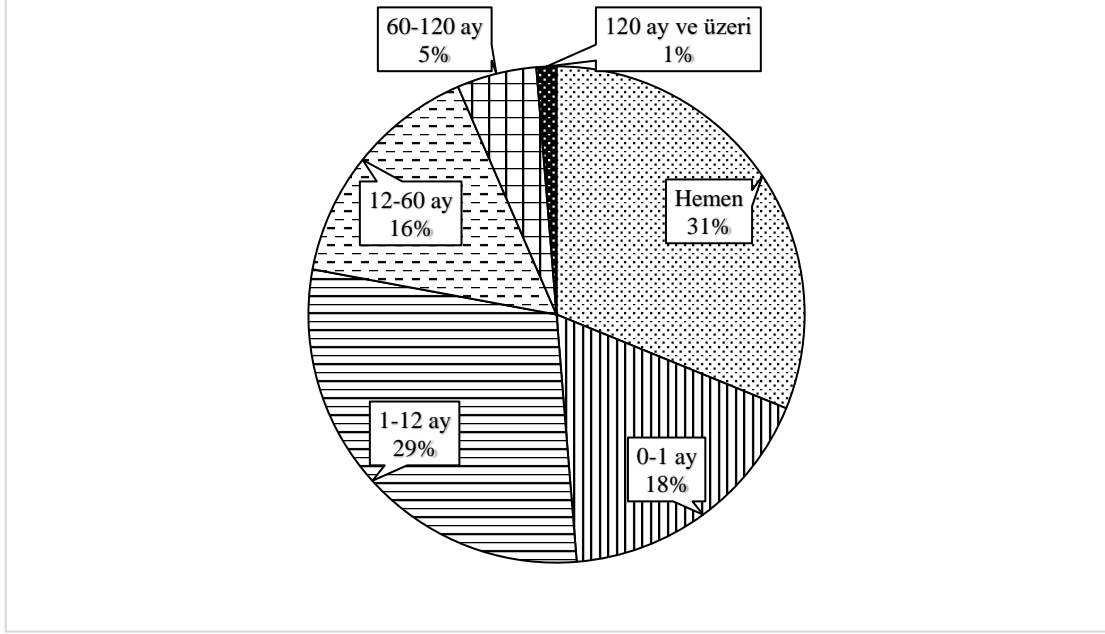
Bir seneden az süren hesap kayıtları çoğunlukla vefat sebebiyle kapanmıştır. 9 kayıt yetimin vefatı, 7 kayıt hesabın nakli, 3 kayıt yetimin rüşde erişmesi dolayısıyla kapanmış, bir kaydın sonucu hakkında ise bilgi bulunamamıştır. İlk eytâm nizamnamesinde rüşd yaşı açıkça belirtilmemekle birlikte 1283/1866 tarihli nizamnamede ise en düşük rüşd yaşı yirmi olarak kararlaştırılmıştır.⁷⁴ Nizamnamenin yayınlandığı bu tarihten itibaren isbât-ı rüşd eden bütün yetimlerin en az yirmi yaşında olduklarını söylemek mümkündür.⁷⁵ Bununla birlikte nizamnamede belirtilmiş olan yirmi yaşını aştığı halde hesaplarının sürdürüldüğü bir örnek mevcuttur. Bu örnek de bir gayrimüslime aittir. 330 ay 17 gün devam eden bu hesap Banus veled-i Agop'un oğlu Banus'a aittir. 330 ay devam eden bu hesap 27,5 seneye tekabül etmektedir. Hesabın sonunda da Banus'un mallarını teslim aldığına dair imzası bulunmaktadır.⁷⁶ Doğduğu zaman hesabın açıldığı düşünülürse paralarını teslim aldığı zaman 27 veya 28 yaşında olmaktadır. Oysa bahsedildiği gibi yirmi yaş nizamnameye göre rüşd yaşı olarak kabul edilmiştir. Bu halde yetimin hesapta olan parasını zamanında almamış veya kendine özgü herhangi bir sebepten alamamış olması hesabın bu kadar uzun sürmesine sebep olmuş olabilir. Çünkü sicilde kaydı tutulan hesaplardan istisnai olarak sadece bu yetimin hesabı yirmi seneden uzun sürmüştür. Tarafımızdan tespit edilmiş bu örnek dışında bütün kayıtlar nizamnameye uygun olarak rüşdün ispatı vaktinde veya vefat durumunda teslim edilmiştir.

⁷⁴ “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedeki Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-i İdâresi ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir”, 1/280, Madde 13. Rüşd için fıkıh literatüründe kesin bir yaş zikretmek mümkün değildir. Bununla birlikte alimler tarafından rüşd yaşının ictimaî ve iktisadî şartlara göre devlet tarafından belirlenebileceğine hükmedilmiştir. Saffet Köse, “Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2008). Eytâm İdâresi öncesinde de yetimin malının kaydının tutulduğu sicillerde malın teslimi isbat-ı rüşd ile olmaktadır. Rüşd yaşının bu dönemde 18 yaşını geçmediği ve 15 yaşının da altına inmediği ifade edilmektedir. Berber, *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Yetim Mallarının Korunması*.

⁷⁵ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul, 2012), 215.

⁷⁶ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 51b.

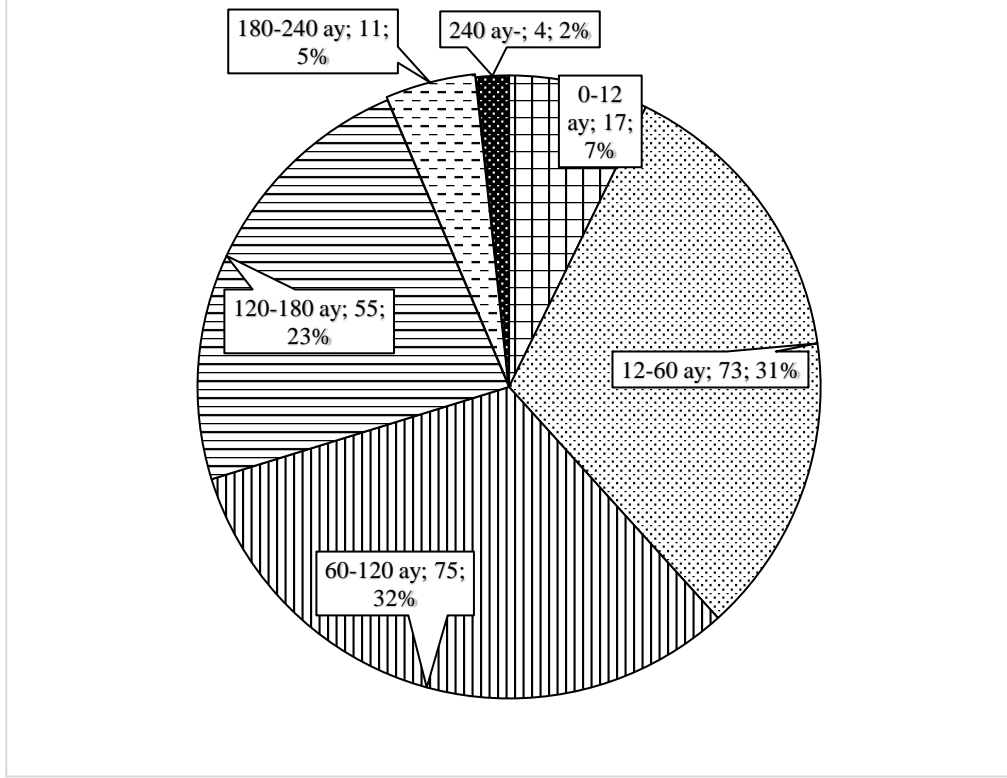
2.2.1.1.2.6. Eytâm İdaresi Uhdesinde Teslim Süresi

Şekil 9: İsbât-ı Rüşd veya Vefat Sonrası Malların Teslim Süresi

Hesabı vefat veya isbât-ı rüşd sebebiyle kapanmış olan yüz elli dört yetime sandıktan verilen paranın toplamı 6.158.731 kuruş 4 paradır. İsbât-ı rüşd veya vefat sebebiyle hesabın kapanmadığı, eytâm sandığı tarafından idânedede olan paraların iadesinin beklendiği ve böylece bir süre sonra paraların hak sahibine teslim edildiğine daha önce değinilmişti. Bu teslim süreleri kayıttan kayıta değişmektedir. Vefat veya isbât-ı rüşd sebebiyle kapanmış olan hesaplardaki paraların hak sahiplerine hemen teslim edildiği kırk sekiz kayıt bulunmaktadır. İdânedede bulunan paraların tahsil edilip hak sahiplerine teslim edilmesi konusunda 0-1 ay içerisinde teslimatın gerçekleştiği yirmi yedi kayıt varken 1-12 ay içerisinde teslim edilebilen kırk beş kayıt bulunmaktadır. 12-60 ay arasında paralarını teslim alan yirmi dört, 60-120 ay arasında sekiz ve 120 aydan daha fazla bir sürede teslim alan iki yetim bulunduğu görülmektedir.

2.2.1.1.2.7. Hesapların Toplam Süreleri

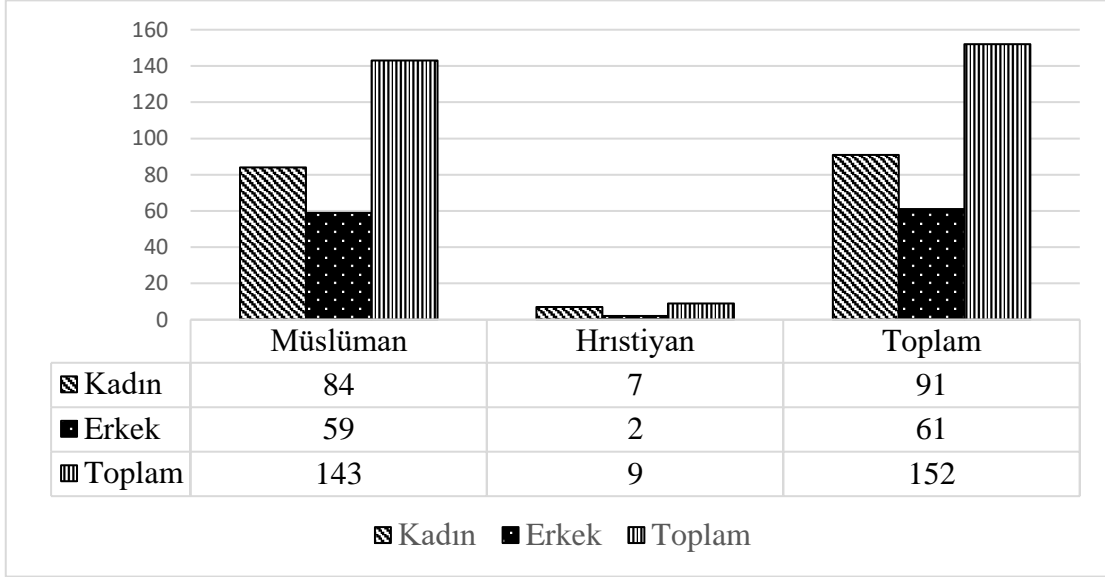
Şekil 10: Toplam Hesap Süresi

Bu başlık altında birinci ve ikinci başlıklarda ayrı ayrı ele aldığımız sürelerin toplu olarak değerlendirilmesi yer almaktadır. Emvâl-i eytâm kâtibi tarafından yetimlere ait paraların vaz'-ı sandık tarihinden itibaren hak sahiplerine teslim edildikleri son tarihe kadar geçen sürelerin ayrıntılı olarak gösterilmesi planlanmıştır. Şu durumda altı farklı zaman dilimine ayrılarak grafikte yerini alan kayıtlar arasında 60-120 ay aralığı en büyük payı almaktadır. 12-60 ay aralığı ise hemen bundan sonra gelmektedir. 240 ay ve üzerinde bir süreyi kapsayan dört yetime ait kayıt en küçük dilimi oluşturmaktadır.

2.2.1.1.3. Veli ve Vasîler

Yetim mallarının emvâl-i eytâm sandıklarına kaydedilmesinde yetimleri temsilen mutlaka ya yetimin velisi veya vasîsi ya da onların vekilinin bulunması gerekmektedir. Veli, yetimin hem şahıs hem de mali haklarında onu temsil ederken; vasî sadece malî haklarda onun temsilcisidir. Mûrisler tarafından tayin edilmiş olan vasîye vasî-yi muhtâr, kadı tarafından tayin edilmiş olan vasîye ise vasî-yi mansûb isminin verildiği görülmektedir. Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi'nin sicillerinde hesapları tutulan yetimlerin veli ve vasîleri ile ilgili bilgiler bu başlık altında ele alınmaktadır.

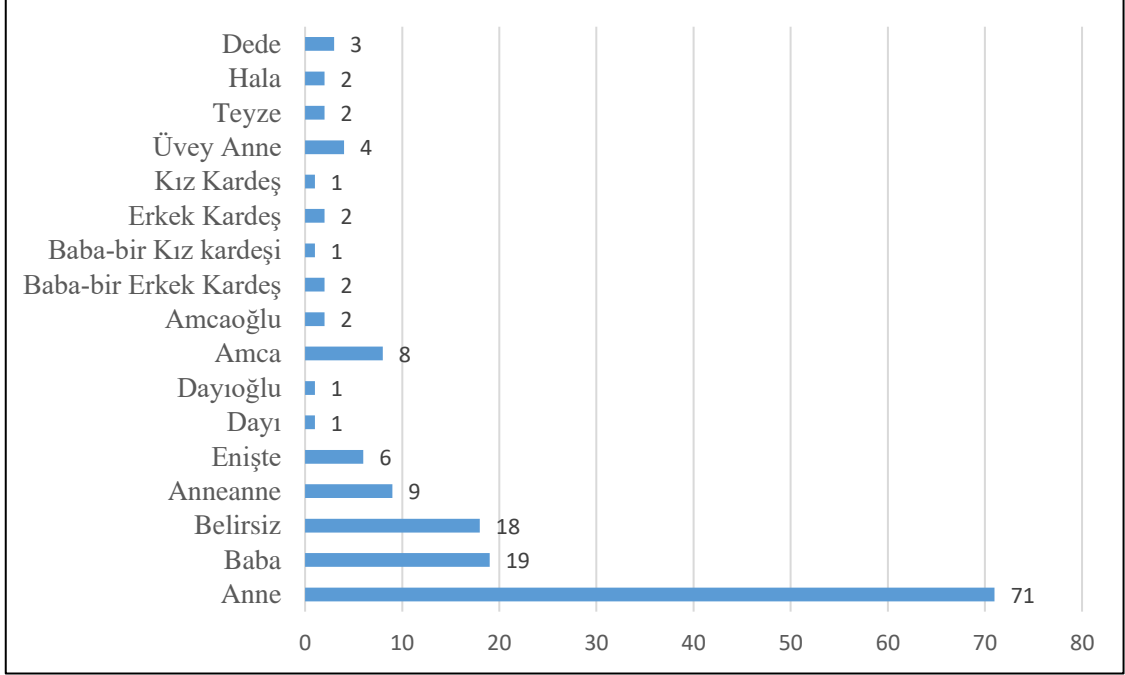
2.2.1.1.3.1. Veli ve Vasîlerin Cinsiyetleri ve Dinleri

Şekil 11: Veli ve Vasîlerin Cinsiyetleri ve Dinleri

Kayıtlarda geçen toplam yüz elli iki vasînin doksan biri kadın, altmış biri erkektir. Mûrislerin gayrimüslim olanların vasîlerinin de gayrimüslim olduğu görülmektedir. Bunlardan ikisi erkek, yedisi kadın olmak üzere toplam dokuz vasî mevcuttur. Müslüman olan yüz kırk üç mûrisin seksen dört vasîsi kadın, bir kısmı veli olmakla birlikte çoğunluğu vasî olan erkek sayısı ise elli dokuzdur. Sicillerde kaydı bulunan mûrislerin çoğunluğunun erkek olduğu yukarıda ifade edilmiştir. Babanın vefatı halinde Osmanlı uygulamasında genellikle anneler vasî olarak tayin edildiği bilinmektedir. Nitekim sicillerde bulunan vasîlerin çoğunluğunun kadın olması Osmanlı'daki bu uygulamadan kaynaklanmaktadır. Takip eden başlık altında yer alan grafikte de bu açıkça görülmektedir.

2.2.1.1.3.2. Veli ve Vasîlerin Yetimlere Yakınlığı

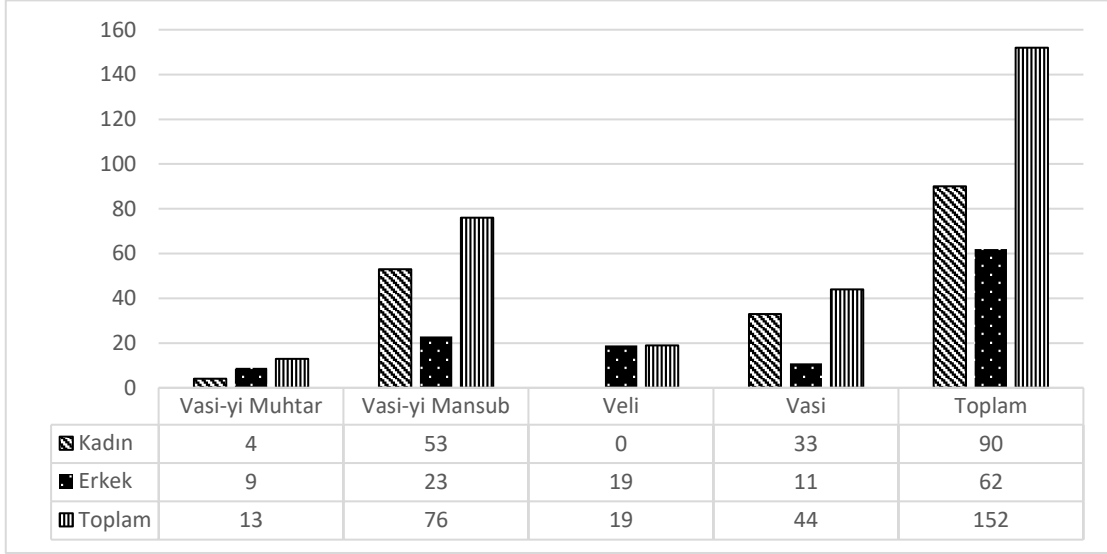

Şekil 12: Veli ve Vasîlerin Yetimlere Yakınlığı

Vasîlerin yetimlere olan yakınlıkları incelendiğinde yetmiş bir vasî anne, dört tane üvey anne, sekiz anneanne, iki teyze, iki hala, bir kız kardeş ve bir baba-bir kız kardeş bulunmaktadır. Vasîlerin sekizi amca, altısı enişte, üçü dede, ikisi amcaoğlu, ikisi erkek kardeş, ikisi baba-bir erkek kardeş, biri dayı ve biri dayıoğludur. On yedi vasînin yetimlerle olan yakınlığı bilinmemektedir. Yetimleri veli olarak temsil eden on dokuz kişinin yetimlerin bizzat babaları olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 12'ye bakıldığında yetimlerin mallarını gözetme konusunda veli veya vasî olarak görev alan kişilerin yetime imkân nispetinde en yakın kişilerden seçildiği sonucuna ulaşılabilir. Böylece yetim haklarının korunması konusunda akrabalığın şefkat ve duygusal boyutundan istifade edilmiş olduğu düşünülmektedir.

2.2.1.1.3.3. Emvâl-i Eytâm Konusunda Veli ve Vasîlerin Durumu

Şekil 13: Emvâl-i Eytâm Konusunda Veli ve Vasîlerin Durumu

Sicillerde 237 yetimi temsil etmek üzere görev üstlenen 152 kişinin kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 13 tanesi vasî-yi muhtâr, 76 tanesi vasî-yi mansûb, 19 tanesi velidir. 44 tanesi hakkında muhtâr veya mansûb olarak bir açılama yapılmamış mutlak olarak vasî şeklinde kaydedilmiştir. Vasîlerin çoğunluğunun hâkim tarafından tayin edilmiş olduğuna bakılırsa mûrislerin ya ansızın vefat etmiş oldukları ya da vesâyet sisteminin devlet tarafından sağlıklı bir şekilde işletilmiş olduğuna halk güvenmesine bir işaret olarak alınabilir.

2.2.1.1.4. Yetim Mallarının İşletilmesi

Daha önce de bahsedildiği gibi yetim malları nizamnamede belirtilen iki şekilde işletilmekteydi: İdâne işlemleri ve evrâk-ı nakdiye satın alımı. Çalışma konusu olan sicillerde bunlara ek olarak “ikrâz-ı hazine” ismiyle kayıtlı bir üçüncü işletme şekli görülmektedir. Böylece sicillerde yetimlerin malları idâne, ikrâz-ı hazine ve evrâk-ı nakdiye alınması olmak üzere üç şekilde çalıştırılıp yetime menfaat sağlanmıştır. Sicillerde yetim mallarının işlem kayıtları, “verilen miktar-kime verildiği-teminat şekli-tarih” formatı ile yazılmıştır. “65000 kuruş Dersaadet Ordu-yı Hümayunu Ferikân-ı Kirâmı’ndan Saadetlü Mehmed Reşid Paşa Hazretlerine bâ rehn idâne 8 Şevval 1272” örnek olarak verilebilir.⁷⁷

2.2.1.1.4.1. Genel Olarak İşletme Şekilleri

Tablo 3:

⁷⁷ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 2a.

Emvâl-i Eytâmın Çalıştırılma Yöntemleri

Kuruş	İkrâz-ı Hazine		Evrâk-ı Nakdiye		İdâne		Toplam	
	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran
0-5000	46	31,29%	16	42,11%	313	52,61%	375	48,08%
5001-10000	35	23,81%	11	28,95%	130	21,85%	176	22,56%
10001-15000	25	17,01%	4	10,53%	53	8,91%	82	10,51%
15001-20000	11	7,48%	2	5,26%	35	5,88%	48	6,15%
20001-25000	5	3,40%	0	0,00%	21	3,53%	26	3,33%
25001-30000	7	4,76%	2	5,26%	12	2,02%	21	2,69%
30001-35000	1	0,68%	1	2,63%	5	0,84%	7	0,90%
35001-40000	2	1,36%	0	0,00%	6	1,01%	8	1,03%
40001-45000	3	2,04%	1	2,63%	0	0,00%	4	0,51%
45001-50000	3	2,04%	0	0,00%	3	0,50%	6	0,77%
50001-100000	4	2,72%	1	2,63%	11	1,85%	16	2,05%
100000 ve Üzeri	5	3,40%	0	0,00%	6	1,01%	11	1,41%
Toplam	147	100,00%	38	100,00%	595	100,00%	780	100,00%
Toplam Oran	18,85%		4,87%		76,28%		100,00%	

Yetimlere ait malların işletilmesinde en büyük payı idâneler almaktadır. Toplam 780 kaydın 595 tanesini idâne kayıtları oluşturmaktadır. Oran olarak ise %76 gibi büyük bir değere tekabül etmektedir. İkinci olarak en çok kullanılan işletme türü nizamnamede bahsi geçmeyen ancak sicillerde bulunan ikrâz-ı hazine kayıtlarıdır. Toplam kayıtlardan 147 tanesini oluşturan ikrâz-ı hazine kayıtlarının oranı %19'a yakındır. En az kullanılan evrâk-ı nakdiye satın alımı ise 38 kayıta geçmektedir ve kayıtlar içerisindeki oranı %5'e yakın olmaktadır. Böylece şahıslara yapılan idâneler sicilde yapılan borç işlemlerinin %76'sını oluştururken, devletin yaptığı dolaylı (evrâk-ı nakdiye) ve dolaysız (ikrâz-ı hazine) borçlanmalar toplam kayıtların %24'üne tekabül etmektedir.

Sicillerde idâne olarak verilen toplam para, tekrarlar ile birlikte 6.432.520 kuruş 37 paradır. İkrâz-ı hazine olarak kayda girilmiş toplam para 2.864.990 kuruş iken evrâk-ı nakdiye olarak kayıtları tutulmuş olan paranın miktarı ise 428.203 kuruştur. Böylece Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi idaresinde yaklaşık 30 sene boyunca tekrarlarla beraber toplam 9.725.713 37 para para çeşitli şekillerde işletilmiştir. Oran olarak kayıtların büyük kısmını oluşturan idânelerin, ikrâz-ı hazine kayıtlarının iki katından biraz fazla olmasının

sebebi, idâne kayıtlarının %60'dan fazlasının 0-10.000 kuruş arasındaki miktarlardan oluşmasıdır.

İdâne işlemlerinde nizamnamede geçen kesesi⁷⁸ 6 kuruş on pare, yani %1,25'lik aylık faiz oranı uygulanırken⁷⁹, ikrâz-ı hazinelerde aylık faiz oranı %1,2 olmaktadır. Daha düşük faiz oranına sahip olmasına rağmen ikrâz-ı hazinede bulunan toplam nakdin de idâne olarak verilen toplam paranın yarısından fazla olması, vasîler tarafından devletin şahıslardan daha güvenilir olarak görülmesi olabilir. Eytâm mallarından şahısların daha fazla faydalandığı ancak devletin de yeri geldiği zaman eytâm sandığından borçlandığı ortaya çıkmaktadır.

Burada dikkat çeken bir diğer husus da yetim mallarından verilen borçlarda uygulanan faiz oranıdır. 1268 yılında çıkarılan murabaha nizamnamesinin tadil edilmiş hali olan 1285'teki halinde yetim mallarına uygulanacak olan faiz istisna tutulmuştur. Bu nizamnamede standart olarak aylık faiz oranı %1'den fazla olmayacak şekilde borçlanmanın kanunî olduğu kabul edilmiştir.⁸⁰ Buna rağmen yetimlerin malının borçlandırılmasında %1,25'lik oranın uygulanması gerektiği bu bulunmadığı takdirde yüksek miktarda borçlanmalarda %1 oranı uygulanabileceği Eytâm nizamnamesinde ayrıca zikredilmiştir.⁸¹

2.2.1.1.4.2. İdâne Olarak Verilen Nakit

Tablo 4:

Teminatlarına Göre İdâne Kayıtları

Kuruş	Bâ İstiğlâl		Bâ Rehin		Bâ Küfelâ		Toplam	
	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran
0-5000	79	30,74%	183	70,66%	51	64,56%	313	52,61%
5001-10000	77	29,96%	45	17,37%	8	10,13%	130	21,85%
10001-15000	36	14,01%	9	3,47%	8	10,13%	53	8,91%
15001-20000	26	10,12%	7	2,70%	2	2,53%	35	5,88%
20001-25000	17	6,61%	3	1,16%	1	1,27%	21	3,53%
25001-30000	5	1,95%	5	1,93%	2	2,53%	12	2,02%
30001-35000	4	1,56%	0	0,00%	1	1,27%	5	0,84%
35001-40000	4	1,56%	1	0,39%	1	1,27%	6	1,01%
40001-45000	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%

⁷⁸ Kesenin içerdiği para miktarı yıllara göre değişmekle birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısında 500 kuruşa denk geldiği belirtilmektedir. Baki Çayır, "Kese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2019).

⁷⁹ "Eytâm Nizamnamesidir", 1/271-272.

⁸⁰ "Murabaha Nizamnamesi", *Düstur, Tertip I*, 1289, 1/268.

⁸¹ "Eytâm Nizamnamesidir", 1/272.

45001-50000	3	1,17%	0	0,00%	0	0,00%	3	0,50%
50001-100000	4	1,56%	5	1,93%	2	2,53%	11	1,85%
100000 ve Üzeri	2	0,78%	1	0,39%	3	3,80%	6	1,01%
Toplam	257	100,00%	259	100,00%	79	100,00%	595	100,00%
Toplam Oran	43,19%		43,53%		13,28%		100,00%	

İdâne kayıtları olarak adlandırılan “bâ-istiğlâl, bâ-rehn ve bâ-küfelâ” kayıtları Tablo 3’te belirtildiği üzere sicillerde emvâl-i eytâmın çalıştırıldığı en büyük payı oluşturmaktadır. İdâne işlem kayıtlarının sonunda bâ istiğlâl, bâ rehn veya bâ küfelâ şeklinde verilen borcun teminatına ait kayıtlar girilmektedir. “Bâ rehn” kayıtları borçların rehne karşılık, “bâ küfelâ” kayıtları da borçların kefiller karşılığında verildiğini göstermektedir. Ancak “bâ isitiğlâl” kayıtlarında borca karşılık teminat olarak gayrimenkullerin kullanıldığı bilinmekle birlikte hangi taşınmaz karşılığında verildiği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

İdâne olarak verilen borçların %44 kadarı rehin karşılığı verilmiştir. “Bâ isitiğlâl” olarak kaydı girilmiş idâneler %43 ile ikinci büyük payı oluşturmaktadır. Kefil karşılığı verilen idânelerin, toplam idânelere oranı ise %13’te kalmıştır. Kefil bulmanın zorluğu ve kefilin maddi durumunun aynı şekilde devam edemeyebilir oluşu, kefaletle alınan idânelerin az olmasının sebepleri olabilir. Buna karşılık rehn ve istiğlâl şeklindeki idânelerde, idareye gerçek bir malın verilmesi borca karşılık daha güvenilir bir teminat olarak görülmüş olabilir.⁸²

0-10.000 kuruş arasındaki idâneler toplam kayıtların %75’ini oluşturmaktadır. Bu bilgiye bakarak sandıkların toplumun zengin kesiminden ziyade orta ve alt gelir grubuna kredi sağlamaya dönük çalıştığı söylenebilir.

İdâne kayıtlarından çıkarılabilecek bir diğer bilgi de idâne bulunanların cinsiyetleri ve dinleridir. İdâne bulunan toplam 595 kişiden 540’ı Müslüman iken 55 kişi Hristiyandır. Müslümanların 308’i kadın, 231’i ise erkektir. Hristiyanlarda ise 23 kadın, 32 erkek bulunmaktadır. Bâ istiğlâl idane verilen bir kaydın kime verildiği anlaşılamamıştır. Tablo 4’te de görüldüğü üzere “Bâ rehin” idâne kayıtlarında ciddi oranda kadın yoğunluğu varken “Bâ istiğlâl” kayıtlarında erkeklerin ağırlığı bulunmaktadır. “Bâ küfelâ” kayıtlarda ise oranlar birbirine yakın gözükmektedir.

⁸² Daha sonraki tarihlerde dahi Eytâm Sandıkları tarafından verilen idânelerde teminat olarak çoğunlukla rehin kullanılırken, kefil daha az kullanılan bir teminat şekli olmuştur. İrfan Ünal, *167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defteri’nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi (1920-1926)* (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 51-72.

Emvâl-i Eytâm İdaresi'nin idânedede bulunmada din ayrımı yapmadığı, yetimin menfaatini haleldar etmeyecek şekilde güvenceye dikkat ettiği anlaşılmaktadır. Kadınlara yapılan idânelerin çoğunlukta olması Osmanlı toplumunda kadının aile hayatının dışında da aktif olduğunu göstermektedir. Fakat bu aktivitenin hangi sebeplere dayandığı açıkça sicillerden anlaşılmamaktadır.⁸³

Tablo 5:

İdânedede Bulunanların Cinsiyetleri ve Dinleri

Ba İstiğlal	Müslüman	Hristiyan	Toplam	Toplam %
Kadın	61	10	71	27,73%
Erkek	162	23	185	72,27%
Toplam	223	33	256	
Toplam Oran	87,11%	12,89%		
Ba Rehin	Müslüman	Hristiyan	Toplam	Toplam %
Kadın	204	9	213	82,24%
Erkek	38	8	46	17,76%
Toplam	242	17	259	
Toplam Oran	93,44%	6,56%		
Ba Küfela	Müslüman	Hristiyan	Toplam	Toplam %
Kadın	43	4	47	59,49%
Erkek	31	1	32	40,51%
Toplam	74	5	79	
Toplam Oran	93,67%	6,33%		

Son olarak idâne kayıtlarından idânedede bulunanların meslekleri hakkında bilgiye ulaşmak mümkündür. İdâne kayıtları, sandıklardan çeşitli meslek erbabına idânedede bulunulduğunu göstermektedir. Kadınların meslekleri hakkında bilgi maalesef yazılmamıştır. Dolayısıyla kadınların mesleklerine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Böyle olmasına rağmen kadınlar sandıklardan en çok idâne alan grup olmaktadır. İkinci grubu ise esnaflar oluşturmaktadır. Tablo 6 incelendiğinde esnafların daha çok “bâ istiğlâl” olarak kayıtlı idâneler yoluyla borç aldıkları gözükmektedir. Seyfiye, ilmiye ve kalemiye zümresine mensup kimseler ise toplam idâneler içinde %5’lik bir kısma tekabül etmektedir.⁸⁴

Tablo 6:

İdâne Yapılanların Meslekleri

⁸³ Bkz. Tablo 5.

⁸⁴ Bkz. Tablo 6.

	Bâ İstiğlâl		Bâ Rehin		Bâ Küfelâ		Toplam	
	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran	Adet	Oran
Belirsiz	7	2,72%	13	5,02%	4	5,06%	24	4,03%
Esnaf	164	63,81%	17	6,56%	21	26,58%	202	33,95%
Seyfiye	1	0,39%	2	0,77%	0	0,00%	3	0,50%
İlmiye	1	0,39%	5	1,93%	1	1,27%	7	1,18%
Kalemiye	9	3,50%	9	3,47%	6	7,59%	24	4,03%
Kadın	71	27,63%	212	81,85%	47	59,49%	330	55,46%
Diğer	4	1,56%	1	0,39%	0	0,00%	5	0,84%
Toplam	257	100,00%	259	100,00%	79	100,00%	595	100,00%
Toplam Oran	43,19%		43,53%		13,28%		100,00%	

2.2.1.1.4.3. Emvâl-i Eytâmın Teslim Zamanındaki Durumu

Bahsedildiği gibi Seyyid Mehmet Nuri Efendi'ye ait sicillerde 237 yetimden 130 tanesi isbât-ı rüşd ile Emvâl-i Eytâm İdaresi'nden mallarını teslim almıştır. Birden fazla yetimli hesaplarda kayda girilen terekeden ne kadarının yetimlere ait olduğu ayrı ayrı yazılmadığı için birden fazla yetimli hesapların isbât-ı rüşd ile kapanışı sırasında yetimlere ait mallarda bir değişikliğin olup olmadığı ve bu değişikliğin hangi oranlarda olduğu ile ilgili kesin bir bilgi maalesef sicildeki kayıtlardan çıkmamaktadır. Ancak tek yetimli hesaplarda kayda giren terekenin bir yetime ait olması sebebiyle yetim malında oluşan artış veya azalış net olarak ortaya çıkmaktadır. Hesap kaydında tek yetimin bulunduğu 87 hesaptan 32 tanesi isbât-ı rüşd sebebiyle kapanmıştır. Bir numaralı defterde bir yetimin mallarının idare edildiği ve isbât-ı rüşd ile kapanan 14 hesap kaydı bulunmaktadır. İki numaralı defterde ise 18 hesap kaydında yine bir yetimin malının kaydı tutulmuş ve bu hesaplar da isbât-ı rüşd sebebiyle kapanmıştır.

Ayrıntılı olarak yazılmış olan 32 hesap kaydından 20 tanesinde yetime ait mallarda artış var iken, 5 hesapta yetimin mal varlığında bir değişiklik olmamıştır. 7 hesapta ise yetime ait malda düşüş söz konusudur. Oranlandığında ise artış olan hesapların oranı %62,5, değişme olmayan hesapların oranı %15,5 ve azalışın olduğu hesapların oranı ise %22'ye tekabül etmektedir.⁸⁵

Tablo 7:

İsbat-ı Rüşd sonucunda Emvâl-i Eytâmın Teslim Zamanındaki Durumu

⁸⁵ Bkz. Tablo 7.

	Mûris	Vâris	Miras	Süre	Teslimat	Değişim Miktarı	Değişim Oranı
1 Numaralı Sicildeki Kayıtlar	Mehmed Haşım Ağa	Hüseyin Lütfü	134253	8 yıl	186250	51996,7	39%
	Adile Hanım	Hatice Mişkât	90490	4 yıl	105475	14985	16,50%
	Mehmed Emin Efendi	Ahmed Faik	14552	7 yıl	15410	858	6%
	Necip Efendi	Mehmed Tevfik	21203	3 yıl	21203	0	0%
	Fatıma Hanım	Mehmed Rauf	9000	11 yıl	9000	0	0%
	Memiş Ağa	Emine	55972	9 yıl	83155	27183	49%
	Hasan Ağa	Ali	19721,5	5 yıl	19077	-644,5	-3,25%
	Osman Nuri Paşa	Mehmed Ali	402710	2 yıl	504926	102216	25%
	Hasan Ağa	Fatıma Raife	28988,5	8 yıl	37185	8196,5	28%
	Odhannes	Mariya	22385	20 yıl	24345	1960	9%
	Mahmud Tevfik Efendi	Ahmed Rasim Molla	5288,5	4 yıl	5288,5	0	0%
	El-Hac İbrahim Ağa	Seyyid Hasan	24092	12 yıl	33082,7	8990,65	37%
	İbrahim Ağa	Mehmed Salih	14288,3	7 yıl	15380	1091,75	7,50%
	Mehmed Daniş Ağa	Mehmed Hüsnü Bey	224568	16 yıl	203798	-20771	-9,25%
2 Numaralı Sicildeki Kayıtlar	Kanğırlı Hasan Ağa	Hamdiye	8342,2	7 yıl	10128,3	1786,1	21%
	Ali Sedid Efendi	Şerife Âmine Seher	7972,5	5 yıl	7972,5	0	0%
	el-Hac Hızır Efendi	Hatice Ratibe	45096	8 yıl	45096	0	0%
	Ahmed Ağa	Mehmed Ali	14238,4	5 yıl	14025	-213,4	-1,50%
	Eyyüp Ağa b. Boşluk ın	Fatma Hacer	7207	3 yıl	7596,5	389,5	5%
	Fatıma Hanım	Besime	12000	7 yıl	15000	3000	25%
	Fatıma Hanım	Esime Hanım	5106	11 yıl	5000	-106	-2%
	el-Hac Mehmed Şeref Ağa	es-Seyyid Mustafa Neşet Molla	28028	15 yıl	27600	-428,03	-1,50%
	Mustafa Paşa	Âmine Hanım	16500	3 yıl	16374	-126	-0,75%
	Hüseyin Ağa	Mehmed Rıfat	11858	3 yıl	13526	1668	14%
	Halil Ağa	es-Seyyid Hayrullah	23593,3	6 yıl	29397	5803,7	24%
	el-Hac Mehmed Ağa	Cemile	50169,5	5 yıl	63470	13300,5	26,50%
	Halil Ağa	Mustafa	7000	10 yıl	6500	-500	-7%
	Ahmed Ağa	Şerife Saliha	79062	9 yıl	91880	12818	16%
	Samanizade el-Hac Ahmed Efendi	Yeğeni Hasan Tahsin	33000	7 yıl	29987,3	-3012,7	-9%
	Mehmed Necib Efendi	Mehmed Ragıp	10500	17 yıl	14182	3682	35%
el-Hac Mehmed Salih Efendi	Hasan Galib	109000	4 yıl	119260	10260	10%	
el-Hac Hüseyin Ağa	Mehmed Ali	61010	3 yıl	63850	2840	4,50%	

En yüksek artış oranı %49 ile Memiş Ağa'nın kızı Emine'nin bulunduğu hesapta olurken, en yüksek artış miktarı 102.216 kuruş ile Osman Nuri Paşa'nın oğlu Mehmet Ali'nin mallarının kaydının tutulduğu hesapta olmuştur. En düşük artış oranı ise %4,50 ile Hüseyin Ağa'nın oğlu Mehmet Ali'nin malında olurken, en düşük artış miktarı 389 buçuk kuruşla Eyüp Ağa'nın kızı Fatıma Hacer'in malında olmuştur.

Yetimin malının azaldığı görülen yedi hesapta en yüksek azalış miktarı ve oranı 20.770 buçuk kuruş ve %9,25 ile Mehmet Daniş Ağa'nın oğlu Mehmet Hüsnü Bey'in malında olmuştur. En düşük azalış oranı %0,75 ile Mustafa Paşa'nın kızı Âmine'nin bulunduğu hesapta, en düşük azalış miktarı ise 106 kuruş ile Fatıma Hanım'ın kızı Besime'nin malında olmuştur.

Bilgilere bakarak çeşitli uzunluklardaki süreler boyunca devam eden hesaplarda hem artışın hem azalışın olduğu gözükmektedir. Ancak malında artış olan yetim sayısı daha fazladır. Azalış olan hesaplarda da en yüksek azalışın da oran olarak %10'a ulaşmaması Eytâm İdaresi'nin yetimlerin mallarının yok olmasının önüne geçtiği ve hatta çoğu durumda yetime fayda sağladığı söylenebilir. Yani Emvâl-i Eytâm İdaresi kuruluş amacı olan yetim mallarının himayesi ve işletilmesi görevini büyük ölçüde, bu istatistiklere bakılarak, yerine getirmiştir denebilir.

2.2.1.1.4.4. Yetimlere Ait Gayrimenkuller

Eytâm nizamnamesinde gayrimenkuller ile ilgili bir madde olmamasına karşın yetimlere ait gayrimenkuller hakkında ayrı bir nizamname yayınlanarak bu konuya açıklık getirilmiştir. En son çıkan genel nizamname ile yetime ait gayrimenkullerin tamiri için beş yüz kuruşa kadar masrafın yapılabileceği belirtilmiştir.⁸⁶ Nizamnameye uygun şekilde sicillerde yetimlere ait gayrimenkul tamiri⁸⁷ ve satışına⁸⁸ ait kayıtlar da bulunmaktadır.

Sonuç

Müslümanların kurduğu bütün devletlerde İslam'ın emrettiği şekilde yetimlere sahip çıkma ve onları koruyup gözetme görevine memur kişiler tahsis veya bununla ilgili vakıflar tesis edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yetimlere yönelik pek çok düzenlemenin olduğu ve devletin bu konuda kendisini sorumlu hissettiği görülmektedir. Bu manada yetimlerin mallarının korunması da kadıların görevlerinden bir tanesidir. Bununla birlikte Tanzimat döneminde başlayan merkezileşme ve uygulamada

⁸⁶ "Umûm Emvâl-i Eytâmın Süret-i İdâresi Hakkında Tâfilen Kaleme Alınan Nizamname", 8/533-534, Madde 56.

⁸⁷ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 70a.

⁸⁸ Seyyid Mehmet Nuri Efendi, *Emvâl-i Eytâmın Sicilidir 1*, 0203508, 37b.

görülen bazı suistimaller yetimlerin mallarının korunmasına yönelik çalışmaların doğrudan devlet kontrolüne girmesi fikrini doğurmuştur.

Başlangıçta İstanbul'da kurulan eytâm sandıkları daha sonra çıkan nizamnameyle taşrada da kurulmaya başlandı. H.1291/M.1874 yılında kurulan Meclis-i İdare-i Emvâl-i Eytâm ile merkez ve taşradaki eytâm sandıkları bu meclise bağlandı. H.1324/M.1906 tarihli bir nizamnameyle yetimlerin hakları ve emvâl-i eytâmın işletilmesi ile ilgili hükümler daha önce çıkan dört nizamnameyi de kapsayacak bir şekilde düzenlendi. 1926 yılına kadar devam eden bu idare, aynı yıl çıkan Medenî kanunla kaldırılıp yerine Emlak ve Eytâm Bankası kurulmuş, yetimlerin paralarının bu bankaya devriyle yetim paralarının işletilmesi banka tarafından yürütülmüştür.

Eytâm idaresi tarafından emvâl-i eytâmın hesaplarının tutulması için kâtipler görevlendirilmiştir. H.1269/M.1852 yılında tutulmaya başlanan emvâl-i eytâma ait hesap defterlerinde yüzlerce muris ve yetimin kaydı bulunmaktadır. Seyyid Mehmet Nuri Efendi de emvâl-i eytâmın hesaplarını tutan ve payitahta görevli kâtiplerden birisidir. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde Seyyid Mehmet Nuri Efendi'ye ait olan iki sicilde toplam 153 muris ve 237 yetimin kaydı bulunmaktadır. Yaklaşık otuz sene boyunca yetimlere ait olan bu malların işletildiği bu sicillerde yetimlere verilen nafakalara, yetimlere ve sahip oldukları taşınmazlara ait ihtiyaçlara, emvâl-i eytâmın nemalandırılması için kimlere nasıl ve ne şekilde verildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Kişilere verilen idânelerin yanında devlete yapılan istikrâzlar da kayıtlarda yer almaktadır.

Emvâl-i Eytâm İdaresi ile devlet, şikâyetlere konu olan yetim mal varlıkları kayıt altına alınmıştır. Murisin alacaklarından yetimin hissesine düşenler resmi kayıtlara girdiğinden dolayı eytâm kâtibi tarafından bizzat takibe girmiş ve yetim lehine işletilmeye başlanmıştır. Ayrıca yetime kalan taşınmazlar malı koruma amacı gerçekleştirilecek şekilde nakde dönüştürülmüş veya tamiri yapıp kiraya verilmiştir.

Yetimi hukuken temsil yetkisine sahip olan kişiler veli, vasî-yi mansub veya vasî-yi muhtar olarak eytâm siciline de kaydedilmiş, üçüncü şahısların karışılmasının önüne geçilmiştir. Ayrıca vasî veya veliler idare tarafından da denetlenmiştir.

Emvâl-i eytâm idâne, istikrâz ve evrâk-ı nakdiye olmak üzere üç şekilde nemalandırılmıştır. Sandıktan nemalandırılmak üzere çıkan paranın nemaları kaydedilmiş ve para sandığa geri dönene kadar takip edilmiştir. Böylece devlet kontrolünde yetime ait malların zayi olması engellenmiştir.

Rüşde, buluşa erişmekten itibaren sahip olunabilse de H.1283/M.1866 tarihli nizamnamenin on üçüncü maddesiyle yetimlerin rüşd iddiasında bulunması için yirmi yaş

alt sınır olarak kabul edilmiştir. Böylece devlet ihtiyatlı davranarak yetimin, kendi mallarında yapabileceği israfı yetim lehine engellemiştir.

Emvâl-i Eytâm İdaresi yetimlere ait malların yok olmasını engellemiş ve yetimlerin mallarını koruyarak gelecekleri için önemli bir işlev görmüştür. Aynı zamanda toplumda oluşan kredi ihtiyacının azaltılmasına katkıda bulunmuş ve ekonominin rahatlamasını sağlamıştır. Ciddi miktarlara ulaşan emvâl-i eytâm ekonomiyeye girerek ticari hayatın da canlanmasına yardımcı olmuştur. Emvâl-i Eytâm İdaresi günümüzde de benzer sorunlara bulunacak çözümlere yol gösterecek niteliktedir.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa (ed.). *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1882.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. İstanbul: OSAV, 1996.
- Apaydın, H. Yunus. “Karz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/karz>
- Apaydın, H. Yunus. “Velâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2013. Erişim 18 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/velayet--fikihansiklopedisi.org.tr/yetim>
- Arı, Abdüsselam. “Yetim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2013. Erişim 11 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yetim>
- Aydın, Mehmet Akif. “Deyn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1994. Erişim 18 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deyn>
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul, 2012.
- Bardakoğlu, Ali. “Ehliyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1994. Erişim 18 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehliyet>
- Bardakoğlu, Ali. “Vesâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2013. Erişim 18 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vesayet>
- Bayındır, Abdülaziz. “Bey’ bi’l-Vefâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1992. Erişim 18 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bey-bil-vefa>
- Berber, Mehmet Akif. *Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Yetim Mallarının Korunması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- BOA, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye (İ. DH.)*. 16710.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdullah el-. *el-Câmi’u’s-Sahîh*. thk. Muhammed b. Zühayr Nasır. 9 Cilt. Daru Tavki’n-Necât, 1. Basım, 1422.
- Cürcanî Ali b. Muhammed. *Kitabu’t-ta’rifât*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983.
- Çanlı, Mehmet. “Tarihî Süreç İçerisinde Eytam Sandıklarının Hukuki Mevzuatı Ve Karşılaştığı Sorunlar (1851-1920)”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 9/3 (15 Eylül 2020), 1301-1321.

Çayır, Baki. “Kese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2019. Erişim 13 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kese>

Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Daru'l-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Gülsoy, Ufuk. “Islahat Fermanı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1999. Erişim 11 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani>

İpşirli, Mehmet. “Avârız Vakfı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1991. Erişim 11 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/avariz-vakfi>

Kapıcı, Hikmet Zeki. *Yetimlere Yönelik Bir Eğitim Kurumu Darülhayr-i Âli*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2012.

Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2004.

Koçu, Reşat Ekrem. *Darülaceze(1895-1974)*. İstanbul, 1974.

Konan, Belkıs. “Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 64/1 (01 Mart 2015), 171-194. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001776

Kopar, Metin - Yolun, Murat. “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Borçlar Tarihine Bir Bakış”. *International Journal of History* 4/1 (2012), 335-358.

Köse, Saffet. “Rüşd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2008. Erişim 13 Eylül 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rusd--fikir>

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Seyyid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2009. Erişim 11 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyyid>

Manzur, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fadl İbn. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1414.

Menekşe, Metin. “Temettuât Defterleri Işığında Eskişehir'de Yetimlerin Sosyal Ve Ekonomik Durumlarına Dair Bazı Bilgiler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/38 (2015), 383-395.

Muhammed b. İsa Et-Tirmizî. *el-Câmi 'u'l-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Özcan, Tahsin. *Osmanlı Para Vakıfları Kanunî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Öztürk, Nazif. “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyal Yardımlaşma Kuruluşları”. *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*. Ankara, 2003.

Sabra, Adam. *Poverty and Charity in Medieval Islam : Mamluk Egypt, 1250-1517*. Cambridge: Cambridge University Press, 1. Basım, 2000.

Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

Sarıkaya, Makbule. *Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti 1921-1935*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

Serin, Muhittin. "Rik'a". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2008. Erişim 11 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rika--osmanli>

Seyyid Mehmet Nuri Efendi. *Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 1*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 0203508.

Seyyid Mehmet Nuri Efendi. *Kâtip Seyyid Mehmet Nuri Efendi İdaresinde Bulunan Emvâl-i Eytâmın Sicilidir Numara 2*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 0203510.

Solak, İbrahim - Gülenç, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Halkın Aile Yapısı Üzerine Bir İnceleme: Tanzimat Dönemi Diyarbakir Örneği". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 53 (17 Aralık 2021), 317-334. <https://doi.org/10.21563/sutad.1052424>

Süleyman b. El-Eş'as Ebû Davud. *Sünen-i Ebi Dâvud*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, ts.

Şimşek, Ayşe. "Osmanlı Hukuk Sisteminde Yetimlerin Himayesi ve Maddi Haklarının Korunması -Kurumsal Süreç-". *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (15 Mart 2021), 89-126. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4604902>

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 5. Basım, 1988.

Ünal, İrfan. *167 Nolu Çanakkale Eytâm Sandığına Mahsus Teminatlı İdâne Defteri'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirmesi (1920-1926)*. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Yazıcı, Nesimi. "Lonca Sisteminin İşsizlik Sigortasıyla İlgisi Üzerine Bazı Düşünceler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/1 (1996), 159-164.

Yılmaz, Coşkun (ed.). *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havâss-ı Refîa) Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587)*. haz. Baki Çakır, Ayşe Seyyide Adıgüzel, Zeynep Trabzonlu, Hilal Kazan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Yılmaz, Coşkun (ed.). *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 17 Numaralı Sicil (H.956-963/M.1549-1556)*. haz. Orhan Gültekin. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Yılmaz, Coşkun (ed.). *İstanbul kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999 - 1000 / M. 1590 - 1591)*. haz. Rıfat Günalan. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Yurdakul, İlhami. *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform(1826-1876)*. İstanbul, 2. Basım, 2017.

Yuvalı, Abdülkadir. "Gâzân Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1996. Erişim 11 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazan-han>

“Bâ İrâde-i Seniyye Teşkil Eden Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm’ın Sûret-i Teşkilini ve Vezâifini Mübeyyin Nizamnamedir”. *Düstur, Tertip I.* 3/551, 1293.

“Eytâm Nizamnamesidir”. *Düstur, Tertip I.* 1/270-275, 1289.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.

Takvîm-i Vekayi’. “Kısm-ı Resmi” (Ramazan 1291), 1-2.

“Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânedede Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-i İdâresi ve Muhafazası Hakkında Nizamnamedir”. *Düstur, Tertip I.* 1/276-281, 1289.

“Murabaha Nizamnamesi”. *Düstur, Tertip I.* 1/268-269, 1289.

Süleymaniye Vakfiyesi. haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1962.

“Umûm Emvâl-i Eytâmın Sûret-i İdâresi Hakkında Tâdilen Kaleme Alınan Nizamname”. *Düstur, Tertip I.* 8/515-548, 1943.

Takvîm-i Vekayi’. “Vuku’ât-ı Resmiye” (Safer 1269), 2-4.

“Yetîm”. *El-Mevsû’atü’l-Fıkhîyye.* 45/256-260. Kuveyt: Vizâretü’l-Evkaf ve’ş-Şuûni’l-İslamiyye, 1427.

İstanbul: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 3353.

İstanbul: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İMMA), 3350.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi
Eskisehir Osmangazi University History Journal
e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/pub/esogutd>, 7/2, Kasım 2024
DOI: 10.47437/esogutd.1565796

Araştırma Makalesi

Osmanlı Devleti'nin Korfu Şehbenderleri ve Başşehbenderleri

Serpil Ceyhan Gençer*

Musa Kılıç**

Öz

Korfu Adası, Akdeniz ile Adriyatik'i birbirine bağlayan İyon Denizi'nde bulunmaktadır. Dalmaçya kıyılarına yakın Yedi Ada'nın merkezi konumundadır. Yani Korfu Adası hem ticari hem de stratejik açıdan önemli bir noktadadır. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca Venedik'in elinde bulunan bu adayı fethetme teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştı. Fakat 1801 yılında Yedi Ada Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin himayesinde kuruldu. Bu dönemde Yedi Ada Cumhuriyeti'nin merkezi olan Korfu'da bir Osmanlı şehbenderliği açıldı. Korfu Şehbenderliği, III. Selim döneminde ilk açılan Osmanlı şehbenderliklerinden biriydi. 1821 Rum İsyanı sırasında diğer Osmanlı şehbenderlikleri gibi Korfu'daki Osmanlı şehbenderliği de kapatıldı. Fakat 1830'larda şehbenderlikler yeniden açılmaya başlandı. 1838 yılında Korfu'daki Osmanlı şehbenderliği yeniden faaliyete geçti. Kısa bir süre sonra baş şehbenderlik statüsüne yükseltildi. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı bürokrasisinde yapılan tensikat uygulamasından Korfu'daki Osmanlı şehbenderliği de etkilendi. Korfu'nun statüsü önce birinci sınıf ardından da ikinci sınıf şehbenderliğe indirildi. Balkan Savaşları sırasında Korfu Osmanlı Şehbenderliği faaliyetlerine son verdi. Balkanların kaybedilmesi ve Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Korfu Adası'nın Osmanlı Devleti açısından stratejik önemi kalmamıştı. Bu nedenle Balkan Savaşları sonrasında Korfu Şehbenderliği bir daha açılmayarak lağvedildi.

1838-1909 yılları arasında Korfu'da on dokuz farklı isim başşehbender ya da şehbender olarak görev yapmıştır. Makalenin amacı Osmanlı Devleti açısından stratejik

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, ceyhanserpil9@gmail.com, ORCID:0009-0009-7624-0151.

** Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, musakilic@ogu.edu.tr, ORCID:0000-0003-4720-9939.

öneme sahip Korfu Adası'nda görev yapan bu başşehbender ve şehbenderlerin kimler olduğu, hangi tarihler arasında görev yaptıklarını ve neden görevlerinden ayrıldıklarını tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Korfu, Osmanlı Devleti, Yunanistan, Şehbenderlik, Şehbender

Consuls and Consuls General of the Ottoman Empire in Corfu

Abstract

Corfu Island is located in the Ionian Sea, which connects the Mediterranean and the Adriatic. It is the center of seven islands, close to the Dalmatian coast. In other words, Corfu Island is at an important point both commercially and strategically. The Ottoman Empire's attempts to conquer this island, which had been in the hands of Venice for centuries, were unsuccessful. However, the Ottoman Empire established the Seven Islands Republic under its auspices in 1801. The Ottoman Empire opened an Ottoman consulate in Corfu, the center of the Seven Islands Republic, during this period. The Corfu Consulate was one of the first Ottoman consulates opened during the reign of Selim III. Like other Ottoman consulates, the Corfu consulate closed during the Greek Revolt of 1821. However, the 1830s saw the reopening of consulates. The Ottoman consulate in Corfu became active again in 1838. Shortly thereafter, they elevated it to the status of consulate general. The tightening of Ottoman bureaucracy during the Constitutional Monarchy also affected the Ottoman consulship in Corfu. The Ottoman bureaucracy first reduced Corfu's status to first class consulship, then to second class consulship. The Ottoman Consulate of Corfu ended its activities during the Balkan Wars. Following the Balkans' loss and Albania's declaration of independence, the Ottoman Empire no longer valued the strategic importance of the island of Corfu. After the Balkan Wars, the Ottoman Empire abolished and never reopened the Corfu Consulship. Nineteen different names served as consuls general or consuls in Corfu between 1838 and 1909. The purpose of this article is to determine who these consuls general and consuls who served on the strategically important island of Corfu were, the dates they served, and why they left their posts.

Key Words: Corfu, The Ottoman Empire, Greece, Consulate, Consuls General

Giriş

Konsolos, uluslararası ticaretin geliştiği eski çağlardan bu yana kullanılan bir kavramdır. Konsolos kelimesi, Latince “danışmak, istişare etmek, düşünmek” anlamlarına

gelmektedir.¹ Konsolosluk müessesesi, bir devletin kendi topraklarında, yabancı devletlerin ticari ve iktisadi faaliyetlerine müsaade etmesi ve ticari temsilcilerine imtiyazlar tanıması demektir.² Konsoloslar tarih boyunca; *prexenos*, *balyos*, *podestas*, *praetor pregrinus* vb. farklı isimlerde de anılmışlardır. 1060 yılında ilk kez Bizans İmparatorluğu tarafından Venedik'e İstanbul'da bulunan kolonilerine konsül atama izni verilmiş ve XIII. yüzyıldan itibaren bu haktan diğer devletler de yararlanmaya başlamıştır.³

Yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında konsolosluklar açmaya başlaması XV. yüzyıldan itibaren dir. Bu imtiyazı ahidnâmelerle veren Osmanlı Devleti, konsolosların haklarını belirlemektedir.⁴ Ahidnâmeler doğrultusunda Osmanlı Devleti topraklarında ilk konsolos bulunduran devlet ise Venedik'ti.⁵ İstanbul'un fethi sonrasında 18 Nisan 1454'te hazırlanan ahidnâmeye göre Venedik, Osmanlı Devleti'nde 'Balyos (bailos)' isimli bir konsolos bulundurma hakkı elde etmiştir. Balyoslar hem kendi vatandaşlarının sorunlarını çözmek hem de Venedik'ten gelen emirleri uygulamakla görevliydi. Balyosları, elçilik görevlerini yerine getirmiş olan konsoloslar olarak değerlendirebiliriz.⁶ Osmanlı topraklarında bugünkü manada konsolosluk açma yetkisi alan ilk devlet ise Fransa'ydı. Zamanla diğer Avrupa devletleri de bu haktan yararlandılar. Örneğin 1606 yılında imzalanan "Zitvatorok Anlaşması" dahilinde Kutsal Roma Germen İmparatorluğu Osmanlı Devleti'nde konsolos bulundurma hakkını elde etti. Rusya'nın Osmanlı topraklarına konsolos ataması yapabilmesi 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile mümkün olabilmişti.⁷

Osmanlı Devleti, yurtdışında daimî olarak görevlendirdiği konsoloslar için *Şehbender* tabirini kullanırken yabancı devletlerin Osmanlı ülkesinde bulunan temsilcilerine *Konsolos* denilmiştir.⁸ Şehbender (konsolos), Farsçada padişah anlamına gelen "şeh veya şah" kelimesi ile ticaret yeri, işlek ticaret iskelesi anlamına gelen "bender" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bir kelimedir. Buna göre Şehbenderliği basitçe

¹ Ali İbrahim Savaş, "Konsolos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/178-180.

² Yasemin Zahide Erol, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 10.

³ Musa Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu", *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya vd., (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 95.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/538.

⁵ Mahmut H. Şakiroğlu, "Balyos", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/43.

⁶ Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu", 96.

⁷ Savaş, "Konsolos", 26/179.

⁸ Erol, *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri*, 10.

tanımlayacak olursak, ‘tüccar başı’ ya da ‘bir kimsenin yabancı bir ticaret şehir veya iskelesinde kendi ülkesinin padişahı adına bulunan kimse’ diyebiliriz.⁹

Osmanlı Devleti, ilk şehbender atamasını Lale Devri’nde yaptı. Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1718 Pasarofça Antlaşması’nın maddelerinden biri her iki devlete de istedikleri yerlerde konsolosluk açma izni vermektedir.¹⁰ Nitekim bu antlaşmadan yedi yıl sonra daha önce Silahtar Süleyman Ağa maiyetinde Avusturya’ya giden Kazancızade (Kazgancızade) Ömer Ağa Viyana’ya şehbender tayin edildi. Ömer Ağa yedi yıl sonunda Avusturya hükümetinin ve İstanbul’daki Avusturya elçisi Dirling’in baskıları sonucunda azledildi.¹¹

Ömer Ağa’nın azledilmesinden sonra bazı teşebbüslere rağmen yeni bir şehbender ataması III. Selim dönemine kadar mümkün olmadı.¹² Fakat Nizam-ı Cedid reformları kapsamında Avrupa’nın önemli başkentlerinde birer elçilik tesis edilmeye başlanmasıyla ticari bakımdan önemli şehirlerde de birer şehbenderlik kurulması yeniden gündeme geldi. Dönemin sadrazamı Yusuf Paşa Osmanlı tüccarlarının Avrupa’yla ticaretinin arttığını, özellikle İtalyan şehirleriyle yoğun bir ticaretin olduğunu ve buralarda ticaret yapan Osmanlı tüccarlarının işlerini takip etmek ve haklarını korumak amacıyla şehbenderliklerin tesis edilmesinin yararlı olacağını bildiren bir takrir sunmuştu. Aynı takrirde Angelo Fecet isimli Kefelonyalı bir beyzadenin Napoli’ye maslahatgüzar olmak istediği, bunun uygun olmadığı fakat şehbender olarak tayin edilebileceği ifade edilmekteydi. Nitekim sadrazamın teklifi uygun bulunarak Temmuz 1802’de Angelo Fecet Napoli’ye şehbender tayin edildi.

Şehbenderlik defterlerine göre Osmanlı Devleti 1802 yılından Yunan İsyanı’nın patlak verdiği 1821 senesine kadar on dört yere şehbender ataması yapmıştır. İlk şehbenderlerin gönderildiği yerler ticari ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı liman kentleri olmuştur. İlk şehbender gayrimüslim olmakla beraber muhtemelen çoğunluğu Rum’dur.¹³

İlk ikamet elçilikleri döneminde görevlendirilen şehbenderler hakkında hukuki bir düzenleme olmamış ve kendilerine görev tanımları talimatnameler aracılığıyla

⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007), “Şehbender” 984: Bir devlet tarafından diğer bir devletin ticaret merkezi olan bir şehir veya iskelesinde kendi vatandaşlarının hukukunu savunmak, işlerine ve ticari ilişkilerine bakmak üzere tayin edilmiş memur olarak şehbender terimi Kamus-ı Türki’de görevleriyle detaylıca tanımlanmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, (İstanbul: İkdam Matbaası, 1900), “Şehbender”, 790.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, “Pasarofça Antlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/180.

¹¹ Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Şehbenderlik Kurumu”, 97.

¹² Mahmut Akpınar, “XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 41/2, (2017), 130.

¹³ Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Şehbenderlik Kurumu”, 97-98.

bildirilmiştir. Ayrıca konsolosların alacakları vergi kalemleri ve bunların miktarı belirlendi.¹⁴ Yaptıkları tüm işlemler için aldıkları konsolos resmi dışında ayrıca devletten kendilerine verilen bir maaş bulunmaması bizi onların fahri şebender oldukları sonucuna götürmektedir.

Osmanlı Devleti'nin ilk şebenderlik kurduğu yerlerden birisi de Korfu Adası'ydı. Korfu Adası, Akdeniz ile Adriyatik arasında yer alan İyon Denizi'nde bulunmaktadır. Bir geçiş güzergâhı olan bu denizin en önemli adası ise Korfu Adası'dır. Korfu Adası coğrafi olarak oldukça stratejik bir noktaydı. Nitekim arkeolojik kazılar, adanın Paleolitik Çağ'dan beri yerleşim alanı olduğunu göstermektedir.¹⁵ Ada, XIV. yüzyılda Venedik'in eline geçmiştir. Venedik hakimiyetinde olduğu dönemde Osmanlı Devleti'nin Korfu Adası'nı ele geçirme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1797 Campo Formio Antlaşması ile adanın egemenliği Fransa'nın eline geçti. Fakat Napolyon Bonapart'ın 1798 Mısır Seferi sırasında Osmanlı-Rus donanmasının ortak harekâtı sonucu bu adalar Fransa'nın elinden kurtarıldı. 21 Mart 1800 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan antlaşma sonucu Cezâyir-i Seb'a-i Müctemi'a/Yedi Ada Cumhuriyeti adıyla bir devlet kuruldu.¹⁶

Korfu Şebenderliği'nin Kurulması

Korfu Şebenderliği III. Selim döneminin en erken açılan şebenderliklerinden biridir. Üstelik bu şebenderlik açıldığında Yedi Ada Cumhuriyeti hâlâ Osmanlı Devleti'nin himayesindeydi. Osmanlı Devleti'nin Korfu'daki ilk şebenderi Sakızlı Yorgi Silvergo'dur. Şebender tayin edilmeden önce Korfu Nazırı Mustafa Reşid Efendi'nin tercümanıydı.¹⁷ Yorgi Silvergo'nun ne zaman Korfu'ya şebender tayin edildiğine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz ama 1803 yılında görevinin başındaydı.¹⁸ Kendisinin şebender tayin edildiğine dair ferman-ı âlîşan, göreve başladığı sırada henüz şebenderlik sistemi bir düzene oturtulamadığı gerekçesiyle 1804 Nisan ayında hazırlanarak gönderilebildi.¹⁹ Yorgi Silvergo'nun tayinine dair ferman-ı âlîşan da; bir müddetten beri gerek Müslüman gerekse zimmi Osmanlı tebaasının Avrupa ticaretine daha ziyade rağbet gösterdikleri, özellikle Cezayir-i Seb'a (Yedi Ada) iskelelerine sefinelerin ve tüccarların

¹⁴ Aydın Çakmak, *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 34.

¹⁵ Jim Potts, *The Ionian Islands And Epirus A Cultural History*, (Oxford: Oxford Universty Press, 2010), 21.

¹⁶ Hüseyin Baha Öztunç, *Yedi Ada Cumhuriyeti*, (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 16-18.

¹⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maliye [C.ML.]*, 200/8283, 6 Eylül 1801.

¹⁸ Yorgo Silvergo'nun şebender tayin edildikten sonra Yedi Ada Cumhuriyeti sakinlerinin ödemeleri gereken cizyenin affedilmesi ricasına dair bkz. BOA., *Cevdet Dahiliye [C.DH.]*, 223/11108, 14 Aralık 1803.

¹⁹ BOA., *Cevdet Hariciye [C. HR.]*, 165/8242, 15 Şubat 1805.

gidip geldikleri ifade edilmekteydi. Bu sebeple Osmanlı tebaasından tüccar, züvvar, misafir, kaptan, denizci ve tayfalarını himaye etmek ve korumak, cüzi ve külli işlerine yardımcı olmak için becerikli, itimat edilen bir kimsenin tayin edilmesine karar verildiği ve bu vasıflara sahip olduğu için de kendisinin (Yorgi Silvergo'nun) seçildiği ifade edilmekteydi. Yorgi Silvergo'dan gönderilen itimadnameyi gerekli makamlara teslim ettikten sonra orada ikamet etmesi, gerekli gördüğü iskele ve limanlara güvenilir vekiller tayin etmesi istenmekteydi. Reisülküttaplıktan verilen talimatname doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin ehl-i İslam ve reayasını her vecihle himaye etmeli, imtiyazlarının korunmasını sağlamalı, ticaretlerini kolaylaştıracak hususlarda yardımcı olmalıydı.

Ferman-ı âlişan'dan anlaşıldığına göre Yorgi Silvergo'nun orada suç işleyen Osmanlı tebaasına dair de vazifeleri vardı. Suç işleyen Müslüman ise bir yasaıklı marifetiyle yakalayıp adamlarıyla Osmanlı sınırına göndererek yetkililere teslim edilmesini sağlamalıydı. Fakat suç işleyen kişi zimmî ise doğrudan cezalandırma yetkisine sahipti.

Yorgi Silvergo'dan akıllıca ve talimatnameye uygun hareket etmesi, gerekli gördüğü hususları ve durumları bildirmesi, sadakat ve istikamet dairesinde hizmet etmesi bekleniyordu. Tıpkı diğer Osmanlı şebenderleri gibi Yorgi Silvergo'ya da maaş bağlanmamıştı. Hizmetlerinin karşılığı, konsolosluk resmi (vergisi) adı verilen bir ücret alacaktı.²⁰

Korfu'ya ilk şebender, Yedi Ada Cumhuriyeti'nin Osmanlı himayesinde bulunduğu bir dönemde tayin edilmişti. 1807 Tilsit Antlaşmasından sonra Yedi Ada'nın Fransa tarafından işgal edilmesiyle Osmanlı himayesi de sona erdi. 1815 Viyana Kongresiyle adanın himayesi İngiltere'ye verildi.²¹ Tüm bu süreçte Korfu'daki Osmanlı şebenderi Yorgi Silvergo'nun faaliyetleri ya da ne kadar süre daha görevinde kaldığı konusunda bilgi sahibi değiliz. Fakat Yorgi Silvergo, 1816 yılında önce Kadiz'e²² birkaç ay sonra da Alicante'ye şebender olarak tayin edilmiştir.²³ Bu görevini sürdürürken 1819 yılında vefat etmiştir.²⁴

Korfu'da görev yaptığını tespit ettiğimiz ikinci Osmanlı şebenderi Yani Markodinel ismini taşımaktadır.²⁵ Fakat ne zaman göreve başladığı konusunda bilgi sahibi

²⁰ BOA., *Bab-ı Asaflı Şebenderlik Defterleri* [A. {DVNSŞHB.d.}], No: 1, s. 3.

²¹ Öztunç, *Yedi Ada Cumhuriyeti*, 74-83.

²² BOA., A. {DVNSŞHB.d.}, No: 1, s. 17.

²³ BOA., C.HR., 3/125, 3 Eylül 1816.

²⁴ BOA., A. {DVNSŞHB.d.}, No: 1, s. 22.

²⁵ BOA., *Hatt-ı Hümayun* [HAT.], 884/39072, tsz.; kimi belgelerde ismi sadece Marko olarak geçmektedir. Örneğin bkz. BOA., HAT., No: 400/21028, 20 Şubat 1821.

değiliz. 1821 Rum İsyanı sırasında diğer Osmanlı şebenderlikleri gibi Korfu'daki Osmanlı Şebenderliği'nin faaliyetlerini sonlandırdığını söyleyebiliriz.

Korfu'da Osmanlı Şebenderliğinin Yeniden Faaliyete Geçmesi: İkinci Dönemde Görev Yapan Şebenderler ve Başşebenderler

1821 Rum isyanı ile sadece şebenderlikler değil birkaç Avrupa başkentinde bulunan maslahatgüzarlıklar da kapatıldı. Bir anlamda Osmanlı Devleti ad hoc diplomasiden sürekli diplomasiye geçiş sürecini askıya almıştı. 1830'ların başında Kavalalı Mehmed Ali Paşa sorununun ortaya çıkmasıyla Osmanlı diplomasisi yeniden hareketlendi ve 1832'den itibaren Avrupa başkentlerindeki temsilcilikler yeniden açılmaya başlandı. 1836 yılında Osmanlı Hariciye Nezareti kuruldu. Aynı yıl içerisinde şebenderlikler yeniden açılmaya başlandı. İlk olarak eski Trieste Şebenderi Angelo Kaçatin, Venedik ve Trieste iskelelerine şebender olarak tayin edildi.²⁶

Venedik-Trieste şebenderliğinden sonra 1838 yılında İngiltere'nin Londra ve Birmingham şehirleriyle bu devletin himayesindeki Malta ve Korfu Adalarına birer şebender tayin edilmesine karar verildi. Yani III. Selim döneminde olduğu gibi Osmanlı Hariciyesinin kurumsallaşmaya başladığı süreçte de ilk açılan şebenderliklerden biri Korfu'ydu.²⁷ İkinci dönemde Korfu'daki Osmanlı şebenderliği, Yunanistan'la birkaç defa diplomatik ilişkileri ve kısa dönemli faaliyetlerine ara verse de 1912 yılına kadar hizmet verdi. Bu 74 yıllık süreç içerisinde on dokuz farklı isim başşebender, başşebender vekili ya da şebender olarak görev yaptı.

Şebender Adı	Unvanı	Görev Yaptığı Yıllar
Spiridon Konemenos Bey	Şebender/Başşebender	1838-1864
Rober(t) Efendi	Başşebender	1864-1868
Daniş Efendi	Başşebender	1869-1872
Yorgaki Konemenos Bey	Başşebender	1872-1876
Vuliç Efendi	Başşebender	1876

²⁶ Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Şebenderlik Kurumu", 100.

²⁷ BOA., HAT., 829/37505, 30 Mart 1838.

Yorgaki Konemenos Bey (ikinci defa)	Başşehbender	1876-1882
Mikail Maksud Bey	Başşehbender	1882
Manuk Azaryan Efendi	Başşehbender	1883-1890
Maksim Efendi	Başşehbender	1890-1893
Mehmed Emin Bey	Başşehbender	1893-1896
Ali İlhami Bey	Başşehbender	1896-1897
Kazım Bey	Başşehbender Vekili	1897-1898
Şedid Ceyş Efendi	Başşehbender	1898
Ahmed Subhi Bey	Başşehbender	1898-1901
İbrahim Edhem Bey	Başşehbender	1901-1903
Mehmed Kamil Bey	Başşehbender	1903-1904
Pizani (Pszenny) Bey	Başşehbender/Şehbender	1904-1909
Mehmed Bey	Şehbender	1909-1912
Ferid Bey	Şehbender	1912

Spiridon (İspiridon) Konemenos Bey, hem Korfu'ya tayin edilen ikinci dönemin ilk ismi hem de en uzun süreyle görev yapan şehbenderdi. 1838 yılında atanan Spiridon Konemenos²⁸, Osmanlı tebaasından olup aslen Prevezeliydi. Göreve başlamasından kısa bir süre sonra Arnavudluk İsyanı sırasında Korfu'ya adam toplamak için gelen şahısların adadan kovulmasındaki gayretleri nedeniyle nişanla taltif edildi.²⁹

Spiridon Konemenos döneminde Korfu Şehbenderliğinin hâlâ fahri şehbenderlik olarak yönetildiğini söyleyebiliriz. Zira Konemenos Bey herhangi bir maaş almamaktaydı. Hatta kendisine maaş bağlanması isteği, diğer şehbenderlerin de aynı talepte bulunabileceği endişesiyle reddedilmişti.³⁰ 1860 yılında kendisine hiçbir ücret verilmediğinden bahisle emekli maaşı bağlanması talebinde bulunmuş fakat bu talebi de kabul edilmemişti.³¹

Osmanlı Devleti, ilk defa 1840 yılında Londra'da görevli Edward Zohrab'a başşehbender unvanı verdi. Hicri 1263 (1846/1847) tarihli *ilk Devlet Salnamesi*'ne göre Korfu'daki Osmanlı Devleti'nin 25 şehbenderliğinden 10'u başşehbenderlik düzeyindeydi.

²⁸ BOA., *HAT.*, 829/37505-F, 5 Nisan 1838.

²⁹ BOA., *HAT.*, 484/23736, 20 Haziran 1838.

³⁰ BOA. *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî [HR. MKT.]*, 14/82, 28 Kasım 1846.

³¹ BOA., *Hariciye Nezareti İdare [HR.İD.]*, 724/56, 4 Temmuz 1860.

Bunlardan biri de Korfu'ydu.³² Fakat Konemenos Bey'e bu unvanın ne zaman verildiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz.

1859 yılında Konemenos Bey hem uzun yıllardan beri Osmanlı Devleti'ne hizmet ettiği hem de Bar sahillerini korumak üzere gönderilen Osmanlı donanmasının ihtiyaçlarını karşılamasına yardımcı olduğu için beşinci rütbeden bir Osmanlı nişanıyla daha taltif edildi.³³

1863 yılında Yunanistan'da bir hanedan değişikliği meydana geldi. Kral I. Otto tahtından indirilerek yerine Danimarka Kral hanedanından William George geçti. Kraliçe Viktorya yeni tahta çıkan genç Kral I. George'a Fahir Armaoğlu'nun ifadesiyle "çeyiz" olarak Yedi Ada'yı hediye etti.³⁴ Yedi Ada'nın Yunanistan'a ilhakı gündemde olduğu sırada bir Osmanlı yetkilisi Korfu'ya geçmiş ve burada Konemenos Bey'le de bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşmede Konemenos Bey Korfu halkının Yunanistan'a katılmak gibi bir taleplerinin olmadığını ve sadece arkasında Rum Metropolitinin bulunduğu ayak takımının bunu istediğini belirtmişti. Eğer Korfu Yunanistan'a ilhak edilirse adadaki huzur bozulacağı için hasta haliyle 30 küsur senedir üstlendiği şebbenderlik görevini bırakacağını ifade etmişti.³⁵ Nitekim 1864 yılında Korfu Başşebbenderliğine eski Şire Şebbenderi Rober(t) Efendi tayin edildi. Görevi bıraktıktan sonra Spiridon Konemenos Bey kendisine emekli maaşı bağlanmasını bir kez daha talep etmiş fakat bu talebi de yine reddedilmişti.³⁶

Eylül 1864'te görevine başlayan Rober Efendi ilk iş olarak şebbenderhane için uygun bir ev kiraladı.³⁷ Rober Efendi'ye 4000 kuruş maaş bağlanmıştı.³⁸ Bu, Korfu Şebbenderliğinin fahri başşebbenderlikten muvazzaf başşebbenderlik statüsüne geçtiği anlamına gelmekteydi. Rober Efendi'nin görev yaptığı dönemde Osmanlı Devleti-Yunanistan ilişkileri Girit meselesi nedeniyle giderek gerginleşmekteydi. Rober Efendi hem otuz yıldan fazla Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet ettiği hem de Yunan fesatçılarının Korfu'daki faaliyetleri hakkında istihbarî bilgiler gönderdiği için üçüncü rütbeden mecidi nişanıyla taltif edildi.³⁹ Nitekim Girit sorunu nedeniyle Osmanlı Devleti 16 Aralık 1868 tarihinde Yunanistan ile diplomatik ilişkilerini sonlandırdı.⁴⁰ Bu, Korfu Başşebbenderliği'nin de faaliyetlerine geçici olarak son verdiği anlamına gelmekteydi.

³² Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Şebbenderlik Kurumu", 101.

³³ BOA., *İrade Hariciye [İ.HR.]*, 170/9186, 29 Ağustos 1859.

³⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 284-285.

³⁵ BOA., *HR.MKT.*, 444/30, 11 Temmuz 1863.

³⁶ BOA., *HR.MKT.*, 551/91, 22 Temmuz 1866.

³⁷ BOA., *HR.İD.*, 724/60, 18 Eylül 1864.

³⁸ BOA., *HR.İD.*, 724/61, 29 Ekim 1864.

³⁹ BOA., *İ.HR.*, 229/13461, 10 Aralık 1867.

⁴⁰ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, 290.

1869 Paris Kongresi kararlarının Yunanistan tarafından kabul edilmesiyle iki devlet arasındaki diplomatik ilişkiler de yeniden başladı. Doğal olarak Yunanistan'da görevli Osmanlı diplomatları da geri döneceklerdi. Fakat Rober Efendi hastalığı nedeniyle Korfu'daki görevine başlayamayacaktı. Yerine Tuna Vilayeti politika memuru Daniş Efendi tayin edildi.⁴¹ Daniş Efendi, tıpkı Rober Efendi gibi daha önce Şire Şehbenderliği yapmıştı.⁴²

Korfu'nun yeni başşehbenderi Daniş Efendi eski Sadrazamlardan Hüsrev Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa maiyetinde istihdam edilmiş olan Osmanlı tebaasından ve Latin Katolik milletinden Yanko Valçiyö Efendi'nin oğluydu. Daniş Efendi Türkçe, Fransızca, İtalyanca ve Rumca bilmekteydi. İlk görevine Tahrirat-ı Hariciye Odasında başlamıştı. Korfu'dan önce Şire'de başşehbender olarak görev yapmıştı. 23 Mart 1869 tarihi itibarıyla 4000 kuruş maaşla Korfu Başşehbenderi tayin edildi.⁴³ Üç yıl boyunca Korfu'da başşehbenderlik yapan Daniş Efendi bir başka memuriyete atanmak istemesi üzerine⁴⁴ Roma Sefareti başkatipliğine tayin edildi.⁴⁵

Daniş Efendi'nin yerine Kasım 1872 tarihi itibarıyla Korfu'ya başşehbender olarak Yorgaki Konemenos Bey tayin edildi.⁴⁶ Yorgaki Konemenos, uzun yıllar boyunca Korfu'da şehbenderlik yapan Spiridon Konemenos'un akrabasıydı. Ayrıca Korfu'ya tayin edilen en kariyerli diplomattı. Kostaki Musurus'un himayesinde Atina Sefaretinde görev almıştı. Kallimaki Bey'in Sisam Beyi atandığı dönemde onun adına kaymakam sıfatıyla Sisam Adası'nı yönetmişti. Atina ve St. Petersburg'da sefaret müsteşarı olarak görev yapmıştı. Korfu'ya tayin edilmeden önceki son görevi ise St. Petersburg maslahatgüzarlığı idi.⁴⁷

Konemenos Bey, 1876 Haziran ayında görevden alındı ve yerine Vuliç (Vullitch) Efendi tayin edildi.⁴⁸ Vuliç Efendi Babialı Tercüme Odası'ndan yetişmişti. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlanan telgrafı ilk öğrenen memurlar arasındaydı. Daha önce Cenova ile Napoli'de şehbenderlik ve Atina'da başkatiplik yapmıştı.⁴⁹

⁴¹ BOA., *İrade Yunanistan [İ.MTZ.(01).]*, 15/476, 7 Ekim 1865.

⁴² BOA., *İ.HR.*, 216/12510, 8 Ekim 1865.

⁴³ BOA., *Dahiliye Sicil-i Ahval Defterleri [DHSAİD.d.]*, 42/203.

⁴⁴ BOA., *HR.MKT.*, 765/102, 6 Kasım 1872.

⁴⁵ BOA., *DHSAİD.d.*, 42/203.

⁴⁶ BOA., *İ.HR.*, 257/15353, 10 Kasım 1872.

⁴⁷ Musa Kılıç, *Osmanlı Haricijesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 169-171.

⁴⁸ BOA., *HR.İD.*, 729/56, 22 Haziran 1876.

⁴⁹ Kılıç, *Osmanlı Haricijesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, 64.

Vuliç Efendi 27 Haziran tarihi itibarıyla görevine başladı.⁵⁰ Fakat sadece birkaç ay sonra Vuliç Efendi'nin lüzum gereği görevinden alınmasına ve 2500 kuruş mazuliyet maaşıyla⁵¹ emekli edilmesine karar verildi. Yerine ise ikinci defa Korfu Başşehbenderi tayin edilen Konemenos Bey⁵² görevine 21 Ağustos 1876 tarihi itibarıyla başladı.⁵³ Babıali, Şubat 1882'de Konemenos Bey'in emekliye sevk edilmesine ve yerine Belgrad Sefareti Başkatibi Mikail Maksud Bey'in tayin edilmesine karar verdi. Konemenos Bey'e 3000 kuruş emekli maaşı bağlanacaktı.⁵⁴ Konemenos Bey, yeni başşehbender Maksud Bey'in Korfu'ya geldiği 8 Kasım 1882 tarihine kadar görevini sürdürdü.⁵⁵

Mikail Maksud Bey'in sadece birkaç ay görev yaptıktan sonra istifa etmesi üzerine yerine tecrübeli bir diplomat olan Manuk Azaryan tayin edildi.⁵⁶ 25 Ocak 1883 tarihinde görevine başlayan⁵⁷ Ermeni asıllı olan Manuk Azaryan Paris'teki Sainte Barbe ve College de France'da eğitim görmüştü. Türkçe, Fransızca, Ermenice, İtalyanca ve Rumca bilmekteydi. Daha önce Hocabey Başşehbenderliği ve St. Petersburg'da Başkatipliği'nde bulunmuştu. Korfu Başşehbenderliğine 3000 kuruş ve 750 kuruş tahsisatla tayin edildi. Bu görevi sırasında üçüncü rütbeden Mecidi nişanı ile ödüllendirildi. Ayrıca Avusturya Devleti'nden Couronne de Fer ve Fransuva Joseph nişanlarıyla taltif edildi.⁵⁸ Bir ara Atina Başkatibi Münir Bey ile Azaryan Efendi'nin becayişleri gündeme geldiyse de Yıldız Sarayı tarafından kabul edilmedi.⁵⁹

Korfu'daki başşehbenderler maaşlarını şehbenderliğin hasılatından almaktaydılar. Fakat çoğunlukla şehbenderhane kirası düştükten sonra bu hasılat 2500 kuruş civarında kaldığı için tam maaşlarını alamamaktaydılar. Babıali, Korfu'nun ehemmiyeti nedeniyle bu uygunsuz durumu ortadan kaldırmak adına Roma başşehbenderliğini eskiden olduğu gibi fahri olarak idare edilmesine karar verdi. Böylece bütçede aylık 2500 kuruşluk bir fazlalık oluştu. Korfu başşehbenderlerinin hasılattan eksik kalan maaşları buradan tamamlanacaktı.⁶⁰

⁵⁰ BOA., *HR.İD.*, 725/56, 4 Temmuz 1876.

⁵¹ Vuliç Efendi'ye bağlanan mazuliyet maaşı daha sonra bazı olumsuz tavırlarından dolayı kesilmiştir. BOA., *İ.HR.*, 273/16568, 29 Nisan 1877.

⁵² BOA., *İ.HR.*, 271/16338, 22 Ağustos 1876.

⁵³ BOA., *HR.İD.*, 725/57, 21 Ağustos 1876.

⁵⁴ BOA., *İ.HR.*, 285/17805, 23 Şubat 1882.

⁵⁵ BOA., *HR.İD.*, 726/70, 8 Kasım 1882.

⁵⁶ BOA., *İ.HR.*, 288/18013, 27 Aralık 1882.

⁵⁷ BOA., *HR.İD.*, 726/65, 6 Şubat 1883.

⁵⁸ Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 233-234.

⁵⁹ BOA., *İ.HR.*, 291/18266, 16 Ağustos 1883.

⁶⁰ BOA., *İ.HR.*, 301/19105, 21 Nisan 1886.

1890 yılında Korfu Başşehbenderi Azaryan Efendi ile Kalas Başşehbenderi ve aynı zamanda Tuna Avrupa Muhtelit Komisyonu azası olan Maksim Efendi'nin becayiş yapmasına karar verildi.⁶¹ Bunun nedeni adı geçen komisyonda iktidar sahibi bir ismin bulunmasının istenmesidir. Maksim Bey, Latin Katolik milletindendi. Türkçe, Fransızca, İtalyanca ve Rumca bilmekteydi. Tahrirat-ı Hariciye Odasında göreve başlamıştı. Maksim Efendi üç yıl Korfu'da görev yaptıktan sonra Malta Başşehbenderliğine tayin edildi.⁶²

Maksim Efendi yerine Korfu Başşehbenderliğine dirayetli, ehliyetli, Yunanistan hakkında malumatı ve tecrübesi olduğu için Narda Şehbenderi Mehmed Emin Bey tayin edildi.⁶³ 1893 Temmuz ayında göreve başlayan Mehmed Emin Bey aynı zamanda Korfu'ya tayin edilen ilk Müslüman başşehbenderdi. Korfu şehbenderliği tam 55 yıl boyunca Gayrimüslim şehbenderler tarafından yönetilmişti. Korfu'nun ilk Müslüman başşehbenderi Mehmed Emin Bey Mahrec-i Aklam mezunuydu. Birkaç yıl Mekteb-i Hukuk'ta eğitim görmüştü. Sicil kaydına göre Türkçe ve Fransızca bilmekte, Arapça ve Farsça'ya aşinaydı. Babiali Tercüme Odasında memuriyete başlamıştı. Narda'dan önce Golos'ta şehbender olarak görev yapmıştı.⁶⁴

1896 yılında Mehmed Emin Bey'le Liverpool Başşehbenderi Ali İlhami Bey becayişle yer değiştirdi.⁶⁵ Ali İlhami Bey, Tepedelenli Ali Paşa sülalesindendi. Mekteb-i Sultani mezunuydu. Türkçe, Fransızca bilmekteydi. Ticaret Nezaretinde göreve başladıktan sonra Hariciye Nezareti Hukuk bürosuna geçiş yapmış ve oradan da Liverpool'a atanmıştı.⁶⁶

Ali İlhami Bey Korfu'ya tayin edildiği sırada Osmanlı Devleti'yle Yunanistan arasındaki diplomatik ilişkiler Girit Meselesi nedeniyle oldukça gergindi. Bu gerginlikten Ali İlhami Bey de nasibini aldı. Görevi sırasında Korfu'ya gelen İtalyanlar için bir tiyatro oyunu düzenlenmiş, bu oyuna Ali İlhami Bey ve şehbenderlik kançılaryası beraber gitmişti. Oyun sırasında bazı seyirciler tarafından "Yaşasın Yunanistan, yaşasın Kandiye, batsın Devlet-i Aliyye" şeklinde sloganlar atılmıştı. Yunan Milli Marşı'nın okunması esnasında ise Ali İlhami Bey ayağa kalkmamıştı. Bunun üzerine Ali İlhami Bey tiyatroyu ışıklar arasında terk etmiş, oyun sonrasında şehbenderlik önünde de bir gösteri düzenlenmişti. Dönemin Atina Elçisi Fotiyadis Bey'le görüşen Yunan Dışişleri Bakanı Ali İlhami Bey'in

⁶¹ BOA., *Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH.]*, 101/25, 26 Temmuz 1890.

⁶² Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, 230.

⁶³ BOA., *İ.HR.*, 341/48, 5 Mayıs 1893.

⁶⁴ BOA., *Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti [HR.SAİD.]*, 18/22.

⁶⁵ BOA., *İ.HR.*, 351/14, 25 Nisan 1896.

⁶⁶ BOA., *HR.SAİD.*, 20/16.

görevden alınmasını istemiş, konu hakkında soruşturma açılacağını bildirmişti.⁶⁷ Soruşma sonucu bir ara yol bulunarak Ali İlhami Bey'in marşu duymadığı yönünde bir kanaat oluşmuş, Ali İlhami Bey ise bu tür etkinliklerden uzak durması konusunda uyarılmıştı.⁶⁸ Fakat 18 Nisan 1897'de Osmanlı Devleti'nin Yunanistan'a savaş açması nedeniyle diğer şebenderler gibi Ali İlhami Bey de Yunanistan'dan ayrılacaktı.

Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden başlamasından sonra Korfu'ya Kazım Bey, başşebender vekili olarak gönderildi. Kazım Bey, 29 Kasım 1897 tarihi itibarıyla görevine başladı.⁶⁹ Bu, Ali İlhami Bey'in Korfu'ya dönmediğini fakat başşebenderlik görevi hâlâ üzerinde olduğu anlamına gelmekteydi. Hatta Korfu'da bulunan Osmanlı tebaası Kazım Bey'in asaleten atanması için Babıali'ye bir dilekçe göndermişlerdi.⁷⁰ Ancak Babıali, bu talebi dikkate almadı ve Ali İlhami Bey'in Korfu'ya dönmek istemediğini bildirmesi üzerine Taygan Başşebenderi Şedid Ceys Efendi'yi tayin etti.⁷¹

Lübnan Hıristiyanlarından olan Şedid Ceys Efendi Arapça, Fransızca, İtalyanca ve Türkçe bilmekteydi. O güne kadar ki bütün bürokratik kariyeri Osmanlı Hariciye Nezareti'nde geçmişti. Ancak Korfu'daki görevine başlayıp başlamadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Zira Korfu'ya atanmasından elli gün sonra Köstence Başşebenderliği'ne tayin edildi.⁷² Korfu Başşebenderliği görevine ise Batum Başşebenderi Ahmed Suphi Bey getirildi.⁷³

Ahmed Suphi Bey 14 Eylül 1898 tarihinde Korfu'ya gelerek görevine başladı.⁷⁴ Ahmed Suphi Bey, Mahrec-i Aklam'dan mezun olmuş ve bir müddet Mekteb-i Sultani'ye devam etmişti. Türkçe, Fransızca, Almanca dillerini bilmekteydi. Ahmed Subhi Bey de bürokratik kariyerini diplomat olarak sürdürmüştü.⁷⁵ Yolsuzluk ve görevini suistimal ettiği ithamları nedeniyle son görev yeri Batum'dan alınarak Korfu'ya tayin edilmişti.⁷⁶ Subhi Bey altı ay kadar görev yaptıktan sonra izinli olarak Korfu'dan ayrılmıştı.⁷⁷ Fakat bir daha Korfu'ya geri dönmemiş ve Babıali İstişare Odası muavinlerinden İbrahim Ethem Bey'le becayiş yapmıştı.

⁶⁷ BOA., *Babıali Evrak Odası [BEO.]*, 835/62598, 6 Eylül 1896.

⁶⁸ BOA., *Yıldız Hususi Maruzat [Y.A.HUS.]*, 361/48, 17 Ekim 1896.

⁶⁹ BOA., *HR.İD.*, 727/49, 29 Kasım 1897.

⁷⁰ BOA., *HR.TH.*, 384/67, 10 Aralık 1897.

⁷¹ BOA., *İ.HR.*, 358/52, 26 Nisan 1898.

⁷² Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, 340-342.

⁷³ BOA., *BEO.*, 1171/87773, 2 Ağustos 1898.

⁷⁴ BOA., *HR.İD.*, 727/58, 14 Eylül 1898.

⁷⁵ BOA., *HR.SAİD.*, 10/19.

⁷⁶ BOA., *BEO.*, 1026/76925, 20 Ekim 1897.

⁷⁷ BOA., *HR.İD.*, 727/68, 11 Mayıs 1901

İbrahim Ethem Bey, Mekteb-i Mülkiye mezunlarındandı. Yabancı dil olarak sadece Fransızca bilmekteydi. Korfu'ya atanmasının sebebi daha önce Marsilya , Atina ve Pire başşehbenderliklerinde bulunmuş olmasıydı.⁷⁸ İbrahim Edhem Bey 15 Eylül 1901 tarihinde görevine başladı.⁷⁹ Fakat İbrahim Edhem Bey, göreve başladığından beri aldığı maaş ve tahsisatın yetersizliğinden şikayetçiydi.⁸⁰ Bu nedenle kendisi Atina-Şire Başşehbenderliğine tayin edildi. Korfu'ya ise Liverpool Başşehbenderi Mehmed Kamil Bey gönderildi.⁸¹

Mehmed Kamil Bey bir müddet Mekteb-i Mülkiye'de eğitim almıştı. Sicil kaydındaki bilgilere göre Arapça ve Fransızca bilmekteydi. Yaklaşık beş yıl boyunca Hazine-i Hassa'da görev yaptıktan sonra 1897 yılında Batavya Başşehbenderi tayin edildi. Fakat Mehmed Kamil Bey'in Endonezya'daki faaliyetleri Hollanda hükümetini oldukça rahatsız etti. Bunun üzerine Liverpool Başşehbenderi Emin Bey'le yer değiştirdi. 1903 yılında ise 2700 kuruş maaş ve 500 kuruş tahsisatla Korfu Başşehbenderliği'ne tayin edildi.⁸² Mehmed Kamil Bey, Korfu Başşehbenderi atandığında ikinci rütbeden Mecidi nişanıyla taltif edildi.⁸³ 7 Temmuz 1903 tarihi itibarıyla görevine başladı.⁸⁴

Babıali, oldukça faal bir insan olan Ataullah Efendi'nin vefatından sonra Singapur Başşehbenderliği'ne onun boşluğunu doldurabilecek bir ismi göndermek istiyordu. Endonezya'daki tecrübesi nedeniyle Mehmed Kamil Bey bu görev için uygun bulundu. Korfu'ya ise Şire Başşehbenderi Pizani Bey (Pszenny) tayin edilecekti. Ancak Mehmed Kamil Bey'in Batavya'daki faaliyetlerini bilen İngiliz hükümeti bu atamaya onay vermeyecekti. Singapur'a gönderilemeyen Mehmed Kamil Bey, Bükreş Başşehbenderi olarak tayin edildi.⁸⁵

Sicil kaydını bulamadığımız için yeni Korfu Başşehbenderi Pizani Bey hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak onun emeklilik kayıtlarından anlaşıldığına göre ilk memuriyeti 1870 yılında tayin edildiği Napoli Başşehbenderliği katipliği idi.⁸⁶ Korfu'daki

⁷⁸ BOA., *İ.HR.*, 373/16, 26 Ağustos 1901.

⁷⁹ BOA., *HR.İD.*, 727/71, 15 Eylül 1901.

⁸⁰ BOA., *HR.İD.*, 727/74, 9 Kasım 1901.

⁸¹ BOA., *BEO.*, 1998/149824, 12 Şubat 1903.

⁸² Zübeyir Tetik, "Endonezya'da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşehbenderi Mehmed Kamil Bey'in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu", *Gibtü Sırat Dergisi* ½ (Kasım 2020), 101-102.

⁸³ BOA., *İrade Taltifat [İ.TAL.]*, 307/30, 30 Haziran 1903.

⁸⁴ BOA., *HR.İD.*, 728/15, 26 Ağustos 1903.

⁸⁵ Tetik, "Endonezya'da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşehbenderi Mehmed Kamil Bey'in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu", 102.

⁸⁶ BOA., *Hariciye Nezareti Londra Sefareti [HR.SFR.3.]*, 614/41, 7 Aralık 1910.

başşehbenderlik görevine 1904 yılının Haziran ayında başladı. Bu görevi sırasında ikinci rütbeden Mecidi Nişanı ile taltif edildi.⁸⁷

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı bürokrasisinde büyük bir tensikat uygulaması başlatılmıştı. 1908-1910 yılları arasında devam eden bu tensikattan bütün nezaretler gibi Hariciye Nezareti'nin hem merkezi hem de dış temsilciliklerdeki kadroları da etkilendi. Şehbenderlikler ticari ve siyasi önemlerine göre beşe ayrıldı; başşehbenderlikler, birinci sınıf şehbenderlikler, ikinci sınıf şehbenderlikler, şehbender vekilliği ve kaçıllara. Buna göre başşehbenderler 50, birinci sınıf şehbenderler 30, ikinci sınıf şehbenderler 20, şehbender vekilleri 15, kaçıllara memurları 10 lira maaş alacaklardı. Tensikat sonucunda başşehbenderlikler dokuza, birinci sınıf şehbenderlikler on beşe, ikinci sınıf şehbenderlikler on yediye ve kaçılların sayısı ise on dörde indirildi.⁸⁸

Tensikat uygulamasından Korfu Başşehbenderliği de etkilenmiş ve birinci sınıf şehbenderlik düzeyine indirilmişti. Korfu'daki şehbender otuz lira maaş ve 500 kuruş tahsisat alacaktı. Yeni düzenlemeye göre Korfu Şehbenderliğinin kadrosunda yalnızca bir kâtip ve imam bulunacaktı.⁸⁹

O sıralarda Korfu'daki Şehbender Pizani ile Şehbender Vekili Kamil Bey arasında ciddi sorunlar bulunmaktaydı ve birbirlerinden şikayetçi olmuşlardı. Tensikat düzenlemesi ile zaten Kamil Bey'in memuriyeti lağvedilmişti. Atina Sefirinin gönderdiği arizaya göre şehbender ve şehbender vekili arasındaki problemlerin nedeni Kamil Bey'di. Pizani Bey ise ehliyetli olarak nitelendirilmekte ve hizmetleri takdir edilmekteydi. Bu nedenle Kamil Bey'in şehbenderlikle ilişkisinin kesilerek Korfu'dan gönderilmesine karar verildi.⁹⁰ Fakat Pizani Bey de Korfu'da çok kalmayacak, 15 Ağustos 1909 tarihi itibarıyla 1294 kuruş maaşla emekliye sevk edilecekti.⁹¹

Bir müddet boş kalan Korfu Şehbenderliği 1909 yılı Aralık ayında ikinci sınıf şehbenderliğe düşürüldü Şehbenderliğine ise Yunanistan'da uzun müddet hizmette bulunmuş, yörenin durumunu bilen ve lisanına aşına olan Rostof ikinci sınıf şehbenderi Mehmed Bey'in atanmasına karar verildi.⁹² Hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Mehmed Bey iki yıl kadar Korfu'da görev yaptıktan sonra 1912 yılı başlarında Varna

⁸⁷ BOA., *Yıldız Resmi Maruzat [Y.A.RES.]*, 150/34, 28 Eylül 1907.

⁸⁸ Arif Kolay, "II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910)", *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017), 198.

⁸⁹ BOA., *İ.HR.*, 415/18, 15 Eylül 1908.

⁹⁰ BOA., *HR.TH.*, 368/29, 1 Kasım 1908.

⁹¹ BOA., *HR.SFR.3.*, 614/41, 7 Aralık 1910.; BOA., *Şura-yı Devlet [ŞD.]*, 474/20, 29 Temmuz 1914. Pizani Efendi 1921 yılında şehbenderlik nizamnamesinin tadili için kurulan komisyonda yer aldı. Bkz. BOA., *Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.]*, 222/90, 12 Ekim 1921.

⁹² BOA., *İ.HR.*, 420/23, 1 Aralık 1909.

birinci sınıf şebenderliğine tayin edildi. Korfu'ya ise Mekteb-i Hukuk mezunlarından⁹³ Ferid Bey atandı. Ferid Bey, Babıali İstişare Odası muavinlerinden iken Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tercüman olarak görevlendirilmişti.⁹⁴ Ardında 1909 yılında Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinde ihdas edilen İstihbarat Şubesi müdürlüğüne getirildi.⁹⁵ Bu müdürlüğün iki yıl sonra lağvedilmesiyle açıkta kalan Ferid Bey'in Korfu şebenderi olarak atanması uygun bulundu.⁹⁶ Fakat Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasıyla Yunanistan'daki diğer şebenderler gibi Ferid Bey de İstanbul'a döndü.⁹⁷ Ferid Bey 1913 yılında Hamburg Başşebenderi olarak tayin edildi.⁹⁸

Korfu Şebenderliği daha önce de birkaç defa Yunanistan ile Osmanlı diplomatik ilişkilerin kesilmesi nedeniyle faaliyetlerine ara vermiş, ilişkilerin normalleşmesiyle yeniden açılmıştı. Fakat Balkan Savaşlarında yaşanan toprak kayıpları ve Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmesi Osmanlı Devleti'nin İyon Denizi ve çevresine olan ilgisini azaltmıştı. Nitekim savaştan sonra Korfu şebenderliği yeniden kapılarını açmadı ve ilga edildi. Şebenderlikteki eşyaların Yanya'ya sevk edilmesine karar verildi.⁹⁹ Yani Ferid Bey, Korfu'da görev yapan son Osmanlı şebenderiydi. 1838 yılından beri en önemli Osmanlı şebenderliklerinden biri olan Korfu Şebenderliğinin tarihi misyonu böylece sona erdi.

Sonuç

III. Selim döneminde diplomasi alanında yapılan en önemli yeniliklerden biri de ticari açıdan önemli bazı Avrupa şehirlerinde şebenderliklerin kurulmasıdır. İlk açılan şebenderliklerden biri de Korfu Adası'ndaydı. Akdeniz ile Adriyatik'i birbirine bağlayan İyon Denizinde bulunan Korfu Adası hem ticari hem de stratejik açıdan önemli bir noktadaydı. Ayrıca ilk şebenderliğin açıldığı dönemde Korfu'nun merkezlik yaptığı Yedi Ada Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin himayesinde bulunmaktaydı. Korfu'ya ilk tayin edilen şebenderler hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Zaten 1821 yılında Rum İsyanının başlamasıyla birlikte diğer Osmanlı şebenderlikleriyle birlikte Korfu'daki şebenderlik de faaliyetlerine son verecekti.

1836 yılından itibaren Osmanlı şebenderlikleri yeniden faaliyete geçmeye başladı. Tıpkı III. Selim döneminde olduğu gibi yeni dönemde de Korfu şebenderliği ilk

⁹³ BOA., *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]*, 976/19, 5 Şubat 1907.

⁹⁴ BOA., *BEO.*, 1602/120146, 30 Aralık 1900.

⁹⁵ BOA., *BEO.*, 3622/271577, 19 Ağustos 1909.

⁹⁶ BOA., *İ.HR.*, 428/24, 25 Şubat 1912.

⁹⁷ BOA., *Hariciye Nezareti İstişare Odası [HR.HMŞ.İŞO.]*, 74/67, 17 Ekim 1912.

⁹⁸ BOA., *İ.HR.*, 432/32, 4 Ekim 1913.

⁹⁹ BOA., *HR.İD.*, 728/71, 28 Mart 1914.

açılan Osmanlı şebenderliklerinden biriydi. Yeni dönemin ilk Korfu şebenderi Spiridon Konemenos idi. Kısa bir süre sonra başşebender unvanı alan Spiridon Konemenos aynı zamanda Korfu'da en uzun süreyle görev yapan isimdi. 1838-1864 yılları arasında tam 36 yıl boyunca Korfu'da Osmanlı Devleti'ni temsil etti. Fakat Spiridon Konemenos, Osmanlı Devleti'nden maaş almadığı için onun döneminde Korfu Şebenderliği'nin fahri şebenderlik konumunda olduğunu söyleyebiliriz. Spiridon Konemenos'un halefi Rober Efendi'ye maaş bağlanması artık Korfu Şebenderliği'nin muvazaflik statüsünde olduğunu göstermektedir.

İkinci dönemde Korfu'da 18 farklı isim şebender veya başşebender olarak görev yaptı. Bir isim ise şebender vekili unvanına sahipti. 1893 yılına kadar Korfu'da görev yapan şebender ve başşebenderin hepsi de gayrimüslimdi. İlk Müslüman Korfu Başşebenderi Mehmed Emin Bey'di. Korfu'da görev yapan şebender ve başşebenderlerden yedisi Müslüman'dı.

Sicil kaydına ulaştığımız bazı şebenderlerin Rumca ve İtalyanca bildikleri anlaşılmaktadır. Bu da şebender seçimlerinde Korfu Adası'nda konuşulan dilleri bilmenin atanmak için bir avantaj olduğunu göstermekteydi. Kimi şebenderler ise Korfu'ya yakın bölgelerde daha önce görev yapmışlardı. Yani atamalarda bölgeyi yakından tanımak da önemli bir kriterdi.

II. Meşrutiyet dönemi tensikatlarından Korfu'daki Osmanlı şebenderliği de etkilenmiştir. Nitekim 1908 yılında Korfu Başşebenderliği birinci sınıf şebenderlik statüsüne indirildi. Kısa bir süre sonra da ikinci sınıf şebenderliğe dönüştürüldü. 1912 yılında Balkan Savaşlarının başlamasıyla Yunanistan'daki diğer Osmanlı temsilcilikleriyle beraber Korfu'daki şebenderlik de faaliyetlerine son verdi. Savaş sonrasında Osmanlı Devleti, Balkanlardaki topraklarını kaybetmiş ve Arnavutluk bağımsızlığını ilan etmişti. Osmanlı açısından Korfu'nun stratejik önemi azalmıştı. Bu nedenle Balkan Savaşları sonrasında Korfu Osmanlı Şebenderliği bir daha faaliyete geçirilmeyerek lağvedildi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafî Şebenderlik Defterleri [A. {DVNSŞHB.d.}: No: 1, s. 3-17-22.

Babialı Evrak Odası [BEO.]: 835/62598, 1026/76925, 1171/87773, 1602/120146, 1998/149824, 3622/271577

Cevdet Dahiliye [C.DH.]: 223/11108

Cevdet Hariciye [C. HR.]: 3/125, 165/8242

Cevdet Maliye [C.ML.]: 200/8283

Dahiliye Sicil-i Ahval Defterleri [DHSAİD.d.]: 42/203.

Hariciye Nezareti İdare [HR.İD.]: 257/15353, 724/56, 724/60, 724/61, 725/56, 725/57, 726/65, 726/70, 727/49, 727/58, 727/68, 727/71, 727/74, 728/15, 728/71

Hariciye Nezareti İstişare Odası [HR.HMŞ.İŞO.]: 74/67

Hariciye Nezareti Londra Sefareti [HR.SFR.3.]: 614/41
Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi [HR. MKT.]: 14/82, 444/30, 551/91, 765/102
Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti [HR.SAİD.]: 10/19, 18/22, 20/16
Hariciye Nezareti Tahrirat [HR.TH.]: 101/25, 368/29
Hatt-ı Hümayun [HAT.]: 400/21028, 484/23736, 829/37505, 884/39072
İrade Hariciye [İ.HR.]: 170/9186, 216/12510, 229/13461, 271/16338, 273/16568, 285/17805,
288/18013, 291/18266, 301/19105, 341/48, 351/14, 358/52, 373/16, 415/18, 420/23,
428/24, 432/32
İrade Taltifat [İ.TAL.]: 307/30
İrade Yunanistan [İ.MTZ.(01).]: 15/476
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]: 976/19
Meclis-i Vükela Mazbataları [MV.]: 222/90
Şura-yı Devlet [ŞD.]: 474/20
Yıldız Hususi Maruzat [Y.A.HUS.]: 361/48
Yıldız Resmi Maruzat [Y.A.RES.]: 150/34

Kitap ve Makaleler

- Akpınar, Mahmut. “XIX. Yüzyılda Batıyla İlişkilerde Osmanlı Şehbenderlikleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 41/2, (2017), 130.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Çakmak, Aydın. *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2020.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2007.
- Erol, Yasemin Zahide. *Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik ve Paris-Londra Örnekleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Kılıç, Musa. *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kılıç, Musa. “Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Kurumu”. *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*. ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya vd. 95-115. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Kolay, Arif. “II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tensikat ve Bürokratik Değişim (1908-1910)”. *Türkiyat Mecmuası* 27/1 (2017), 193-214.
- Kütükoğlu, Mübahat S. “Ahidnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/536-540. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özcan, Abdülkadir. “Pasarofça Anlaşması”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34/177-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztunç, Hüseyin Baha. *Yedi Ada Cumhuriyeti*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Potts, Jim. *The Ionian Islands And Epirus A Cultural History*. Oxford: Oxford Universty Press, 2010.
- Şakiroğlu, Mahmut H. “Balyos”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/43-47. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Savaş, Ali İbrahim. “Konsolos”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/178-180. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1900.
- Tetik, Zübeyir. “Endonezya'da Bir Osmanlı Görevlisi: Batavya Başşehbenderi Mehmed Kamil Bey'in Hayatı ve 1897 Tarihli Raporu”. *Gibtü Sırat Dergisi* 1/2 (Kasım 2020), 89-123.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi
Eskisehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/pub/esogutd>, 7/2, Kasım 2024

DOI: 10.47437/esogutd.1569787

Araştırma Makalesi

**Intellectual Figures in Post-Tanzimat Social Change: The Example of Ahmet
Cevdet Pasha and His Granddaughter Sister Zubeyde İsmet**

Bürhan Mustafa Büyükarlan*

Abstract

The Tanzimat Period refers to the era spanning from the proclamation of the Gülhane Hatt-ı Hümayun on November 3, 1839, to 1876. Initiated in 1839 under the leadership of Reshid Pasha, the Tanzimat Period concluded in 1876 with the transition to a constitutional regime led by Midhat Pasha. Etymologically, Tanzimat denotes a comprehensive restructuring and transformation of the Ottoman administrative, political, social, and economic life. Ahmed Cevdet Pasha, a prominent figure of the 19th-century Ottoman Empire, made substantial contributions to the realms of administration, politics, culture, and scholarship. This study aims to examine Ahmed Cevdet Pasha, his family life, and the transformation of his granddaughter, Sister Zubeyde İsmet, within the context of the modernization process influenced by the Tanzimat period. The research employs a qualitative research method, specifically document analysis. The Ottoman Empire, having fallen behind the West in numerous areas, particularly in the military, sought to emulate the West, perceived as more advanced. This emulation extended beyond the military realm. With the Tanzimat reforms, Ottoman elites, including statesmen and intellectuals, sent their children to Western missionary schools. These Ottoman offspring were culturally assimilated and indoctrinated to serve the interests of Western Christianization. Consequently, this process of emulation evolved into cultural imperialism. As a result of this cultural imperialism, the granddaughter of Ahmet Cevdet Pasha converted to Christianity and became a nun. Zubeyde İsmet's transformation highlights the significance of the education system; regardless of an individual's adherence to their own religion, culture, and family, the educational system of the state and society in which they live will determine the fate of their generation.

Keywords: *Tanzimat Reforms, Ahmet Cevdet Pasha, Fatma Aliye, Sister Zubeyde İsmet, Cultural Imperialism.*

* PhD Student, Istanbul Sabahattin Zaim University, Department of History and Civilisation Studies, buyukarlan.burhan@std.izu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3500-2594>

Tanzimat Sonrası Toplumsal Değişimde Aydın Figürleri: Ahmet Cevdet Paşa ve Torunu Rahibe Zübeyde İsmet Örneği

Öz

Tanzimat Dönemi; 3 Kasım 1839 senesinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından 1876 senesine kadar olan dönemin adıdır. 1839 senesinden Reşit Paşa'nın öncülüğünde başlayan Tanzimat Dönemi, 1876 senesinde Mithat Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen anayasal rejime geçişle sona ermiştir. Terim olarak Tanzimat, Türk idarî, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatında bütüncül bir yeniden yapılanmayı ve değişmeyi ifade etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, XIX. asrın Osmanlı Devleti'nin idarî, siyasî, kültürel ve ilmî hayatında etkili olmuş bir devlet adamı olmakla birlikte ilmî veçhesiyle de ön planda olan bir şahsiyettir. Bu çalışmanın amacı Tanzimat'ın etkisi ile modern toplum oluşum sürecinde Ahmet Cevdet Paşa'yı, aile hayatını ve torunu Rahibe Zübeyde İsmet'in değişim ve dönüşüm sürecini incelemektir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme şeklinde yapılmıştır. Osmanlı askerî saha başta olmak üzere Batı'ya göre birçok alanda gerilemiş, bu sebeple ilerleme kaydettiği düşünülen Batı'yı örnek almak istemiştir. Bu örnek alma durumu askerî sahada kalmamış, Tanzimat ile beraber açılan Batılı misyoner okullara, devlet ricâli başta olmak üzere entelektüeller evlatlarını göndermiştir. Bu okullara gönderilen Osmanlı'nın öz evlatları mankurtlaştırılmış, Batı'nın Hristiyanlaştırma ve uydusu olma görevinde çalıştırılmıştır. Böylece bu örnek alma durumu kültür emperyalizmine dönüşmüştür. Kültür emperyalizminin bir sonucu olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın torunu din değiştirerek Rahibe olmuştur. Zübeyde İsmet'in bu değişimi, eğitim sisteminin önemini göstermektedir; kişi, her ne kadar kendi dinine, kültürüne ve ailesine sahip çıkarsa çıksın içinde bulunduğu devletin ve toplumun eğitim sistemi, neslinin kaderini belirleyecektir.

Anahtar Kelimeler: *Tanzimat, Ahmet Cevdet Paşa, Fatma Aliye, Rahibe Zübeyde İsmet, Kültür Emperyalizmi.*

Introduction

The Tanzimat Period refers to the era spanning from the proclamation of the Gülhane Hatt-ı Hümayun on November 3, 1839, to the year 1876.¹ Commencing in 1839 under the leadership of Mustafa Reshid Pasha, the Tanzimat Period concluded in 1876 with the transition to a constitutional regime spearheaded by Midhat Pasha. The term Tanzimat itself encapsulates a comprehensive process of reorganization and transformation across the Turkish administrative, political, social, and economic spheres. Etymologically, Tanzimat signifies 'regulation', 'arrangement', 'organization', and 'reorganization'.² The

¹ Some scholars argue that the origins of the Tanzimat period can be traced back to the reigns of Mahmud II and Selim III see Enver Ziya Karal. *Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, Tanzimat I.* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), p.13-14. However, some scholars argue that the period should be limited to the Second Constitutional Era (1908) see Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Tanzimat'ta İctimaî Hayat, Tanzimat I.*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), p.1.

² Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), p.91-92.

Gülhane Hatt-ı Hümayun, promulgated by Sultan Abdulmecid I (1839-1861), marked a significant departure from previous imperial decrees, serving as a catalyst for transformative changes in the Ottoman Empire's governance and society. It laid the groundwork for subsequent reforms. While the Gülhane Edict, at first glance, appeared to align with the Ottoman Empire's established traditions - as every sultan for the past three centuries had pledged just governance to their subjects through edicts known as "adâletname" - the Tanzimat Decree introduced several novel principles that would fundamentally reshape the state's administration.³ The cultural transfer engendered by the Ottoman Tanzimat Movement is equally significant to its political transfer.⁴ The primary objective of this study is to examine the life of Ahmet Cevdet Pasha, his family, and the transformation of his granddaughter, Sister Zubeyde İsmet, within the context of the formation of a modern society under the influence of the Tanzimat reforms. This research employed document analysis, a qualitative research method. Demiryürek mentioned İsmet in his study on Cezmi. However, there is no detached study in the field that analyses Ahmet Cevdet Pasha, his family life, the transformative effect of the Tanzimat and the process of change of İsmet and the changing family structure after the Tanzimat. It is thought that this study will fill a gap in the academic field.

80

The Historical Context and Factors Contributing to the Issuance of the Tanzimat Edict

The discovery of the Cape of Good Hope and subsequent European colonial policies led to a concentration of capital in Europe. Anatolia, as a result, lost its function as a commercial bridge between the East and the West, transforming the Ottoman Empire into a cheap market and plunging it into economic crises.⁵ The decline of traditional trade routes in Anatolia led to a decrease in economic activity and an increase in unemployment rates in the region. The Industrial Revolution in Europe, which spurred a rapid increase in demand for raw materials, prompted European merchants to seek new markets. Ottoman territories became an attractive source of raw materials for European traders due to the high purchasing power of European currencies in the Ottoman Empire. This situation made the Ottoman economy heavily dependent on foreign markets, deepening the imbalance between the import of industrial goods and the export of raw materials. The Ottoman State faced economic difficulties and various crises, forcing it to adopt restrictive and centralized

³ Halil İncalcık, "Sened 1 İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Belleten*, Vol. 28, No. 112 (1964): p.611.

⁴ Muhammed Harb, *el-Musakkafûn ve's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*, (Kahire: Dâru'l-Beşir, 2017), p.35-36.

⁵ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1997), p.103-108.

economic policies.⁶ As the Ottoman Empire began to experience economic decline in the 19th century, it introduced various restrictions on foreign traders and strengthened its monopoly system in an attempt to protect domestic production. However, these protectionist policies, particularly at odds with the free trade principles of rising industrial powers like Britain, led to international tensions. Britain, taking advantage of the Ottoman Empire's weakness, exerted economic and political pressure, forcing it to sign trade agreements that served British interests. Trade agreements were signed with Britain and France in 1838, and with Spain and the Netherlands in 1840, further limiting the state's economic independence. Foreign traders gained privileges, increasing their influence over the Ottoman economy.⁷ As a result of these treaties with Britain, European powers began to interfere in Ottoman domestic affairs, politically, socially, and economically. Foreign influence in the state's governance increased, and the path was paved for the Ottoman Empire to borrow money from Europe. The Gülhane Hatt-ı Hümayun (1839), a direct consequence of the 1838 treaty, laid the groundwork for the 1856 Ottoman Reform Edict. These two edicts officially transformed the Ottoman identity. In other words, the Ottoman Empire became globalized, and the West exerted full pressure on the state. The Ottoman Tanzimat Reforms, with the issuance of these two edicts in 1839 and 1856, respectively, were officially based on guaranteeing the operation of European and British capital, the property of Europeans within the Ottoman state, and their security. This development paved the way for a dual culture, allowing Western culture to establish itself in the heart of Islamic culture in Istanbul.⁸ In the second quarter of the 19th century, the Ottoman Empire, faced with both internal and external challenges, felt the need to adopt European models in various fields as a means of overcoming its difficulties.⁹ Among the primary reasons for the issuance of the Tanzimat Edict were the increasing interventions of European powers, particularly due to the Egyptian crisis, and the pressures exerted by Russia on the Ottoman Empire under the pretext of protecting its Orthodox subjects. The desire of Western powers both to ensure the survival of the Ottoman Empire and to guarantee equality for Christian subjects compelled the Ottomans to undertake fundamental reforms, leading to the

⁶ Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, p.161-164.

⁷ Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, p.239-241.

⁸ Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, p.257; For the full text of the Tanzimat Decree, see "Tanzimat Reforms", Turkish Grand National Assembly, Düstür, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67> [24.11.2022].

⁹ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, p.93.

beginning of the Tanzimat Period in 1839.¹⁰ Mustafa Reshid Pasha, drawing on his experiences in Europe, believed that a reform program of the kind desired by Western powers was necessary for the Ottoman Empire. To this end, he sought and received foreign support, particularly from British Ambassador Lord Stratford Canning, during the drafting of the Tanzimat Edict.¹¹ Seeking to secure Western support amid the Egyptian crisis, the Ottoman Empire, under the leadership of Reshid Pasha, promulgated the Tanzimat Edict. The edict elicited diverse reactions from both Muslims and non-Muslims. While Muslims, particularly, were dissatisfied with the rights granted to non-Muslims, non-Muslims in the Balkans greeted the edict with great hope.¹² The Tanzimat Edict aimed to curtail the absolute power of the sultan and grant greater rights to the people. Rather than being a full-fledged constitution or law, it served as a promise to undertake reforms in this direction.¹³ The Tanzimat Edict is significant for its explicit pledge by the sultan to abide by its provisions and to take all necessary measures to address the state's fundamental problems. This edict marked a significant step towards restoring the state's order.¹⁴ With the Tanzimat Reforms, the Ottoman state underwent profound changes in its system of governance. The centralization of authority, which curtailed the privileges of local administrators, enabled the state to assert itself as the sole authority throughout its territories.¹⁵ The Tanzimat Edict aimed to guarantee the security of life, property, and honor for all subjects under the law. However, it provoked reactions among Muslims due to its provision of equality for non-Muslims. In reality, the edict served to consolidate the interests of the ruling class and facilitated the emergence of a new bureaucratic class. This new class, rather than serving the ruler, began to govern the state for its own benefit.¹⁶ The Tanzimat Edict aimed to reform various aspects of the state, including the tax system, with the objective of reorganizing the military following the abolishment of the Janissary Corps and putting an end to the arbitrary tax collection practices of the mültezims.¹⁷ The Tanzimat Edict left the

¹⁰ Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler" *TODAİE Amme İdaresi Dergisi*, Vol. 17, No. 3 (1984): p.46-47.

¹¹ For more details, see Lord Statford Poole, *Lord Statford Canning'in Türkiye Anıları*, trans. Can Yücel, (Ankara: Yurt yayınları, 1988), p.89.

¹² Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, Vol. 28, No. 12 (1964): p.623.

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978), p.208.

¹⁴ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, p.98; See also Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, *Tanzimat I*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), p.167, p.141.

¹⁵ Ersin Kalaycıoğlu and Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (İstanbul: Beta, 1986), p.15.

¹⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), p.238; See also Sencer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", p.47.

¹⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), p.45-46.

Ottoman Empire more vulnerable to external threats, as Western powers exploited the resulting internal turmoil to increase their influence.¹⁸

The Impact of the Tanzimat Edict on Moral Reforms in the Ottoman Empire

Upon the accession of Abdulmecid, the son of Mahmud II, Westernization became the official state policy of the Ottoman Empire in social and cultural terms. In 1839, Abdülmecid issued a decree known as the Gülhane Hatt-i Hümayun, declaring that the Ottoman state would be reorganized according to its provisions. This decree laid the foundation for the Tanzimat reforms, which aimed to modernize the Ottoman state along European lines. The Tanzimat sparked intellectual debates among Ottoman elites, who disagreed over the extent to which European laws should be adopted. Some argued that Islamic law should remain supreme, while others contended that the European laws introduced by the Gülhane Hatt-i Hümayun had replaced the tenets of Islamic law.¹⁹ The Noble Edict of Gülhane was initially issued in Ottoman Turkish, but it was also accompanied by a French translation. French, having become the language of the Ottoman Empire's Westernization efforts, inevitably introduced French culture, ideas, and fashions to Ottoman intellectuals.²⁰ French served as a gradual instrument for the dissemination of Western sciences among Ottoman intellectuals. This development began with the sciences that were perceived to be of the most immediate practical benefit. The Ottomans sent students to French academies and institutes to acquire knowledge in these fields.²¹ This development encouraged Ottoman intellectuals to move away from traditional Islamic education and towards a European-style education and Western culture.²² While Arabic had previously served as the second language of the Ottoman elite, the adoption of French as the court language under the influence of the sultan and the Ottoman palace led to a shift in the intellectual orientation of the Ottoman elite from Persian to French literature.

¹⁸ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, p.106.

¹⁹ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982), vol.3, p.247.

²⁰ The Edict of Gülhane can be seen as an imperfect and rudimentary attempt to replicate the 17-article Declaration of the Rights of Man and of the Citizen, which was declared in Paris in 1789, nearly half a century earlier. For a more detailed analysis, see Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), p.411.

²¹ The alliance forged between the Ottoman Empire, France, and Great Britain during the Crimean War (1854-1856) was instrumental in bringing about this circumstance. For a more in-depth analysis, refer to Aksun, *Osmanlı Tarihi*, vol.3, p.356-357.

²² The imperative for transformation was evident in the domains of literature, art, and intellectual discourse. Refer to Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1978), p.21; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), vol.2, p.1069; Robert Manteran, *Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye*, trans. Beşir Sibâî. (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1993), vol.2, p.465; Franz Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, trans. Coşkun Üçok. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992), p.403-404.

Abdulmecid's accession to the throne and the subsequent Tanzimat reforms solidified the Western orientation of the Ottoman upper class, including the intelligentsia. This Westernization was manifested in various aspects of life, from fashion and architecture to the adoption of Western concepts of property and liberty as exemplified by the Napoleonic Code. These developments fundamentally shaped the intellectual framework of the Ottoman elite, who subsequently sought to reform the Ottoman state along Western lines.²³ The first official newspaper in the Ottoman Empire, a landmark in the history of Ottoman thought, was published in 1831. William Churchill followed suit in 1840 with an unofficial publication. These early newspapers laid the foundation for the education of the Ottoman intelligentsia. Moreover, publications by Western-oriented exiles, whether exiled or self-exiled due to their opposition to state authority, were able to reach Istanbul and Anatolia.²⁴ Abdulaziz engaged in diplomatic activities in Europe, visiting France and meeting with Napoleon III. Unlike his predecessors who had traditionally remained within the Ottoman Empire, Abdülaziz's European tour marked a significant departure, signaling a strong orientation towards the West. These visits stimulated intellectual discourse and strengthened ties between Western intellectuals and their Ottoman counterparts who shared a common goal: the Westernization of the Ottoman Empire and the dominance of European thought over Ottoman destiny. Thus, Ottoman intellectuals secured European support for their reformist endeavors.²⁵ The Tanzimat reforms paved the way for the establishment of a new educational system that was fundamentally at odds with the traditional Ottoman madrasa system.²⁶ The inaugural high school education in the Ottoman Empire commenced in 1868 at Galatasaray, where instruction was exclusively in French. This institution swiftly evolved into an incubator for cultivating a new generation of intellectuals to serve the state. Subsequently, a proliferation of French-language schools and faculties, often managed by Catholic clergy, emerged. These institutions attracted students from both minority and Turkish communities. Fuad Pasha was the first Ottoman to send all eight of his children to Saint Joseph School in Kadıköy. This set a precedent, as other Ottoman families followed suit, enrolling their children in minority and foreign schools. At Saint Joseph, the percentage of Muslim students significantly increased from 15% in 1890 to 56% in 1911, 51% in 1926, 64% in 1931, and reached 76% in 1939, reflecting the growing popularity of

²³ Harb, *el-Musakkafün ve's-Sulta, Turkiya Nemüzece*, p.32-33.

²⁴ Mehmet Emin Gerger, *Tanzimattan Avrupa Topluluğuna Türkiye*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989), p.138.

²⁵ Manteran, *Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye*, vol.2, p.466.

²⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, p.425; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), p.68.

these institutions among the Ottoman elite.²⁷ In 1897, it was estimated that there were between 6,000 and 7,000 schools at various levels of education under the administration of non-Muslim Ottoman subjects, with approximately half a million students enrolled.²⁸ Many students who were educated in these non-Muslim schools according to their curricula graduated with ideas incompatible with Islamic and national values.²⁹ Consequently, a dual education system emerged: a traditional Ottoman education for Muslims, and a Western-style education offered in schools. Ottoman intellectuals flocked to these schools to educate their children.³⁰ The United States, in competition with European powers, actively sought to promote Western culture and institutions, including Christianity. As part of this endeavor, Robert College was established in 1863 with funding from Christopher Rhinelander, a member of the Rothschild family. Rhinelander continued to support the college until his death, bequeathing a fifth of his estate to the institution. To facilitate this endeavor, a board of trustees was formed in New York in 1864. Under the auspices of Robert College, the World Student Christian Federation organized special congresses to study the status of Christian education in the Islamic world and the development of Islamic universities. The college's governing board was composed of American and British consuls in Istanbul and prominent members of the Christian minority communities within the Ottoman Empire. The first president of the college was the missionary Hamlin.³¹ In the early 18th century, the defeats of the Ottoman Empire against the Western states led to the emergence of a group of people who thought that the state was regressing.³² The military defeats of the Ottoman Empire against the West and its regression compared to the West led the Ottoman Empire, which attributed the superiority of the West to its strong armies, to the path of Westernisation and caused it to carry out its first reforms in the military field.³³ When the Ottoman Empire could not succeed only with reforms in the military sphere, it tried to emulate the West in other institutions and thought structure. However,

²⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, p.777.

²⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, (İstanbul: Alternatif Üniversite, 1992), p.81.

²⁹ Hasan Gümüsoğlu, *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012), p.60.

³⁰ Harb, *el-Musakkafün ve's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*, p.35.

³¹ Hüda Derviş, "Alâkatu Türkiye Bi'l-Yehûdi ve İsrail ve Eseruhâ Alâ'l-Bilâdi'l-Arabiyye (1648-1999)" (Yayınlanmamış Doktora Tezi. Zegazik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), p.433-434.

³² Niyazi Usta, "Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No. 15 (2001): p.61.

³³ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), p.21; See also Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), p.153-154; Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1990), p.101-102; Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1980), p.277-278; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), p.10.

when these efforts were not sufficient, a comprehensive Westernisation process extending to social life began.³⁴ The French Revolution accelerated the Westernisation process of the Ottoman Empire and made a significant contribution to the state's imitation of Western civilisation.³⁵ One of the ultimate goals of the Tanzimat Decree was to establish an Ottoman nation where all subjects enjoyed equal civil rights and where citizenship was granted by naturalization rather than being based on religious affiliation. The Hatt-ı Hümayun of Gülhane pledged equal treatment for all subjects of the Ottoman Empire.³⁶ A striking feature of the Tanzimat period was the widespread imitation of the West. Many Ottoman intellectuals admired the West, comparing it favorably to their own society and considering Western institutions, organizations, and lifestyles superior.³⁷ With the Westernization process of the Ottoman Empire, not only the military and administrative structures but also every aspect of daily life was shaped by Western culture. From clothing and architecture to social interactions and currency, Westernization was observed in all areas.³⁸ The Tanzimat reforms were not sustainable as they were imposed from above without the broad participation of the society.³⁹ Westernisation movements in the Ottoman Empire were realised through the joint efforts of intellectuals and the sultan.⁴⁰ The Tanzimat period witnessed a deep divide within Ottoman society between a Western-oriented elite culture and a popular culture rooted in traditional Islamic values. The concentration of Western values in the palace and bureaucracy led to the emergence of an elite class that was alienated from the majority of society.⁴¹ With Westernization, the common ground based on religion in Ottoman society weakened, leading to a deep distrust between the intellectuals and the people. As Mardin argues, the intellectuals of this period became alienated from the people, while the people became suspicious of them.⁴² The intellectuals who emerged during and after the Tanzimat period remained in a limited circle of the palace and bureaucrats and could not establish effective communication with the masses of the people.⁴³ The Tanzimat intellectuals could not convey their ideas to the masses and

³⁴ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, p.21-22.

³⁵ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), p.133.

³⁶ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, p.9, p.26; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trans. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), p.107-108.

³⁷ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, p.23.

³⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, p.11, p.13.

³⁹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kurumları ve Türkiye Gerçeği*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985), p.357.

⁴⁰ Orhan Türkdogan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, (Ankara: Mayaş Yayınları, 1985), p.51.

⁴¹ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), p.58.

⁴² Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), p.282.

⁴³ Türkdogan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, p.49.

remained only in a narrow bureaucratic circle.⁴⁴ For this reason, the fate of the Turkish intellectual, who is detached from his own history and people, has not gone beyond ‘drawing embroidery on water’.⁴⁵ Post-Tanzimat intellectuals, having adopted Western values and severed their ties to religious beliefs, embraced an individualistic philosophy of life. This alienation from traditional values transformed them into a materialistic elite, completely detached from the masses.⁴⁶ Through the hands of Ottoman intellectuals, the West created a ‘Cultural Satellite’ in the Ottoman Empire.⁴⁷ Güngör described the Turkish intellectual as follows:

“The heir who renounced his inheritance and denied his paternal lineage, claiming to be too powerless to bear his father's debts, is akin to those who, in their desire to escape European scorn, have repudiated the superior aspects of their own heritage, namely, their nation's history. Articles published in the *İctihad* journal, for instance, resemble petitions written to garner European sympathy: 'Our father inflicted great suffering not only upon you but also upon us. But now, we have united to eliminate him and have adopted you as our own father. We are prepared to do whatever you ask, so long as you accept us as your children.’⁴⁸

The core objective of modernization movements within the Ottoman Empire was to secularize state institutions and ensure the equal application of law to all, influenced by Western thinkers such as Comte.⁴⁹ The process of modernization within the Ottoman Empire brought about a discussion and transformation of the dominant religion within society.⁵⁰ Westernization efforts in the Ottoman Empire significantly diminished the influence of Islam on society, leading to profound societal changes. However, this transformation ultimately resulted in the Ottoman Empire becoming a semi-colony.⁵¹ Enforced by Western powers, the Tanzimat Reforms and the Gülhane Decree curtailed Ottoman sovereignty and granted significant privileges to minority groups.⁵² Harb argued that the Westernization of the Ottoman education system during the Tanzimat period alienated Ottoman youth from their own culture. He further claimed that the Servet-i Fünun literary group, through their journal, cultivated hostility towards the Ottoman Empire and

⁴⁴ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), p.28.

⁴⁵ Meriç, *Bu Ülke*, p.163.

⁴⁶ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, p.56-57.

⁴⁷ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, p.69; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 266; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1995), p.204.

⁴⁸ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 1993), p.71.

⁴⁹ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, p.52.

⁵⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, p.9; See also Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, p.178.

⁵¹ Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, p.63.

⁵² Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, p.91-92; See also Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, p.61-62.

propagated ideas influenced by Romanticism, including anti-religious sentiments.⁵³ Ahmet Cevdet Pasha observed that the politics of his time were characterized by individuals prioritizing their own factions and increasing the number of their supporters among the bureaucracy. Rather than focusing on guiding the state towards safety and prosperity, officials were preoccupied with their personal interests.⁵⁴ Western powers have engaged in political intrigues to install individuals who would serve their interests in the Ottoman Empire. For instance, when Reshid Pasha weakened, France attempted to bring to power other statesmen who were its supporters.⁵⁵ Discussing the aforementioned period, Ahmet Cevdet Pasha commented on the effects of the Tanzimat Reforms, which were imposed due to pressures from statesmen. He stated, 'Today, we have abandoned our sacred national laws, which were earned through the blood of our forefathers. While the Islamic nation was once the ruling nation, it has been deprived of such a sacred right. This is a day of mourning and weeping for the Muslims.' This was because Muslim and non-Muslim subjects were now considered equal. While non-Muslims expressed great jubilation, the patriarchs and senior clergy were displeased with the Tanzimat reforms. The Greeks voiced their discontent, asserting, 'The state has equated us with the Jews. We were content with the triumph of Islam.' However, Ahmet Cevdet Pasha, when commenting on the facial expressions of state officials, stated, 'The significant joy evident on the faces of certain crypto-Muslim nobles suggests that these officials are engaging in activities detrimental to the state and may be working against its interests. Despite facing domestic criticism, the statesmen managed to garner the approval of foreign powers. British, French, and Austrian ambassadors, in particular, commended the new administration for its superior performance compared to previous governments. By intentionally leaving certain provisions of the Tanzimat Decree ambiguous, the statesmen ensured that Westerners and Muslims would interpret them differently.'⁵⁶

Ahmed Cevdet Pasha: A Study of His Life, Thought and Family

Ahmed Cevdet Pasha was a prominent statesman who significantly influenced the administrative, political, cultural, and intellectual life of the Ottoman Empire in the 19th century. He was also a renowned jurist, historian, sociologist, and thinker, introducing a novel perspective to Ottoman historiography. With his philosophy and methodology of

⁵³ Harb, *el-Musakkaşûn ve's-Sulta, Türkiye Nemûzenen*, p.35-37.

⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), vol.1, p.87; vol.2, p.15; vol.2, p.86; vol.2, p.19.

⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, vol.1, p.20-21.

⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, vol.2, p.68-74.

history, he pioneered a new trend distinct from classical historians, and his works have been highly regarded throughout the ages.⁵⁷ Renowned not only for his historical contributions but also for his legal expertise, he played a pivotal role in the compilation of the Mecelle, a legal code that synthesized Islamic law with Western formal principles while adhering to Sharia principles. As a leading figure of the Tanzimat Era, Pasha was a respected scholar and statesman in the Turco-Islamic world, assuming significant roles in the Ottoman administration and shaping its political course.⁵⁸ Born in the town of Lofça, Bulgaria, in 1823, his given name was Ahmed. He adopted the pseudonym "Cevdet" while studying in Istanbul under the tutelage of the poet Süleyman Fehmi Efendi. His father was İsmail Ağa and his mother was Ayşe Sümbül. After receiving his initial education in Lofça, he pursued Islamic studies and served as a copyist. In 1839, at the age of 17, he moved to Istanbul to continue his religious education, acquiring a broad knowledge in various disciplines. He studied Persian and the Masnavi, earning a license in the Masnavi.⁵⁹ In addition to his formal education, he took Sufi lessons from Kuşadalı İbrahim Efendi and began to write works on literature and Sufism. Having received a scholarly license at a young age, he taught at the Fatih and Dülgeroğlu mosques. In 1843, he passed the examination of the Hamidiye Madrasa and was granted a stipend. In 1844, he began his state service as a judge in Premedi. In 1845, he won the position of a lecturer in Istanbul and was consulted by Grand Vizier Reşid Pasha on Islamic law for the preparation of new laws. When the Religious Affairs Directorate assigned Ahmet Cevdet Efendi to a task, Grand Vizier Reşid Pasha got to know him better and was impressed. In 1848, he went to Bucharest to deliver a message to Keçecizade Fuat Pasha, and in 1849, he received the rank of Hareket-i Hariciye. In 1850, he was appointed as a member of the General Council of Education and as the director of the Teacher Training School. He prepared the 'Kavaid-i Osmaniye' (Ottoman Regulations) with Fuat Pasha at the Bursa hot springs and, in 1851, was elected to the Council of Scholars. Having revised this work, he presented it to Sultan Abdülmecid and was promoted to the rank of 'Hareket-i altmışlı'. In 1853, he was tasked with writing a history of the Ottoman Empire from 1774 to 1826. Completing three volumes of this history

⁵⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, p.215-218; Osman Keskiöglü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 14 (1966): p.221-222; Kemal Sözen, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 9, No. 6 (2002); p.11-12.

⁵⁸ Keskiöglü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", p.221-222; Yusuf Halaçoğlu and Mehmet Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), vol.7, p.443-450; Şefaettin Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 8, No. 7 (1990): p.227.

⁵⁹ Keskiöglü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", p.221-222; Halaçoğlu and Aydın, "Cevdet Paşa", vol.7, p.443.

within a year, he presented them to the Sultan and was promoted to the rank of 'Müsille-i Süleymaniye'. In 1852, he traveled to Egypt with Fuat Pasha and in 1855, he was appointed as a chronicler, a position he held until 1865. He also wrote a work titled 'Tezakir-i Cevdet' which narrates political events. As he ascended the ranks of the state, he also rose in academic circles. In 1856, he was appointed as a judge in Galata, in 1857 in Mecca, and in 1861 in Istanbul. In 1857, he inspected Rumelia with Grand Vizier Kıbrıslı Mehmet Pasha, and in 1861, he was assigned with "extraordinary duties" to suppress the rebellion in Shkodra. In 1863, he was appointed as the Chief Justice of Anatolia and tasked with overseeing the Bosnia Eyalet, where he implemented reforms. For his successes in Bosnia, he was awarded the Order of Osmanieh, second class. In 1864, he spent six months carrying out reforms in Kozan.⁶⁰ In 1862, he was nominated to become the Sheikh al-Islam but could not assume this position due to the intrigues he faced. He was transferred from the ulema class to the administrative class and in 1866, with the transformation of the office of the Kazasker into a ministry, he was granted the title of 'pasha'. Subsequently, he was appointed as the governor of Aleppo. In 1867, he became the Minister of Justice and worked to establish a modern judicial system. He presided over the 'Mecelle-i Ahkâm-ı Âliye Cemiyeti', a society established to prepare a new law code based on Hanafi jurisprudence. After completing the first four volumes of the Mecelle, Pasha was dismissed from his position and appointed as the governor of Bursa. After a while, he was removed from this position, and Gerdan kiran Ömer Efendi was appointed as the head of the Mecelle commission. However, when the sixth volume received significant criticism, he was reinstated as the head of the commission. After being dismissed and reinstated several times during the Mecelle studies, he was appointed as a member of the Council of State and Minister of Evkaf and Education in 1873. During his tenure as Minister of Education, he implemented reforms in the education system, opened a modern primary school, and reorganized the Teacher Training School.⁶¹ During his tenure as Minister of Education, he placed great importance on the education system. Together with a commission of teachers, he had comprehensive curricula and textbooks prepared for all levels of education, from primary school to university. He himself wrote a part of his book "Kıyas-ı Enbiya" during this period, as well as other textbooks such as "Kavaid-i Türkiye", "Miyar-ı Sedâd", and "Âdab-ı Sedâd". Later, he held important positions such as Deputy President of the Council

⁶⁰ Mehmet Şakir Ülkütaşır. *Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*, (Ankara: Doğu Yayınları, 1945), p.18-25; Halaçoğlu and Aydın, "Cevdet Paşa", vol.7, p.444-445.

⁶¹ Keskiöğlu, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", p.223; Halaçoğlu and Aydın, "Cevdet Paşa", vol.7, p.443-444.

of State, Governor of Yanina, and again as Minister of Education and Justice. During his tenure as Minister of Justice, he attached the commercial courts to the Ministry of Justice. However, in 1876, he was removed from his post to inspect Rumelia. Although he was appointed as the Governor of Syria, he was assigned as Minister of Education before taking up this post and completed the Mecelle studies. He also served in various ministries such as the Ministry of the Interior, the Ministry of Commerce and Agriculture, and even served as Grand Vizier for a period. He was appointed Minister of Justice several times, but was removed due to political intrigues. In his later years, he devoted himself to scholarly pursuits and wrote a significant historical work, "Tarih-i Cevdet". He passed away on May 26, 1895, at his mansion in Bebek, Istanbul, and was buried in the tomb of Sultan Mehmed the Conqueror.⁶² He was recognized not only as a statesman but also as a multi-faceted scholar and writer. He authored numerous works including "Tarih-i Cevdet", "Tezâkir", "Ma'ruzât", "Kırım ve Kafkas Tarihi", "Belağat-ı Osmaniye", "Kavâid-i Osmaniye", "Divançe-i Cevdet", "Mecelle-i Ahkâmı Adliye", "Kıyas-ı Enbiya", and "Tevarih-i Hulefâ". In these works, he addressed topics such as Ottoman history, Islamic history, literature, grammar, and politics. In particular, "Mecelle-i Ahkâmı Adliye" is of great significance for modernizing Islamic law. A large portion of his works was used in the education system of the time.⁶³ He was a significant statesman and thinker who sought to balance the traditional values of the Ottoman Empire with the Western concept of modernization. Opposing the blind imitation of the West, he advocated for modernizing Ottoman institutions while preserving their Islamic roots. To this end, he produced numerous works in fields such as law, education, and history, and particularly pioneered the modernization of Islamic law with his work "Mecelle-i Ahkâmı Adliye". Thanks to his mastery of both Islamic civilization and Western scientific and technological advancements, he endeavored to implement significant reforms to prevent the decline of the Ottoman Empire.⁶⁴ He combined both the traditional Islamic approach to historiography and the Western scientific approach to history. He argued that history is not merely a chronology of events, but also involves understanding the causes and consequences of these events. According to Pasha, the historian's role is not only to record events but also to draw lessons from them and illuminate the future. Emphasizing the importance of history for the survival of states,

⁶² Keskiöğlü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", p.221-225; Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", 227-228; Halaçoğlu and Aydın, "Cevdet Paşa", vol.7, p.443-449.

⁶³ Veli Ertan, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, (Ankara: Hilal Yayınları, 1962), p.22-24; Keskiöğlü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", p.227; Halaçoğlu and Aydın, "Cevdet Paşa", vol.7, p.448-449.

⁶⁴ Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", p.227-228; Ebül'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, (İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi, 1946), p.213-226.

Pasha developed a philosophy of history by analyzing not only political events but also economic and social factors in his works.⁶⁵ Influenced by Ibn Khaldun in his historical approach, he examined Ottoman history within the framework of both Islamic historiography and Western scientific historiography. He explained the rise and fall of the Ottoman Empire using Ibn Khaldun's "five stages" theory, attributing the state's problems primarily to its expanding borders and weaknesses in governance. While emphasizing the importance of Western historiography, he argued that a good understanding of Western history is necessary to comprehend Ottoman history. However, he also noted that Western chronological frameworks are not suitable for Islamic history, stating that Islamic history has shaped itself according to its own conditions.⁶⁶ He viewed the family as the cornerstone of society and believed that Islam protected women and the family. While advocating for a traditional family structure, he also stated that he was not opposed to modernization. According to Pasha, the family plays a crucial role in both the religious and social life of the individual.⁶⁷ Pasha was a father of three. One of his daughters, Fatma Aliye, is recognized as one of the first female writers of the Ottoman Empire, while his other daughter, Emine Semiyye, was a teacher who made significant contributions to women's issues and education.⁶⁸ Emine Semiyye, like her elder sister, received a private education at her father's home and subsequently pursued studies in psychology and sociology in Europe. Upon her return to Turkey, she assumed various roles including teaching, inspecting, and nursing.⁶⁹ Throughout his long career in bureaucracy and scholarship, the Pasha resided in rented mansions and yalis. During the reign of Abdulhamid II, he ascended to the position of a minister, leading to an increase in his wealth and status. With this rise, the number of his employees also increased, transforming his mansion into a mid-sized government office.⁷⁰ The letters written by the Pasha to his wife, Adviye Râbia, reveal his nature as a father. Ortaylı characterizes these letters as solemn yet affectionate.⁷¹ Although Ahmet Cevdet Pasha did not explicitly express his affections for his wife in his letters, he alluded to his longing by claiming to have smelled Adviye's letters.⁷² Despite his

⁶⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*, (İstanbul: MFV Kitapları, 1940), p.576; Veli Ertan, *Değerli Türk Âlimi Büyük Hukukçu Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa*, (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1966), p.23.

⁶⁶ Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", p.228-229; Sözen, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili", p.14-15.

⁶⁷ Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Doğ Batı Yayınları, 2015), p.170-172.

⁶⁸ Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2007), p.45.

⁶⁹ Kadriye Kaymaz, *Gölgedeki Kalem: Emine Semiyye*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), p.28, p.62.

⁷⁰ Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, p.45-46.

⁷¹ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.172.

⁷² Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, p.46.

demanding duties, the Pasha did not neglect his family. When he did not hear from home for two weeks, he sent a telegram and upon receiving a reply, he expressed his immense joy, stating, 'I felt as if I had been born again. In order to avoid such distress in the future, you must send at least a short note every week, my dear.' His letters reveal that his wife, Advıye, learned to write later in life. Despite his busy schedule, he never hesitated to attend to his family. When his wife, Advıye, informed him in a note that she was pregnant with Emine Sümeyye and that she was feeling fatigued, the Pasha responded, 'I am deeply saddened by your discomfort. Truly, my heart aches at even the slightest ailment of yours. Advıye was known to have a jealous disposition. Rumors circulated during the Pasha's prolonged Bosnian assignment. Advıye insisted that the Pasha should bring his assignment to a close and return to the capital, but he responded, "This is a place where even men of delicate nature, let alone women, find it difficult to survive." Advıye's letters have only survived partially, and these inferences have been drawn from the Pasha's correspondence.⁷³ When he was stationed outside of Istanbul, he entrusted the management of the household and family to his wife, Advıye. Despite being far away, he continually offered advice, though he ultimately left the final decision to her.⁷⁴ They spent their summers in their mansions on the Bosphorus and their winters in their mansions in Istanbul.⁷⁵ Ahmed Cevdet Pasha lived not only with his immediate family but also with his close relatives and a staff of fifteen servants.⁷⁶ According to Kütükoğlu, the household staff exceeded thirty individuals, excluding family members.⁷⁷ According to Ahmet Mithat Efendi's work, there were dedicated teachers for children and servants. One of these teachers was Lofçalı Hacı İbrahim Şevki. Moreover, Ahmet Cevdet Pasha also hosted students in his mansion.⁷⁸ He is a hospitable person who enjoys protecting his relatives.⁷⁹ As Ahmet Mithat Efendi pointed out, the life in the mansion reflected the cultural environment of the post-Tanzimat period, offering an atmosphere that emphasized reading, writing, and acquiring knowledge. Fatma Aliye was drawn to literature under the influence of this environment.⁸⁰ Prior to the Tanzimat reforms, child-rearing in the Ottoman Empire

⁷³ Mübahat Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri Bildirileri*, 27-28 May 1985, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986): p.199-210.

⁷⁴ Ahmet Şimşirgil and Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), p.46.

⁷⁵ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.216.

⁷⁶ Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, p.47.

⁷⁷ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.214.

⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011), p.39-61.

⁷⁹ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.204.

⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, p.19.

was primarily a maternal responsibility. However, the adoption of Western educational models during this period resulted in a shift towards paternal involvement in children's education, particularly among the elite such as pashas.⁸¹ The education of all inhabitants of the mansion was highly prioritized, and private tutors were engaged to facilitate their intellectual growth.⁸² The father was particularly invested in ensuring his daughters acquired foreign language skills, notably French, and developed a passion for literature. Fatma Aliye acknowledged her father's significant role in fostering her literary interests.⁸³ The father was equally committed to his son Ali Sedat's education. Upon Ali Sedat's successful completion of Quranic memorization at the tender age of six, he proposed that his wife acquire a dedicated Quran for their son or bestow her personal Quran as a gift.⁸⁴ Ahmet Cevdet Pasha demonstrated a profound commitment to his son's holistic development by closely monitoring his educational progress and physical well-being. He employed their correspondence as a means of evaluating the son's writing abilities.⁸⁵ Ahmet Cevdet Pasha demonstrated a keen interest in his son's education by urging his wife, Advıye, to facilitate his studies. Additionally, he engaged in discussions with Advıye regarding the optimal preservation of their personal library.⁸⁶ The level of education that Pasha afforded his daughter, Fatma Aliye, was exceptional for a girl of her era, and it would have been highly unlikely for another girl to receive such a comprehensive education during that time.⁸⁷ Ahmet Cevdet Pasha maintained a lifelong commitment to the education and upbringing of his children, adhering to a pedagogical framework rooted in religious and traditional values.⁸⁸ Ahmet Cevdet Pasha's family enjoyed a distinguished status within the Ottoman court. His daughter, Fatma Aliye, who benefited from an exceptional education, achieved prominence both within the Ottoman Empire and abroad. She was entrusted by Abdulhamid II with the role of facilitating diplomatic relations at the palace.⁸⁹ Ali Sedat is renowned for his groundbreaking work in logic, notably his treatise "Mizanul-Ukul," which served as a pioneering introduction of Western logical systems into the Turkish intellectual sphere. This work was conceived as a response to a treatise on logic

⁸¹ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.174.

⁸² Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.203.

⁸³ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.180.

⁸⁴ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.203.

⁸⁵ Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, p.46.

⁸⁶ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.183.

⁸⁷ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.204.

⁸⁸ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.180-183.

⁸⁹ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.219-220.

that his father had previously authored and dedicated to him.⁹⁰ Although he had three children, little is known about his son, Muhittin Bey.⁹¹ The Pasha's paternal affection was not confined to his immediate offspring but was also extended to his grandson, Muhittin.⁹² Mehmet Muhittin Bey, born in Damascus in 1879 to Pervin, was one of the offspring of the marriage between Ali Sedat Bey and Pervin. This union also produced two daughters: Azime and Zeynep Sünbül.⁹³ In addition to prioritizing his children's education, the Pasha demonstrated a deep commitment to their well-being, sending gifts to his family from his various postings as a token of his affection.⁹⁴ The Pasha's benevolence extended beyond his immediate family, as he generously distributed gifts and monetary support to a wider circle of relatives.⁹⁵ The correspondence between the Pasha and his family members serves as compelling evidence of his dedication to his familial responsibilities. His letters, characterized by deep respect for his wife and tender affection for his children, exemplify a family life guided by Islamic principles.⁹⁶

The Impact of Westernization on Family and Identity: The Case of Fatma Aliye and Her Daughter, Nun Zubeyde İsmet

Born in Istanbul on October 22, 1862, Fatma Aliye was the offspring of Ahmet Cevdet Pasha, a prominent figure in Ottoman politics. Her family's commitment to education enabled her to acquire a comprehensive education and engage with diverse cultures. Her father's connections facilitated her entry into the Ottoman court, where she eventually wed Faik Pasha, a confidant of Sultan Abdulhamid II.⁹⁷ The translation of the French novel 'Volonté' in 1890 served as a catalyst for Fatma Aliye's literary career, solidifying her reputation as a prominent intellectual.⁹⁸ Fatma Aliye's translation of Georges Ohnet's French novel "Merâm" into Turkish marked a significant milestone in her literary career. Using the pseudonym "Bir Kadın," she signed her work and became widely recognized as "Mütercime-i Merâm." The decision to conceal her identity led to her being characterized as the "invisible translator."⁹⁹ Fatma Aliye's literary career commenced with

⁹⁰ Necati Öner, "Ali Sedat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), vol.2, p.442.

⁹¹ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.220.

⁹² Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011), p.145-146.

⁹³ Şevki Nezihi Aykut, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), p.189-190.

⁹⁴ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.176.

⁹⁵ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", p.207-208.

⁹⁶ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, p.48, p.184.

⁹⁷ Emel Aşa, "Fatma Aliye Hanım", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), vol.12, p.261-262; See also Güven Taneri Uluköse, *Fatma Aliye*, (İstanbul: Cinius, 2013), p.14-42.

⁹⁸ Uluköse, *Fatma Aliye*, p.43-44.

⁹⁹ Ayşe Karadağ, "Çeviri Tarihimizde "Gözle Görülür" Bir Mütercime: Fatma Aliye Hanım". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 37, No. 2 (2013): p.12-13.

the collaborative novel "Hayal ve Hakikat," which she co-wrote with Ahmet Mithat Efendi in 1891. By publishing "Muhadarat" in 1892, she achieved the distinction of becoming the first female novelist in Turkey to have her work printed.¹⁰⁰ Fatma Aliye served as a regular contributor to the Hanımlara Mahsus Gazete, a prominent women's magazine published between 1895 and 1908.¹⁰¹ As a prolific writer, she contributed numerous articles to various periodicals of her time, including 21 in Hanımlara Mahsus, 11 in Tercüman-ı Hakikat, and 5 in each of Servet-i Fünun Mecmuası, Mahasin, İnkılab, and Ümmet.¹⁰² In 1893, Fatma Aliye's works were recognized by the Woman's Library of the World's Columbian Exposition in the United States, and she was requested to provide biographical information. Her works were translated into various languages and garnered significant attention in the West.¹⁰³ She made significant intellectual contributions to historiography, with her first historical work being "A Crucial Period of Ottoman History: The Victory of Kosovo and the Defeat of Ankara." Like her father, she was influenced by Ibn Khaldun's approach to history writing.¹⁰⁴ Following her father's death, Fatma Aliye authored the first volume of "Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı" (Ahmet Cevdet Pasha and His Time) in 1913. Her interests extended beyond literature to philosophy and Islamic history. With works like "Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife" (Biographies of Philosophers), she pioneered the field of philosophy, and with "Namdarân-ı Zenân- İslâmiyân" (Famous Women in Islam), she made significant contributions to the study of Islamic women. This multifaceted approach established her reputation as both the first female philosopher and a deeply religious writer. Fatma Aliye was also actively involved in humanitarian organizations such as the "Hilâl-i Ahmer" (Red Crescent) and contributed to public life through her speeches.¹⁰⁵ Having authored Fatma Aliye's biography, Ahmet Mithat Efendi has been one of the foundational elements of Fatma Aliye's intellectual identity.¹⁰⁶ In 1894, she authored 'Nisvan-ı Islam,' a work that discussed the issues of Islam and women's rights through a series of dialogues. In this book, she presented an Ottoman woman figure who draws foreign women's attention

¹⁰⁰ Uluköse, *Fatma Aliye*, p.62.

¹⁰¹ Suraiya Faroqhi, ed. Suad Joseph. "Women In The Ottoman World: Mid-18th to 20th Century". *Encyclopaedia of Women and Islamic Cultures*. Boston: Brill, Vol. 1 (2003): p.160.

¹⁰² Uluköse, *Fatma Aliye*, p.111.

¹⁰³ Selma Atabek, "İlk Roman Yazan, İlk Çeviri Yapan, İlk Felsefe Kitabını Yazan Kadın Yazarımız Fatma Aliye Hanım". *Bütün Dünya Dergisi*, No. 7 (2002): p.134.

¹⁰⁴ Aliye Mataracı, "Fatma Aliye Hanım's Contributions to History Writing". *International Relations and Diplomacy* Vol. 4, No. 8 (2016): p.505-506.

¹⁰⁵ Uluköse, *Fatma Aliye*, p.109, p.105-110, p.55-57.

¹⁰⁶ Nevzat Özkan, "İlk Kadın Romancımız Fatma Aliye'nin Yetiştığı Sosyal ve Kültürel Ortam". *Söylem Filoloji Dergisi*, Vol. 2, No. 4 (2017): p.191.

to Islamic values and principles.¹⁰⁷ Julyar's work, 'Women of the East and West,' contained derogatory remarks about Islam, which prompted Fatma Aliye to issue a vehement rebuttal in a letter to French publications.¹⁰⁸ Fatma Aliye, whose perspective on women's education was rooted in Islamic and traditional values, proposed that a woman's education should be geared towards fulfilling her roles as a wife and mother. She contended that a well-educated woman would be better equipped to raise educated children.¹⁰⁹ Her prolific writing career continued until 1915, when she ceased to publish. Scholars have offered various explanations for this hiatus, with Asha attributing it to the progression of a chronic illness she developed in 1885 and the profound emotional distress caused by her daughter İsmet's conversion and emigration.¹¹⁰ According to Kızıltan, the author's profound grief in her final years was triggered by the mysterious disappearance of her youngest daughter, Zubeyde İsmet, a graduate of Notre Dame de Sion, in 1927.¹¹¹

As Asha further states,

“The profound impact of her daughter Zubeyde İsmet's conversion to Catholicism and subsequent entry into a convent, following her graduation from Notre Dame de Sion, as well as the ensuing media attention, is clearly reflected in Fatma Aliye's correspondence. She succumbed to her grief in Istanbul and was interred at Feriköy Cemetery.”¹¹²

Having been privately tutored, Zubeyde İsmet,¹¹³ the daughter of Fatma Aliye, enrolled at Notre Dame de Sion. Her developing interest in Christianity during her time at the school generated considerable speculation among her contemporaries. Having finished her studies, İsmet, motivated by a desire for financial autonomy, clandestinely provided French tuition at Dame de Sion. When rumors of her conversion to Christianity circulated, her family prohibited her from continuing her employment there. Consequently, İsmet relocated to İzmir, citing health reasons as a pretext for her departure. She initially resided at Dame de Sion in İzmir and secured employment at the Bank of Salonica. Having resided

¹⁰⁷ Atabek, “İlk Roman Yazan, İlk Çeviri Yapan, İlk Felsefe Kitabını Yazan Kadın Yazarımız Fatma Aliye Hanım”, p.133.

¹⁰⁸ Gizem Parsova and İbrahim Biri, “Tanzimat Dönemi Aydınlarından Fatma Aliye”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 68 (2018): p.135.

¹⁰⁹ Şahika Karaca, “Fatma Aliye Hanım'ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Vol. 31, No. 31 (2011): p.97-100.

¹¹⁰ Emel Aşa, “Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri” (Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993), p.38.

¹¹¹ Fatma Aliye Hanım, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, haz. Mübcecel Kızıltan, (İstanbul: Mutlu Yayınları, 1993), p.29.

¹¹² Aşa, “Fatma Aliye Hanım”, vol.12, p.261-262.

¹¹³ Fatma Aliye's marriage to Fâik Bey, a military aide to Sultan Abdulhamid II, took place in 1879. Their union produced four daughters: Hatice, Ayşe, Nimet, and Zubeyde İsmet. Refer to Aşa, “Fatma Aliye Hanım”, vol.12, p.261.

at Dame de Sion for a period, İsmet subsequently rented a private residence. To conceal her identity, she informed her landlord that she was saving money to marry a Bulgarian man against her family's wishes and that she planned to emigrate to Marseille once she had accumulated sufficient funds. While engaged in a correspondence with an individual in Marseille, a check for five thousand francs was remitted to the French Consulate on İsmet's behalf. Having made the necessary arrangements for her departure to Marseille, İsmet's friends at the İzmir and Surrounding Areas Railway Company erroneously assumed that she had purchased a ticket to Bandırma, intending to travel to Istanbul. Upon ascertaining that İsmet had relocated to Marseille, Fatma Aliye engaged the services of the Marseille police to facilitate her daughter's return. Subsequent to İsmet's departure from İzmir, two letters were delivered to her former residence; however, as the landlord, Mehmet Ali Bey, was unaware of her new address, he was unable to forward the correspondence and subsequently discarded it. One of these letters, from İsmet's sister Nimet, contained a proposal for a joint escape abroad. Consequently, the landlord recommended that Fatma Aliye seek information from Nimet, who was privy to İsmet's plans to leave the country. Consequent to İsmet's disappearance, the İzmir Police launched an investigation. However, with the assistance of various individuals and organizations, İsmet successfully relocated to England and France, subsequently severing all familial ties. Nonetheless, after a period, İsmet communicated with Fatma Aliye, asserting that she had been summoned to attend to her ailing father. Fatma Aliye categorically denied this allegation, stating that she had sent İsmet to Ada to provide care for their father and had dispatched her sister Nimet to Moda for a period of two and a half months. Following an investigation into the rumors surrounding her daughter's alleged conversion to Christianity and entrance into a religious order, Fatma Aliye continued to correspond with Marie Constantine, the Headmistress of the Istanbul Notre Dame de Sion School. While Constantine persistently maintained that İsmet had not renounced her Islamic faith and had merely pursued opportunities for employment and a higher standard of living abroad, subsequent photographic evidence depicting İsmet in a nun's habit substantiated the claims of her conversion. A correspondence between mother and daughter ensued, wherein Fatma Aliye repeatedly implored İsmet to return home, assuring her of a more fulfilling and comfortable existence. Nonetheless, this communication proved to be both brief and superficial.¹¹⁴ In their

¹¹⁴ For the complete correspondence, refer to Mübeccel Kızıltan and Tülay Gençtürk, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım evrakı Kataloğu I*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993, 21-28; Mübeccel Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", *Toplumsal Tarih*, Vol. 3, No. 16 (1995): p.13-20.

correspondence, İsmet attributed her departure from İzmir to the adverse climatic conditions and indicated her intention to relocate to Spanish Morocco. Nevertheless, Fatma Aliye expressed skepticism in her letters, suggesting that the arid climate of North Africa would not be conducive to her daughter's well-being and implying that İsmet had ulterior motives. At Fatma Aliye's request, Constantine initiated an inquiry into İsmet's whereabouts and, through a mutual acquaintance, ascertained that İsmet was residing in Paris as a nanny in the household of Madame La Baronne de Boys. In subsequent correspondence with her sister Nimet, İsmet revealed that she had since left the employ of Madame La Baronne de Boys and had relocated to Rouen, but she declined to provide her new address. Renewed rumors circulated in Istanbul regarding İsmet's alleged religious conversion, prompting Fatma Aliye to pressurize Constantine to intervene. In response, İsmet penned a courteous letter, expressing her intention to relocate to France. Fatma Aliye's subsequent investigations yielded a letter from a French acquaintance of Monsieur Guilbert, confirming that İsmet was employed as a domestic servant in his household. Despite Constantine's encouragement for renewed correspondence between mother and daughter, and İsmet's initial positive response regarding her plans to travel to France, she subsequently severed all contact with her family. Ultimately, Fatma Aliye and Faik Bey passed away without being reunited with their daughter. Upon retiring from the Catholic religious order in Tunisia in 1976, İsmet returned to her birthplace, Istanbul. She divided her time between Notre Dame de Sion during the winter months and Büyükkada, where she resided with her niece in the summer. In the twilight of her life, she inherited her mother's intellectual curiosity and embarked upon the study of Hebrew, engaging in a profound exploration of the Quran and Hadith. She passed away as a citizen of the Republic of Turkey on July 27, 1992.¹¹⁵ While Kızıltan maintained that İsmet had relocated to Marseille in 1984 and remained there until her demise,¹¹⁶ Meriç presented a contrasting account, asserting that she had encountered İsmet at a conference convened at the St. Antoine Church in Istanbul during the years 1987-1988:

“Unlike his sister Nimet, İsmet had a fondness for the staff of Dame de Sion, and reciprocally, they were fond of him. A certain Father Luce expressed interest in getting to know me better and inquired about the educational journey that shaped my Islamic identity. He subsequently invited me to deliver a lecture at St. Antoine Church, located in the well-known Galatasaray district of Beyoğlu. In the presence of numerous nuns, I

¹¹⁵ Kızıltan, “Gizemli Bir Öykünün Peşinde”, p.13-21.

¹¹⁶ Kızıltan, “Gizemli Bir Öykünün Peşinde”, p.20.

provided a comprehensive account of my personal spiritual journey. Upon the conclusion of my speech, a woman of approximately 65 years, of medium height and fair complexion, approached me. Dressed in the contemporary habit of a nun, she addressed me in fluent Turkish, stating with surprise, 'I am İsmet, the granddaughter of Ahmet Cevdet Pasha. I was astounded upon hearing this and expressed my sincere pleasure. She responded that she was likewise delighted to make my acquaintance and extended an invitation for me to visit Dame de Sion, where she was currently residing. I readily accepted. However, she immediately added a request: 'Please do not ask me why I became a Christian. I simply wish to get to know you.' I replied, 'Very well, of course. I visited Dame de Sion on the day I was invited and we engaged in conversation. I was warmly welcomed and given a tour of the premises. Subsequently, İsmet presented me with a Turkish postage stamp featuring a portrait of Cevdet Pasha. I never saw İsmet again. However, I learned a piece of news about her from a Jewish lady. Apparently, while departing from Büyükkada, İsmet fell into the sea while boarding a motorboat and was rescued with great difficulty. That is all I know about İsmet. I am aware, however, that she attended Dame de Sion and after graduating, she went to Algeria where she entered a convent and completed her religious vows before returning. This is the extent of my knowledge about her.'¹¹⁷

100

In her letters to her daughter, Fatma Aliye emphasized that a Turkish girl engaging in an unprecedented act would constitute a grave betrayal to both her family and her nation.¹¹⁸ She implied that this situation would not only damage her daughter's personal reputation but also the reputation of foreign educational institutions in Istanbul, such as Dame de Sion. Similarly, in her letter to Constantine dated February 12, 1928, she elaborated on how her daughter's disappearance could negatively impact the public perception of such schools, and requested his intervention to bring her daughter back:

“Following the allegations that four Muslim girls at the American Girls' School in Bursa were converted to Protestantism, the school was shut down after extensive newspaper coverage and a fact-finding mission was sent to Bursa. Lawsuits were filed against the headmistress and teachers, and the American Preparatory School in Bursa was also closed. Although freedom of religion is guaranteed, it is universally recognized that inciting or persuading individuals of one religion to convert to another is prohibited. Now, newspapers are reporting that three Muslim girls at the Dame de Sion School in Izmir are being encouraged

¹¹⁷ “Sister İsmet, daughter of Fatma Aliye”, GZT Nihayet, <https://www.gzt.com/nihayet/fatma-aliyenin-kizi-rahibe-ismet-3578894> [12.08.2024].

¹¹⁸ Kızıltan, “Gizemli Bir Öykünün Peşinde”, p.16.

to convert to Catholicism, and investigations into this school are said to have begun.”¹¹⁹

This letter from Fatma Aliye to Constantine reveals that foreign educational institutions in the Ottoman Empire were not only providing education but were also being used for missionary activities. This case of İsmet demonstrates that this was not an isolated incident, but rather a common occurrence in foreign educational institutions of the time.¹²⁰

Conclusion

Having experienced a decline in various domestic matters, particularly in the military sphere, compared to the West, the Ottoman Empire sought to emulate the West, which was perceived as being more advanced. However, this emulation extended beyond the military, as Ottoman bureaucrats and Westernizing intellectuals, deemed incompetent and imitative, sent their children to Western missionary schools opened after the Tanzimat reforms. These Ottoman children, indoctrinated in these schools, were instrumentalized in the West's efforts to Christianize and subjugate. This process of emulation evolved into cultural imperialism, as exemplified by the conversion of Ahmet Cevdet Pasha's granddaughter to Catholicism. The transformation of İsmet, the granddaughter of a Pasha, underscores the pivotal role of the education system. Just as in the case of the Pasha, an individual's religion, culture, and family, while influential, cannot override the impact of the state and society's educational system on the destinies of their offspring. Beyond the education system, another crucial factor is affection; İsmet's love for her teachers at Dame de Sion, and their love for her, made her vulnerable to Western cultural imperialism.

References

- “Sister İsmet, daughter of Fatma Aliye”, GZT Nihayet, <https://www.gzt.com/nihayet/fatma-aliyenin-kizi-rahibe-ismet-3578894> [12.08.2024].
- “Tanzimat Reforms”, Turkish Grand National Assembly, Düstür, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67> [24.11.2022].
- Abdurrahman Şeref Efendi. *Tarih Musahabeleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Ahmet Mithat Efendi. *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011.
- Aksun, Ziya Nur. *Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982.
- Aşa, Emel. “Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri”, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Aşa, Emel. “Fatma Aliye Hanım”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/261-262.
- Atabek, Selma. “İlk Roman Yazan, İlk Çeviri Yapan, İlk Felsefe Kitabını Yazan Kadın Yazarımız Fatma Aliye Hanım”. *Bütün Dünya Dergisi*, No. 7 (2002): 131-134.

¹¹⁹ Kızıltan, “Gizemli Bir Öykünün Peşinde”, p.18.

¹²⁰ Meral Demiryürek, “İmparatorluğun Kayıp Nesli: Cezmi Vakası”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 70 (2021): p.301-302.

- Aykut, Şevki Nezihî. *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, trans. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992.
- Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978.
- Canatan, Kadir. *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1997.
- Cihan, Ahmet. *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2007.
- Demiryürek, Meral. "İmparatorluğun Kayıp Nesli: Cezmi Vakası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, No. 70 (2021): 295-315.
- Derviş, Hüda. "Alâkatu Türkiye Bi'l-Yehûdî ve İsrail ve Eseruhâ Alâ'l-Bilâdi'l-Arabiyye (1648-1999)" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Zegazik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ertan, Veli. *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri, Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Hilal Yayınları, 1962.
- Ertan, Veli. *Değerli Türk Âlimi Büyük Hukukçu Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1966.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Alternatif Üniversite, 1992.
- Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Faroqhi, Suraiya, ed. Suad Joseph. "Women In The Ottoman World: Mid-18th to 20th Century". *Encyclopaedia of Women and Islamic Cultures*. Vol. 1 (2003): 153-163. Boston: Brill.
- Fatma Aliye Hanım, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, haz. Mübeccel Kızıltan, İstanbul: Mutlu Yayınları, 1993.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Tanzimat'ta İctimaî Hayat, Tanzimat I.*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Gerger, Mehmet Emin. *Tanzimattan Avrupa Topluluğuna Türkiye*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989.
- Gümüšoğlu, Hasan. *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, İstanbul: Kayihan Yayınları, 2012.
- Gündüz, Mustafa. "Ahmed Cevdet Pasha", <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ahmed-cevdet-pasa#yazar-1> [26.08.2024].
- Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Güngör, Erol. *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Halaçoğlu, Yusuf and Aydın, Mehmet Akif. "Cevdet Paşa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/443-450.
- Harb, Muhammed. *el-Musakkafûn ve's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*. Kahire: Dâru'l-Beşir, 2017.
- İnalcık, Halil. "Sened 1 İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Belleten*, Vol. 28, No. 112 (1964): 603-622.
- İnalcık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, Vol. 28, No. 12 (1964): 623-690.
- Kalaycıoğlu, Ersin and Sarıbay, Ali Yaşar. "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul: Beta, 1986.
- Karaca, Şahika. "Fatma Aliye Hanım'ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Vol. 31, No. 31 (2011): 93-110.
- Karadağ, Ayşe. "Çeviri Tarihimizde "Gözle Görülür" Bir Mütercüme: Fatma Aliye Hanım". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 37, No. 2 (2013): 1-16.
- Karal, Enver Ziya. *Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Kaymaz, Kadriye. *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, İstanbul: Küre Yayınları, 2009.

- Keskioglu, Osman. "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 14 (1966): 221-234
- Kızıltan, Mübeccel and Gençtürk, Tülay. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım evraki Kataloğu I*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993.
- Kızıltan, Mübeccel. "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", *Toplumsal Tarih*, Vol. 3, No. 16 (1995): 13-21.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kurumları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
- Kuran, Ercüment. *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat. "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri Bildirileri*, 27-28 May 1985, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986, 99-222.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trans. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Manteran, Robert. *Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye*, trans. Beşir Sibâî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Mardin, Ebül'ula. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi, 1946.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mataracı, Aliye. "Fatma Aliye Hanım's Contributions to History Writing". *International Relations and Diplomacy*, Vol. 4, No. 8 (2016): 502-507.
- Meriç, Cemil. *Bu Ülke*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Meriç, Cemil. *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Mümtaz, Ahmet Semih. *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.
- Necatigil, Behçet. *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1978.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1995.
- Öner, Necati. "Ali Sedat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/442.
- Özkan, Nevzat. "İlk Kadın Romancımız Fatma Aliye'nin Yetiştirdiği Sosyal ve Kültürel Ortam". *Söylem Filoloji Dergisi*, Vol. 2, No. 4 (2017): 16-28.
- Parsova, Gizem and Biri, İbrahim. "Tanzimat Dönemi Aydınlarından Fatma Aliye", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 68 (2018): 124-139.
- Poole, Lord Statford. *Lord Statford Canning'in Türkiye Anıları*, trans. Can Yücel, Ankara: Yurt yayınları, 1988.
- Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Sencer, Muzaffer. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler" *TODAI E Amme İdaresi Dergisi*, Vol. 17, No. 3 (1984): 46-71.
- Sözen, Kemal. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 9, No. 6 (2002): 11-20.
- Şevercan, Şefaettin. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 8, No. 7 (1990): 227-234.
- Şimşirgil, Ahmet and Ekinci, Ekrem Buğra. *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.
- Türkdoğan, Orhan. *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1985.
- Uluköse, Güven Taneri. *Fatma Aliye*. İstanbul: Cinius, 2013.
- Usta, Niyazi. "Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No. 15 (2001): 61-74.
- Ülkütaşır, Mehmet Şakir. *Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*. Ankara: Doğuş Yayınları, 1945.

Veldet, Hıfzı. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

Yinanç, Mükrimin Halil. *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*. İstanbul: MFV Kitapları, 1940.

Appendices

Figure 1. Ahmed Cevdet Pasha

Reference: Mustafa Gündüz, “Ahmed Cevdet Pasha”, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ahmed-cevdet-pasa#yazar-1> [26.08.2024].

Figure 2. The Later Years of Sister Zubeyde İsmet, Granddaughter of Ahmet Cevdet Pasha

Reference: Mübeccel Kızıltan, “Gizemli Bir Öykünün Peşinde”, *Toplumsal Tarih*, Vol. 3, No. 16 (1995): p.20.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi

Eskisehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/pub/esogutd>, 7/2, Kasım 2024

DOI: 10.47437/esogutd.1520012

Araştırma Makalesi

Sokullu Mehmed Paşa'nın Bosna/Vişegrad Kasabasındaki Hayır Eserleri

Meryem Kaçan Erdoğan*

Öz

16. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran devlet adamlarından birisi de Sokullu (Şehid) Mehmed Paşa'dır. Üç padişaha veziriazamlık yapan Paşa, idarî hizmetlerinin yanı sıra imar faaliyetlerinde de bulunmuş, üç kıtada çok sayıda eser inşa ettirmiştir. Doğduğu toprakları unutmayan Paşa, eserlerinin bir kısmını Bosna'nın Vişegrad kasabasında vücuda getirmiştir. Burada köprü, han, imaret ve su tesislerini hayata geçiren Sokullu Mehmed Paşa, kasabanın ve çevresinin kısa zamanda büyüyüp gelişmesini sağlamış, böylece tipik bir Osmanlı şehri haline gelmesine zemin hazırlamıştır. Vakıf eserlerinden kasaba halkıyla beraber, İstanbul-Saraybosna yolunu kullanan misafir, yolcu ve tüccarlar da istifade etmiştir. Bu eserlerin sürekliliğini sağlamak amacıyla Macaristan ve Belgrad'daki gelir kaynaklarını tahsis eden Paşa, tamir ve bakımlarının düzenli olarak yapılmasını sağlamıştır. Ancak 17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile yaptığı savaşlar sonucunda önce Macaristan'ın arkasından Belgrad'ın kaybedilmesiyle gelir kaynakları ortadan kalkan vakıf eserler, yavaş yavaş işlevini yitirmeye ve yıkılmaya başlamıştır. Bu süreçten han ve imaret doğrudan etkilenmiş, izleyen yüzyılın ilk yarısında ise tamamen atıl hale gelmiştir. Drina nehri üzerindeki köprü ise savaşlar, isyanlar ve doğal afetlerden etkilenmesine rağmen ayakta kalmayı başarmıştır. Bununla birlikte her iki dünya savaşının köprü üzerinde yıkıcı etkileri olmuş, bazı kemer ve ayakları zarar görmüştür. Tarihî süreçte pek çok onarımdan geçen köprü, en son Türkiye'nin desteğiyle tamir edilmiştir. Balkanların en güzel eserlerinden biri olan bu eser, hem bânisi Sokullu Mehmed Paşa'nın hem de mimarı Mimar Sinan'ın adını yaşatmaya ve ölümsüzleştirmeye devam etmektedir. Bu çalışmada arşiv belgelerinden yararlanılarak Sokullu Mehmed Paşa'nın Vişegrad'daki vakıf eserlerinin inşa ve tamir faaliyetleri üzerinde durulmuş, geçmişten günümüze kadar geçirdiği değişimler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Sokullu Mehmed Paşa, Bosna, Vişegrad, vakıf.

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, meryem@ogu.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-8885-0936>.

Charitable Works of Sokullu Mehmed Pasha in Bosnia/Visegrad Town

Abstract

One of the statesmen of the second half of the 16th century was Sokullu (Şehid) Mehmed Pasha. Pasha, who served as grandvizier for three sultans, carried out construction activities in addition to his administrative services and had many works built in three continents. Pasha, who did not forget the land of his birth, realised some of his works in the town of Visegrad in Bosnia. Sokullu Mehmed Pasha, who built bridges, inns, imaret (public soup kitchens) and water facilities here, enabled the town and its surroundings to grow and develop in a short time, thus paving the way for it to become a typical Ottoman city. Along with the townspeople, guests, travellers and merchants using the Istanbul-Sarajevo road also benefited from the foundation works. In order to ensure the continuity of these works, Pasha allocated the income sources in Hungary and Belgrade, and ensured that their repair and maintenance were carried out regularly. However, towards the end of the 17th century, as a result of the wars between Ottoman Empire and Austria, first Hungary and then Belgrade were lost, and the foundation works, whose sources of income disappeared, gradually lost their function and began to be destroyed. The inn and the imaret (public soup kitchens) were directly affected by this process, and in the first half of the following century they became completely abandoned. The bridge over the Drina River survived wars, rebellions and natural disasters. However, both world wars had devastating effects on the bridge and some of its arches and piers were damaged.

The bridge, which has undergone many repairs in the historical process, was last repaired with the support of Turkey. One of the most beautiful monuments of the Balkans, this work continues to keep alive and immortalise the name of both its builder Sokullu Mehmed Pasha and its architect Mimar Sinan.

This study focuses on the construction and repair activities of Sokullu Mehmed Pasha's foundation works in Visegrad by making use of archival documents, and discusses the changes it has undergone from the past to the present.

Keywords: Sokullu Mehmed Pasha, Bosnia, Visegrad, foundation.

Giriş

Bosna'nın Vişegrad şehrinin Rudo nahiyesine bağlı Sokoloviç köyünde doğan Sokullu (Şehid) Mehmed Paşa, devşirilerek Edirne'ye getirilmiş ve sarayda eğitime başlamıştır. Burada iç oğlanları zümresine alınan Sokullu, daha sonra İstanbul'da Enderun'da görev yapmıştır. Meslek hayatına rikabdar olarak başlayan Sokullu çuhadar, silahdar, çaşnigirbaşı, büyük kapıcıbaşı, kaptan-ı derya ve Rumeli beylerbeyi olarak devlete hizmet etmiş, arkasından vezirlik ve veziriazamlık makamına getirilmiştir. 1579 yılında şehit edilmesine kadar Osmanlı'ya hizmet eden Sokullu üç padişah döneminde

görev yapmış başarılı bir devlet adamıdır¹. Aynı zamanda bâni kimliği ile de ön plana çıkan Sokullu, başta İstanbul olmak üzere Trakya, Anadolu, Balkanlar ve Arap coğrafyasında imar faaliyetlerinde bulunmuş, farklı işlev ve türlerde çok sayıda eser inşa ettirmiştir².

Sokullu Mehmed Paşa'ya ait dokuz adet vakfiye olup bunlar Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Millet Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Vişegrad'daki hayratını da içeren vakfiyesi Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer almakta ve Evâhir-i Zilhicce 981 (13-22 Nisan 1574) tarihini taşımaktadır. Vakfiye, arşivde 572 numaralı defterin 27. sayfa 20. sırasında kayıtlıdır. Oldukça ayrıntılı olan vakfiyede yapılar, yapı tipine göre gruplandırılmış, akar ve müstegallâtı dört sınıfa ayrılmıştır. Bosna'daki akar ve müstegallâtı Romanya ve Macaristan ile birlikte ikinci sınıf içerisinde yer almıştır³. Söz konusu vakfiye Türkçe olup Latin alfabesinde transkripsiyonu yayımlanmıştır⁴.

Veziriazam, hayratının bir kısmını doğduğu topraklar olan Bosna/Vişegrad'da inşa ettirmiştir. Drina Nehri civarında gelişen Vişegrad'ın kurucusu İsa Bey'in oğlu Mehmed/Muhammed Çelebi'dir⁵. İstanbul'dan Saraybosna'ya giden yol üzerinde önemli bir konumda bulunan kasaba, kısa zamanda gelişmiş ve Müslüman nüfusu artış göstermiştir. 15. yüzyılda Bosna Sancağı'na bağlı Pavli Vilayeti'nin kadılık merkezi olmuştur⁶. Bosna mufassal tahrir defterine (tarihsiz) göre kasabanın üç mahallesi bulunmaktadır. Sultan Bayezid Han Camii Mahallesi'nde tamamı Müslüman olan evli 72 nefer ve bekâr 15 nefer; Varoş Mahallesi'nde 4 Müslüman ve 32 gayrimüslim yaşamaktadır. Diğer mahalle ile birlikte kasabanın vergi geliri 4.450 akçedir. Tahrir

¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Radovan Samarčić, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmed Paşa*, çev. Meral Gaspıralı (İstanbul: Sabah Kitapları, 1995); Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/354-357.

² Sokollu Mehmed Paşa'nın imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fatma Zehra Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Selahattin Öksüz, *Sokullu Mehmed Paşa'nın Bani Kimliği ve İnşa Ettirdiği Üç Menzil Külliyesi: Lüleburgaz, Havsa, Payas* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Neslihan Babacan, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İmar Faaliyetleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024).

³ Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, 25-87; Babacan, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İmar Faaliyetleri*, 7, 38-41, 45.

⁴ Mevlüt Çam-Rahman Ademi (ed.), *Bosna-Hersek Vakfiyeleri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016), 4/1751-1801.

⁵ Üsküp uç beyliği (1430-1463) ve Bosna Sancakbeyliği (1464-1470) yapan İshak oğlu İsa Bey, Yeni Bazar, Dimitrovica ve Saraybosna şehirlerini kurarak Bosna'da planlı bir şehirleşme siyaseti izlemiştir. Oğulları da bu siyaseti sürdürmüş, Mehmed/Muhammed Çelebi Rogatica/Çelebi Bazarı ve Vişegrad'ı kurmuştur (Hatice Oruç, "XV ve XVI'ncı Yüzyıllarda Yeni Bazar", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü Askerî Tarih Kongresi Bildirileri-I*, (Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, 2014), 178.

⁶ Hatice Oruç, "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/114116> (Erişim 30 Eylül 2024).

defterinin tarihi bilinmemekle birlikte kasabadaki bir mezranın yeri tarif edilirken “der-kurb-ı karbansaray” tanımlaması yapılmıştır⁷. Kasabada sadece Sokullu Mehmed Paşa’nın kervansarayı bulunduğuna göre tahrir defterinin, vakfiyenin tescil tarihi olan 1574 yılından sonra düzenlendiği anlaşılmaktadır. Küçük bir kasaba olmasına rağmen Sokullu Mehmed Paşa’nın bayındırlık faaliyetleri sonucunda kasabanın kaderi değişmiş, Drina nehri ve üzerindeki köprüyle özdeşleşen bir kasaba haline gelmiştir. Nitekim kasaba için 18. yüzyılda “Direm-suyu’nun kıyısındadır ve meşhur bir köprüsü vardır” tanımlaması yapılmıştır⁸. 19. yüzyılda ise Vişegrad, Bosna Eyaleti’nin kilidi olarak görülmüştür⁹. Yüzyılın ikinci yarısında Saray Sancağı’na bağlı olan kazada 1.453 hane yaşamaktadır¹⁰. 1878 yılında Bosna-Hersek’in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgali ve 1908 yılında ilhakı sonucunda bölge Osmanlı idaresinden çıkmıştır¹¹.

I. Sokullu Mehmed Paşa’nın Vişegrad Kasabasındaki Hayratı

Veziriazamın kasabadaki en önemli eseri kuşkusuz köprüsüdür. Bunu kervansaray, imaret ve su tesisleri izlemektedir. Kasabadaki imaret, kâgir köprünün yakınındadır. İmaret tabhâne, han, mutfak, kiler ve diğer binalarıyla birlikte fakir, miskin, yolcu ve misafirlerin tümüne vakfedilmiştir. Buraya ayrı bir kanalla “*kalbe ferahlık veren ve latif*” bir tatlı su getirilmiştir. İmaretin ihtiyaç fazlası olan suyu ile de gerekli yerlere güzel çeşmeler yaptırılmıştır.

Tablo I

Evâhir-i Zilhicce 981 (13-22 Nisan 1574) Tarihli Vakfiyeye Göre Sokullu Mehmed Paşa’nın Bosna/Vişegrad’daki Hayratı¹²

<i>Hayratın cinsi</i>	<i>Bulunduğu yer</i>	<i>Özelliği</i>
Köprü	Vişegrad	Drina nehri üzerinde kâgir ve on iki gözlü büyük bir köprü
İmaret	Vişegrad	Kâgir köprünün yakınında
Kervansaray/Han	Vişegrad	Kâgir köprünün yakınında
Suyolu ve çeşmeler	Vişegrad	Su, bir kanalla imarete getirilmiş ve fazlası ile ihtiyaç duyulan yerlere çeşmeler yaptırılmıştır.

⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri [TKGMA.d]*, No. 42, 109a-110a.

⁸ L. İnciciyan vd., “Osmanlı Rumelisi’nin Tarih ve Coğrafyası”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1976), 105.

⁹ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2009, 355.

¹⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, 9. Def’a (1291/1874), 130.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Çakmak, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Antlaşma”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 4 (2003), 16-20.

¹² Çam-Ademi., *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, 4/1758, 1760-1761; Polattaş, *Sokullu Mehmed Paşa’nın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*, 290, 292.

Tablo II

Vakfiyeye Göre Vişegrad'daki İmaret/Handa İstihdam Edilen Personel ve Vâkının Şartları¹³

Görev adı	Sayısı	Ücreti (günlük, akçe)	Özelliği
İmaret			
Mütevelli kaymakamı	1	15 (Ayrıca üç kâse yemek, üç çift fodula, her kâsede yüzer dirhem yahni verilmeli)	İmaretin yönetimini üstlenecek, kale içinde ve etrafında bulunan vakıfları görüp gözetip mütevelliye lazım olan hizmetleri yapacak dürüst bir kişi
Kâtip	1	5	İmaretin gelir ve giderini karıştırmadan ayrıntılı olarak yazıp defter haline getirecek, Bosna Sancağı'nda olan köylerin kâtipliğini yapacak dürüst ve dindar bir kişi
İmaret Şeyhi	1	2	Güzel huylu
Vekilharç	1	5	Alışverişte maharetli
Kilerci	1	3	İş bilir
Nakip	1	3	Dikkatli ve edip
Aşçı	1	4	İyi bir aşçı
Aşçı	1	3	-
Ekmekçi	1	4	İşinde usta
Ekmekçi	1	3	-
Ferraş ve nakkad	1	?	İyi huylu
Kâsekeş (tabakçı)	2	2	-
Ferraş	1	2	-
Kâşeşuy (tabak yıkayan)	1	3	İyi huylu
Gendümküp	1	2	İyi huylu
Meremmatî (tamirci)	1	5	Vakıf binalarını tamir etmek üzere tamirden anlayan bir kişi
Suyolcu	1	4	Suyolu tamiri için
Han			
Kandilci	1	1	Han içine iki, abdesthaneye bir kandil koymak için
Kapıcı ve ferraş	1	3	Handaki gerekli hizmetleri eksiksiz yapmak üzere

Vakfiyedeki şartlara göre vakıfta toplam 20 kişinin istihdamı planlanmıştır. Bu kişiler han ve imaretin belirlenen kurallar çerçevesinde işlemesinden sorumluydular. İmarette günde bir vakit yemek pişirilerek misafirlere ikram edilecektir. Bu amaçla imarete

¹³ Çam-Ademi., *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, 4/1791-1792; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, 319-320.

her gün 32 vukıyye¹⁴ un, 15 vukıyye et, 2,5 vukıyye tuz, 10 vukıyye pirinç, 1 kile¹⁵ buğday, 5 yük¹⁶ odun alınmalıdır. Bir Cuma gecesi dane ile zerde¹⁷, başka bir Cuma gecesi de dane ile zirbaç¹⁸ pişirilmelidir. Ramazan ayında ise bir gece dane ile zerde, başka bir gece dane ile zirbaç servis edilmelidir. Cuma gecelerinde ve Ramazan ayında pişirilen yemekler için günde 27,5 vukıyye pirinç, 5 vukıyye sadeyağ, 5 vukıyye bal, 2 dirhem¹⁹ safran, yeterli miktarda nohut, biber ve piyaz alınmalıdır. Mutfaklar ve söz konusu hanın 22 ocağı olup her ocakta misafir konakladığı zaman pişen yemeklerden birer sini verilmelidir. Her sinide ikişer kâse yemek ve ikişer fodula bulunmalıdır. Her kâsede yüzer dirhem yahni olmalıdır. Her ocağa her akşam birer mum verilmelidir. Eğer her ocakta misafir olmazsa yemek, fodula, yahni ve mum misafir durumuna göre dağıtılmalıdır. İmaret hizmetlilerinin her birine maaşları dışında her gün imaret mutfağında pişen aştan ve ekmekten birer kâse yemek, bir çift fodula ve yüz dirhem yahni verilmelidir. Vakfiyede imaret mutfağında bulunan kap kacaklar da kaydedilmiştir. Buna göre mutfak için 24 tane çorba tası, 4 tane kazan, 5 tane kepeç, 3 tane tencere ve 2 tane bakraç vakfedilmiş, kapların eskimesi veya zayı olması durumunda vakıf gelirlerinden yenilerinin satın alınması şart koşulmuştur.

Sokullu Mehmed Paşa'nın hanında konaklayacak misafir ve fakirlere verilen sıcak yemek ve ekmeğin malzemeleri çevre kazalardan temin edilmiştir. Bunlardan biri de Semendire Sancağı'na bağlı kazalardır. Kazalardan başta zahire olmak üzere bal ve yağın yeteri miktarda vakıf parasıyla satın alınmasına yönelik olarak ilgililere emir verilmiştir²⁰.

1. Vakfın Gelir Kaynakları

¹⁴ Vukıyye veya okka gibi isimlerle anılan bu ağırlık ölçüsünün değeri, her biri 3,207 gramlık 400 dirheme eşit olup 1,282 kg'a karşılık gelmektedir (Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5, (1990), 30).

¹⁵ Bir İstanbul kilesi 20 okka yani 25,656 kg olarak hesaplanmıştır (Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", 51).

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde değişiklik gösteren bir ağırlık birimi olan yük, bir çift öküzle çekilen araba söz konusu olduğunda odunda iki çekilik (1 çeki 250 kg) bir yüke tekabül etmektedir (Ömer İşbilir, "Yük", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/46-47).

¹⁷ Pirince şeker veya bal katılarak yapılan bir tatlıdır (Arif Bilgin-Özge Samancı (ed.), *Türk Mutfağı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2015), 49).

¹⁸ Zirba veya zirva olarak da bilinen bir çeşit tatlı olup badem, bal, nişasta, zencefil, incir, zerdali ve kırmızı kuru üzüm ile yapılırdı (Hedda Reindl-Kiel, "Cennet Taamları XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Sarayında Resmi Ziyafetler", *Soframız Nur Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed. Suraiya Faroqi-Christoph K. Neumann, çev. Zeynep Yelçe (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 67).

¹⁹ Ağırlık ölçüsü olarak standart bir dirhem karşılığı 3,125 gramdır (Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", 4).

²⁰ İhtiyaç maddelerinin satın alınmasına müdahale edilmemesi hakkında Semendire beyine ve sancaktaki kadınlara gönderilen 8 C 991/29 Haziran 1583 tarihli hüküm: BOA, *Bâb-ı Âsâfi Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHH.d.], No. 49, 380.

Sokullu Mehmed Paşa, Vişegrad'daki hayır eserleri için Temeşvar Sancağı'nda Beçkerek²¹ evkafı ile Belgrad'daki akarlarını tahsis etmiştir. Elbette ki bu bölgelerdeki gelirlerin tamamı Vişegrad'a aktarılmamıştır. Söz konusu gelir kaynaklarının bir kısmı Beçkerek ve Belgrad'da inşa ettirilen vakıf eserler için kullanılmıştır. Bir kısmı da Vişegrad'daki köprünün tamirine ve imaretin giderlerine sarf edilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu gelir kaynaklarının ayrıntısı görülmektedir.

Tablo III

Vişegrad'daki Hayır Eserlerinin Gelirleri²²

Yeri	Akarın cinsi	Özellik
Temeşvar Vilâyeti-Çanad Sancağı-Beçkerek varoşu	Değirmen ve dink	Değirmen ve dink, Beyi adı verilen nehir üzerindedir. Değirmen dört gözlü, dink ise gözlüdür.
Beçkerek etrafı	Köy ve mezra	Dolanalemir köyü ile Seloş, Urluhut ve Odvarnak mezarları
Beçkerek varoşu ve taşrası	Köy	Biçaşka, Taska, Torka, Havsanink, Beska, Potoş köyleri (bu sınırlar içinde 2.500 koyun, 250 beygir ve at, 600 öküz ve 11 camus otlatılmaktadır).
Beçkerek varoşu	Hamam	-
Beçkerek varoşu	Dükkân	Dükkânlar 22 adet olup hamamın yakınındadır.
Temeşvar hisarı içi	Dükkân	Dükkânların sayısı beştir.
Temeşvar hisarı içi	Menzil	Menzilin avlusu, tuvaleti, birçok evi ve altı bab dükkânı bulunmaktadır.
Rekaşta varoşu	Değirmen	Değirmen, Tamaş Nehri üzerinde olup iki gözlüdür.
Belgrad Kalesi varoşu	Han	Han, Ferhad Paşa Camii Mahallesi'nde olup avlu içindeki bütün eklentileriyle birlikte vakfedilmiştir.
Belgrad Kalesi varoşu	Bedesten	Hanın bulunduğu yerdedir.
Belgrad Kalesi varoşu	Dükkân, menzil ve arazi	Bedestenin batısında 4 dükkân, kuzeyinde 21 büyük ve iki küçük dükkân, kible tarafında büyük ve küçük iki dükkân; hanın kible tarafında 26 büyük ve bir küçük dükkân, hanın ahırının güneyinde 14 dükkân, han ile ahır karşısında 32 dükkân ile bir bodrum; bedestenin karşısında beş dükkân ve bunlara bitişik iki evi, iki ocaklı hücre ve avlusu olan bir menzil, bu menzil yakınında boş bir arazi ile kalenin iskele tarafındaki boş bir arazi.

Vakfın Vişegrad kasabasında da bazı akarları bulunmaktadır. Bunlar; Beşvik, Dolnegostil ve Mirsove köyleri; aynı yerdeki Mirsova Akıncıları ve Vekadra çiftliği ile kasabada imaret yakınında inşa edilmiş 54 adet dükkândır²³. Vişegrad'daki akarların

²¹ Temeşvar Vilayeti Çanad Sancağı'nda bulunan Beçkerek varoşu bütün gelir kaynaklarıyla birlikte Şehid Mehmed Paşa'ya temlik edilmiştir. Sınırlarının belirlenerek sınırnamesinin yazılması hakkında ferman sureti: BOA, *Tapu Tahrir Defterleri [TT.d]*, No. 365, 362 (Evâil-i B 974/12-21 Ocak 1567).

²² Çam-Ademi, *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, 4/1767; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, 78-79, 297; Sokullu Mehmed Paşa'nın bazı hayratı ve Beçkerek'deki evkafıyla ilgili iki vakfiye kaydı için bkz. İstanbul: Millet Kütüphanesi Ali Emiri Tarih Yazmaları, 933, 1a-5b, 18b-23b; M. Tayyib Gökbilgin, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 509-515.

²³ Çam-Ademi, *Bosna-Hersek Vakfiyeleri*, 4/1767; Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, 79, 297.

gelirlerinin köprü ve imarete sarf edilip edilmediği açık değilse de bunların da köprü ve imaret için kullanılması muhtemeldir. Öte yandan Beçkerek ve civarındaki vakıf gelirlerinin tahsil edilerek masraflar çıkarıldıktan sonra her yıl aksatılmadan Büyük Mütevellî'ye teslim edilmesi gerekiyordu²⁴. Bu durum gelir fazlasının İstanbul'daki mütevellide toplandığını göstermektedir.

2. Vakıf Eserlerin İnşa Süreci ve Mimarî Özellikleri

Sokullu Mehmed Paşa'nın Vişegrad'daki vakıf eserleri içinde günümüze kadar ayakta kalmayı başarmış tek eseri Drina köprüsüdür. Kervansaray, imaret ve çeşmeler ise savaşlar gibi olağanüstü şartların etkisiyle gelir kaynaklarını kaybedince yavaş yavaş işlevini yitirmiş, bölgedeki isyan ve savaşlar da harabeye dönmelerine ve büsbütün yıkılmalarına yol açmıştır. Keza yine köprünün yapımı sırasında Mimar Sinan tarafından Sokullu Mehmed Paşa adına inşa ettirilen kasabadaki Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'ndan da geriye hiçbir iz kalmamıştır²⁵.

a. Vişegrad (Drina) Köprüsü

Sokullu Mehmed Paşa, vezarette iken imparatorluğun dört bir tarafında kurduğu vakıflara, doğduğu topraklar olan Vişegrad'ı da eklemiştir. Mehmed (Muhammed) Paşa Köprüsü, Vişegrad Köprüsü veya Drina Köprüsü olarak anılan köprü, dönemin büyük mimarı Mimar Sinan'a inşa ettirilmiştir. Bu durum Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini veren *Tezkiretü'l-Ebniye*'de açıkça tespit edilmektedir²⁶. Köprü sayesinde Drina Nehri kıyısındaki kasabanın her iki yakası birleştirilmiş, bu geçiş güzergâhını kullanacak misafir ve yolcular için han ve imaret tesis edilmiş, imaretin ve kasaba halkının su ihtiyacını karşılayacak şekilde çeşmeler yaptırılmıştır. Bütün bu yapıların eş zamanlı olarak hayata geçirildiğini söylemek mümkündür. Bu da kasabada 1570'li yıllarda büyük bir inşa faaliyetinin başladığı anlamına gelmektedir. Vakfiyenin tescil tarihi 1574 olmakla birlikte aşağıdaki ferman suretinden inşaat işlerinin bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. İvo Andriç, *Drina Köprüsü* romanında köprünün inşa sürecini adeta oradaymış gibi canlı bir şekilde tasvir eder. Andriç'e göre köprünün yapımı sırasında ormandaki ağaçlar kesilmiş, kütükler taşınarak ırmağın her iki yakasına yığılmıştır. 30 kadar Dalmaçyalı taşçı inşaatta

²⁴ Polattaş, *Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri*, 318.

²⁵ Neval Konuk, "Mimar Sinan'ın Balkanlar'daki Eserleri", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2006), 537.

²⁶ Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın anıları)*, *Günümüz Diline Aktarım Hayati Develi-Samih Rifat* (İstanbul: Koçbank Yayınları, 2002), 116, 184.

çalışmıştır. Köprüye gerekli taşlar Banya civarında yontulup hazırlanmış ve taşınmıştır. Köprü için kireçler söndürülmüş, kurşunlar eritilmiş, halatlar örülmüş, taşlar tahta vinçlerle yükselen sütunların bulunduğu yere çıkarılmış, çukurlar ve bentler kazılmış, ırmağın yatağı değiştirilmiş, bütün yük arabaları, at ve öküzler köprü için çalışmıştır. Kasaba halkının yanı sıra çevredeki üç kazanın halkı da köprünün yapımı için görevlendirilmiştir²⁷.

Arşivdeki bazı belgeler de bu sürece ışık tutar. Kayıtlara göre köprüde benna, neccar ve diğer ustalar olmak üzere çok sayıda işçinin çalıştığı anlaşılmaktadır. Kalabalık bir hizmetli ordusuna gerekli olan yiyecek ve içeceklerin zamanında temin edilmesi de büyük bir önem taşımaktaydı. İhtiyaç duyulan zahire ve diğer ihtiyaç maddelerinin tedarik edildiği yerlerden biri de İzvornik kazasıdır. İzvornik beyine ve kadısına gönderilen bir ferman ile köprü inşasında çalışanların ihtiyaç duyduğu ürünlerin söz konusu kazadan rayiç fiyatla yeterli miktarda satın alınarak bölgeye gönderilmesi emredilmiştir. Bu şekilde hem çalışanların sıkıntı çekmeden ihtiyaçları karşılanmış olacak hem de zahire sahipleri için ticarete vesile olacaktır. Fermanın tarihi 12 Zilkade 983/12 Şubat 1576 olduğuna göre köprü inşaatı bu tarihlerde devam etmektedir²⁸. Bazı kaynaklar köprü inşasının 6 yıl (1571-1577) sürdüğünü belirtmektedir²⁹.

Köprü inşasında tımarlı sipahilerden de istifade edilmiştir. Nitekim Vişegrad köprüsünde hizmet eden tımar erbabından Pervane voyvodaya 1.000 akçe terakki verilmesi için 1 Zilhicce 986/29 Ocak 1579 tarihli buyuruldu kaydı bulunmaktadır³⁰.

Köprü, biri Drina Nehri üzerinde, diğeri dikey bir açı ile kırılıp devam eden yol olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Bu şekilde inşa edilmesinde arazinin topografik durumunun etkisi olmuştur. Köprü büyük ebat kesme taştan yapılmıştır. Drina Nehri üzerindeki kısım 179 m. boyunda, 4.20 m. genişliğinde olup 11 gözlüdür. Rampasında bir kemer daha bulunmaktadır. Kâgir yol kısmı da hesaba katıldığında köprünün uzunluğu 299 m. yi bulmaktadır³¹. Taşlar horasan harcıyla ve yer yer demir kened ve zıvanalarla bağlanmıştır. Köprünün her ayağında ikişer tahliye gözü bulunmakta, üzerinde ise bir kitabe sahanlığı ile sofa yer almaktadır³². Sofa bir nevi balkon olup köprü üzerinde nehre

²⁷ İvo Andriç, *Drina Köprüsü*, çev. Hasan Âli Ediz-Nuriye Müstakimoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 29-33, 65-67.

²⁸ BOA, A.DVNSMHH.d., No. 27, 600.

²⁹ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 165.

³⁰ BOA, A.DVNSMHH.d., No. 37, 192.

³¹ Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 165; <https://tika.gov.tr/detail-bir-koca-sinan-eseri-sokollu-mehmet-pasa-koprusu-drina-koprusu-tika-tarafından-restore-ediliyor/>.

Erişim tarihi: 4 Temmuz 2024.

³² Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1981), II/3. Kitap, 509.

doğru dışarı taşacak bir tarzda inşa edilmiştir. Halkın kapiya³³ olarak adlandırdığı bu balkonlar oturulup dinlenen ve yaz gecelerinde hoşça vakit geçirilen yerlerdir. Çok güzel ve sanatkârane yapılı tarih köşkünde mermer üzerine kabartma olarak işlenmiş iki kitabe bulunmaktadır³⁴. Tarihleri birbirinden 6 yıl farklı olan kitabelerden eski olan kitabe, enli bir sütun görünümündeki duvarın kemerli çökertme kısmında; diğeri aynı duvarın kemerini çerçeveleyen iki silmenin oluşturduğu aynaya konulmuştur. Semavi Eyice, kitabelerin vakfiyede de belirtildiği üzere biri menba³⁵, diğeri mansab³⁶ tarafında bulunan iki manzum kitabeden oluştuğunu, bânisinin ve yapım tarihinin açık bir şekilde yazıldığını ancak iki dünya savaşı sırasındaki saldırılarda harap olarak tamamen parçalandıklarını ifade ile kitabelerin eski metinleri tespit edilerek yeniden yapıldığını ve her ikisinin kitabe köşküne yerleştirildiğini belirtmektedir³⁷.

Evlîya Çelebi, köprünün kitabeleriyle ilgili iki beyite yer vermiştir. Bunlardan birini “esâsına târîhdir”, diğeri ise “itmâmına târîhdir” diyerek not etmiştir. Söz konusu beyitlere aşağıda yer verilmiştir.

Esâsına târîh: *Dedi târîhin Nihâdî her gören ede du'â*

Yapdı bu köprüyü su üzere Mehemmed Paşa

Sene (...)

İtmâmına târîh: *Görüp itmâmını Hâdî dedi ana târîh*

Bârekallâh aceb cîsr-i kebîr u eltaf

Sene 985³⁸

Beyitteki H. 985 yılı M.1577-1578 yılına denk gelmektedir. Ayverdi, Seyahatnâme'nin basma nüshalarının hatalı olduğunu, doğrusunun yazmalarda olduğunu ifade ile kitabelerin metnini taşlara bakarak ve bütün vesikaları göz önünde tutarak yazmış ve tarihler arasındaki farklılığın neden kaynaklandığını ortaya çıkarmıştır. 9 beyitlik tâlik

³³ Andriç, romanında kapiyadan (sofa-balkon) uzun uzun bahseder. Irmağın üstünde on beş metre kadar uzanan kapiyayı köprünün en önemli noktası olarak tanımlayan yazar, ilk aşk hülyalarının, laf atmaların, pazarlıkların, kavgaların ve anlaşmaların burada yapıldığını, mevsimin ilk kiraz ve kavunlarının, sıcak salep ve simitlerinin burada satıldığını, dilenciler, sakatlar ve cüzzamlıların burada bulunduğunu, gençlerin burada toplandığını, orta yaşlıların ve tanınmış kişilerin de burada oturduğunu anlatır. Hatta tarihsel olayları bildiren ilanlar, beyannameler de buradaki çeşmenin üstündeki duvara asılır, cezaya çarptırılan, idam edilen ya da kazığa geçirilenlerin başları da burada gösterilirdi. Düğün ve cenaze alayları da kapiyada durmadan köprüyü geçmezdi. Kısacası kapiya kasabanın can damarı, köprünün kalbiydi (*Drina Köprüsü*, 20-21).

³⁴ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 164-165.

³⁵ Menba, suyun kaynak tarafıdır (Elmas Şahankaya Polat, “Tarihi Sivas Köprüleri”, *Palmet Dergisi*, 4 (Eylül 2023), 137).

³⁶ Mansab, suyun aktığı yani döküleceği taraftır (Şahankaya Polat, “Tarihi Sivas Köprüleri”, 137).

³⁷ Semavi Eyice, “Drina Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/528; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 496, 509-511.

³⁸ *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 289.

kitabede yer alan beyitlerde nehrin ve köprünün özellikleri, kıymeti ve dualar bulunmaktadır. 6 yıl sonraki tarihi taşıyan ikinci kitabe ise sülüs celîsiyle yazılmış 6 beyitten oluşmakta ve Sultan III. Murad'ın ismiyle başlamaktadır. Ayverdi'ye göre her iki kitabedeki beyitlerin son mısrası yazmalara göre tekrar okunduğunda ebced hesabı ile H. 985 yılını vermektedir. H. 979 yılı olarak tarihlendirilen kitabede bir harf eksik olarak hesaplandığı için tarihleri birbirinden farklı iki inşa kitabesi ortaya çıkmıştır. Ancak bu doğru değildir³⁹. Bununla birlikte çeşitli yazarlar tarafından kitabe metinlerinin bazı kısımları, başka başka kaynaklara dayanılarak değişik şekillerde okunmuştur. Bu kişilerden biri de Mehmed Mujezinoviç olup birinci kitabedeki 985/1577-1578 yılını 979/1571-1572 olarak kabul edip taşta da bu şekilde yazdırmıştır⁴⁰. Her iki kitabe halen tarih köşkü üzerine yerleştirilmiş olup mevcut kitabe üzerinde Sene: 979 tarihi açıkça görünmektedir⁴¹. Sofanın altında köprüyü tanıtan ve Kiril harfleriyle yazılmış Sırpça bir kitabe de bulunmaktadır⁴².

b. Kervansaray (Taş Han) ve İmaret

Sokullu Mehmed Paşa'nın kasabadaki diğer bir eseri Vişegradlıların "Taş Han" dedikleri kervansaraydır. Bu yapı da yine Banya yakınlarındaki taş ocaklarından getirtilen taşlar kullanılarak iki katlı, üstü koyu kırmızı kiremit örtülü ve 36 odalı olacak şekilde inşa ettirilmiştir. Kervansaray, kasabanın çarşısına gidilen ve meydana çıkan yolu başlatıldığı yerde, köprünün 200 adım ötesinde yapılmıştır. Kervansaraya düzgün çizgili bir kapıdan giriliyor, kapının her iki yanında parmaklıklı iki büyük pencere bulunuyordu. Dikdörtgen biçimli kocaman avlusunda eşyaları ve malları koymak için bol bol yer vardı. Çevresinde odaların kapısı sıralanıyordu. Ahırlar arka tarafa, tepenin üstüne yapılmıştı. Edirne'den Saraybosna'ya kadar bu hanın bir eşi benzeri yoktu. Her yolcu hayvanları ve hizmetkârlarıyla birlikte bedava yiyip içerek bir gece burada konaklayabiliyordu. Köprü ve kervansaray, kasaba ve civarının ticareti ve ulaşımı üzerinde öyle büyük bir etki yaratmıştı ki kasaba, dağlardan ırmağın kenarına doğru inmeye başlamış, genişleyip büyümüş ve bu iki yapının etrafında toplanmıştır⁴³.

³⁹ Köprüde iki kitabenin bulunma sebebi "Sokullu kendi doğduğu yere köprü yaptırıyor" dedikodularını önlemek ve II. Selim'den sonra tahta çıkan III. Murad'ın ismini yazarak daha ehemmiyetli olmak şeklinde değerlendirilmiştir. Köprü kitabelerindeki beyitler ile köprüye iki kitabenin konulma lüzumuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 509-512. Yeni harflerle yazılmış beyitler için bkz. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 164.

⁴⁰ Eyice, "Drina Köprüsü", 528.

⁴¹ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 165.

⁴² Konuk, "Mimar Sinan'ın Balkanlar'daki Eserleri", 536.

⁴³ Andriç, *Drina Köprüsü*, 66, 68-69, 74-76.

II. 17.-18. Yüzyılda Hayratın Durumu

Evliya Çelebi 1660 yılının sonlarına doğru kasabayı ziyaret etmiş ve Seyahatnâmesi'nde Sokullu Mehmed Paşa'nın hayratından bahsetmiştir. Kervansarayın on bin at, katır ve deve alabilecek kadar kale misali büyük bir han olduğunu vurgulayan seyyah, vakfın son derece hoş bir hamamı ile çeşmeleri, sebilleri ve akarsuları olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kasabanın çarşısını oluşturan kâgir 300 adet dükkânın da vakfa ait olduğunu ifade etmiştir. Han ve hamamın üzerinin kurşun ile örtülü olduğunu söyleyen seyyah, Drina Nehri üzerindeki köprü hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Seyyaha göre on bir gözden oluşan büyük köprünün kemerleri muhteşemdir. Anadolu'da birçok meşhur köprü bulunmakla birlikte Rumeli'deki Çekmece köprüleri ve Hersek Sancağı'ndaki Mostar köprüsü ibret verici bir duruma sahiptir. Hesap, fen ve mimarîden anlayan kişilerin Vişegrad köprüsünü gördüklerinde hayran olacağını ileri süren seyyah, köprünün inşa edildiği Drina Nehri'ni "âsî" bir su olarak nitelendirip taşıdığı zamanlarda verdiği zararlara da değinmiştir. Öyle ki taşkın suyun sağlam olan köprünün bir gözünü yıktığını ve vakıf tarafından tamirine 77.000 kuruş harcandığını belirtmiştir. Seyyah köprüyle ilgili sözlerini görülmesi gereken bir büyük köprü olarak tamamlamıştır⁴⁴. Evliya Çelebi ve Ayverdi, vakfa ait bir hamamdan söz etmekle birlikte vakfiyede böyle bir yapı bulunmaz. Seyyahın Vişegrad'ı ziyaret ettiği zaman hayat normal akışında devam etmekte, vakıf eserlerin bakımı ve onarımları yapılmakta, köprü, han ve imaret yerel halka ve yolculara hizmet vermeyi sürdürmektedir. Köprü, seyyahın ziyaretinden dört yıl sonra tekrar bir tamir sürecinden geçmiştir⁴⁵. Bununla birlikte yüzyılın sonlarına doğru kasabadaki hayır eserlerinin işleyişini etkileyen olağanüstü gelişmeler yaşanmıştır. Zira II. Viyana Kuşatması ile başlayan ve arkasından devam eden uzun savaş yıllarında (1683-1699) köprüyü ele geçirmek ve Osmanlı'nın Bosna tarafına göndereceği yardımı önlemek amacıyla Avusturya'nın Vişegrad'a saldırısı söz konusu olmuş, yaklaşık on beş bin kişilik düşman kuvvetlerine karşı Bosna Valisi Topal Hüseyin Paşa'nın mücadelesi sonucunda bu girişim sonuçsuz kalmıştır⁴⁶. Diğer taraftan bu süreçte Macaristan'ın düşman istilasına uğraması sebebiyle Vişegrad'daki hayır eserleri gelirden mahrum kalmıştır. Arkasından Osmanlıların Macaristan'dan çekilmeleri-Tımişvar hariç-, 18. yüzyılın başlarında Avusturya ile yapılan savaşlar sonucunda imzalanan Pasarofça Antlaşması ile Belgrad'ın bu ülkeye bırakılması ve 20 yıldan fazla süren işgal nedeniyle Vişegrad'daki

⁴⁴ Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 5. Kitap, 288-289.

⁴⁵ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 509.

⁴⁶ 1689 yılı ortalarında Vişegrad'a yapılan saldırı için bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 323.

hanın gelirini sağlayan vakıf malları devletin sınırları dışında kalmıştır. Nitekim İvo Andriç, köprü ve hanın içine düştüğü durumu şu sözlerle anlatmaktadır:

“...aylar yıllar geçiyor, para gelmiyordu. Nihayet hizmetçiler işlerini bırakıp gittiler. O çağda vakıfları idare etmekle görevlendirilen Davut Hoca Müteveli, her yana başvuruyor, ama hiçbir karşılık alamıyordu. Yolcular kendi işlerini kendileri görmeye başlamışlardı...

Davut Hoca, hanı yaşatmak ve kurtarmak için elinden geleni yaptı. İlk cebinden masraf etti. Sonra akrabalara borçlandı ve her yıl yapıyı onarıp güzelleştirdi...Artık işçi gündeliğini veremeyecek duruma gelince; ihtiyarlığına bakmadan kendi gücü yettiği kadar onarım yapmaya, bahçenin otlarını ayıklamaya çalıştı. Ve böylece ölüm, onu bir gün kiremitleri değiştirmek üzere dama çıktığı zaman yakaladı.

Davut Hoca'nın ölümünden sonra han az zamanda büsbütün dökülmeye ve bu döküntünün ilk belirtileri her yerde görülmeye başladı. İlk kanalizasyon boruları tıkanı, etrafa fena kokular yayıldı. Dam akıyor, kapılardan pencerelerden içeri rüzgâr giriyordu. Ama dıştan hâlâ o eski inceliğini ve güzelliğini koruyordu. Birinci katın yumurta biçimi pencereleri, tekparça taştan dantel gibi incecik oyulmuş kafesiyle dünyayı hâlâ sakın sakın seyretmekte devam ediyordu. Ama üst katın süssüz pencerelerinde, çoktan terk edilmiş evlerdeki sefalet ve perişanlık göze çarpıyordu. Yavaş yavaş halk, bu handa kalmaktan çekinir oldu... Vezir'in ruhuna bir Fâtiha okumaktan başka bir şey ödenmeyen hana artık inen kalmamıştı. Nihayet paranın gelmeyeceği, Vezir'in vakfiyesiyle kimsenin, hatta yeni Vakıflar Müdürü'nün bile uğraşamayacağı anlaşılınca artık onunla uğraşan olmadı, koca kervansaray... çökmeye başladı...Sadrazam'ın terkedilmiş ve bakımsız kalmış hanı yavaş yavaş döküldü, yıkıntı haline geldi... ama bakıma, masrafa ihtiyacı olmayan köprü, olduğu gibi kaldı ve ilk günkü gibi karşılıklı iki kıyıyı birleştirmeye, üstünden, yük, canlı, ölü, her ne geçerse karşı kıyıya atmaya devam etti”⁴⁷.

İvo Andriç'in romanında anlattığı söz konusu olaylar tarihsel gerçekliklerle de örtüşmektedir. Zira 1136/1723-1724 yılında köprünün tamir edilebilmesi için han ve imaretin üzerindeki kurşunlardan 2.000 kuruşluk kadarının satılması yönünde ferman verilmiş, bu sayede köprünün tamiri mümkün olabilmiştir. Bu gelişme vakfın gelir kaynakları açısından iyi durumda olmadığını gösterdiği gibi han ve imaretin eski işlevini yavaş yavaş kaybettiğine de işaret etmektedir. Kalan kurşunlar ise hırsızlık vb. olaylara karşı açık hale gelmiş, korunması zorlaşmış, kurşunların zayi ve telef olacağı endişeleri artmıştır. Bu durumda Sokullu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki evkafının mütevellisi

⁴⁷ Andriç, *Drina Köprüsü*, 78-79.

tarafından gönderilecek güvenilir kişiler ve kadı vasıtasıyla kurşunların satılması, elde edilecek para ile han ve imaretin üzerinin tahta ile örtülmesi ve artan kısmının vakfa ilave edilmesi için merkeze talepte bulunulmuştur. Ancak merkez, kalan kurşunların kaldırılmasını, değiştirilmesini veya satılmasını uygun görmemiş, olduğu gibi bırakılmasını kararlaştırmıştır⁴⁸.

Bu dönemde köprünün tamiriyle ilgili bazı kaynaklarda bir rivayete de yer verilmiştir. Söz konusu rivayete göre Mostar ve Vişegrad köprülerini onarmaya memur edilen Mimar Rade'nin gündüz yaptıkları gece su perileri tarafından yıkılmış. Rade suçlu görülerek 1716 yılında Mostar kulesinde hapsedilmiştir. Rade'nin su perilerine yalvarması ve perilerin isteklerinin yerine getirilmesi üzerine tamirat 1736-1737'de tamamlanmıştır. Yabancı kaynakların ileri sürdüğü bu efsaneler hurafeden başka bir şey değildir⁴⁹.

18. yüzyılın ikinci yarısında Vişegrad kalesinin tamiriyle birlikte köprünün ve hanın da muhafazasına yönelik tedbirler gündeme gelmiştir. Kalenin burç, kule ve surları ile hanın ve köprünün etrafında olup harap hale gelen şarmpol parmaklığının tamirinin yapılmasına yönelik kontrol, keşif ve ölçümler yapılarak gerekli malzemeler bir defter halinde Ordu-yı hümayuna gönderilmiştir. Defterde köprü ve han için “han-ı kebir” ve “cısır-i azım” tabirleri kullanılmıştır. Şarmpoller, gerekli durumlarda ve seferler sırasında güvenliğin sağlanmasına yardımcı olacaklardır. Hatta şarmpollerin etrafındaki beş ayır yerde karakollar inşa edilecektir. Bütün bu işler için hazineden herhangi bir şey talep edilmeden Vişegrad ve Çelebi Pazarı ahalipleri ile Vişegrad ve Doyrun kaleleri muhafızlarının bedenen çalışmaları kararlaştırılmıştır⁵⁰. Bu olaydan 10 yıl kadar sonra bu kez vakfa ait arsa üzerine inşa edilen yapılarla ilgili bir sorun yaşanmıştır. Vakıf arsa üzerine “han” olarak bilinen, alt katında bir adet ahır, dükkân, üst katında ambar ve odalardan oluşan yapı, yıllık 12 kuruş karşılığında bazı şahıslara kiraya verilmiştir. Ancak hanın işletilmesi sürecinde sorunlar ortaya çıkmış ve çözümü konusunda Bosna valisine ve Vişegrad kadısına ferman gönderilmiştir⁵¹.

Devletin kasabadaki hayır eserlerinin yaşatılması ve güvenliğin sağlanmasında çeşitli tedbirler aldığı görülmekle birlikte gelir kaynakları büyük ölçüde ortadan kalkan ve

⁴⁸ BOA, *Ali Emiri-Üçüncü Ahmed [AE.SAMD.III]*, No. 2, Gömlek No. 135.

⁴⁹ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 166.

⁵⁰ Tamirat bitiminde Vişegrad naibi ve Bosna mimarının ilgili yerleri keşfederek hazırlayacakları defteri Ordu-yı Hümayuna göndermeleri gerekmektedir. 18 S 1186/21 Mayıs 1772 tarihli hüküm: BOA, *Ali Emiri-Üçüncü Mustafa [AE.SMST.III]*, No. 344, Gömlek No. 27746.

⁵¹ Evâhir-i R 1196/5-13 Nisan 1782 tarihli ferman: Esin Kekeç, *V Numaralı (H. 1196-1199/M. 1782-1785) Bosna Ahkâm Defteri-Değerlendirme ve Transkripsiyon* (Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 153-154.

sınırlı para akışına sahip hayratın ayakta kalması uzun vadede mümkün değildir. En azından kervansaray ve imaret açısından bu kaçınılmazdır. Dolayısıyla 19. yüzyıla gelindiğinde artık işlevini kaybetmiş ve harap hale gelmiş, sadece kalıntılarıyla dikkati çeken kervansaray ve imareten söz edilebilir⁵².

III. 19. Yüzyıldan Günümüze Hayır Eserlerin Durumu

19. yüzyılın başlarında Sırbistan'da ortaya çıkan ayaklanma ve ayaklanmanın giderek genişlemesi Bosna'yı dolayısıyla Vişegrad'ı da etkilemiştir. Zira Sırbistan'a giden ordu ile mühimmat kasabadan geçiyor, halktan silah, malzeme ve asker talebinde bulunuluyordu. Köprü Sırbistan ile Bosna Paşalığı arasında tek güvenilir yol olup önemi iyice artmıştı. Kasabadaki ayaklanma bastırılmasına rağmen, köprü üzerinde nöbet tutan terhis edilmemiş bir askerî birlik vardı⁵³. Birliğin görevini rahatça yapması ve savunmayı kolaylaştırmak için köprüde topla tahkim edilmiş ahşap bir kule yapılmıştır⁵⁴. 1826 yılının sonlarına doğru Saray kazasından gelen asilerin Vişegrad köprüsünü ele geçirdikleri ve burayı savunanların geri çekildikleri de tespit edilmektedir⁵⁵. Andriç, bir nevi karakol olan kulübenin çok yüksek ve çok kalın direkler üstünde durduğunu, iki uçtan kapiyaya (kapı) dayandığını ve altının tünel gibi olduğunu betimler. Yukarıda nöbetçilerin olduğu kattan köprüden gelip geçenler kontrol edilebiliyordu. Bu karakol, köprünün görünüşünü oldukça bozmuş, kapiyanın bütün güzelliğini kapatmıştı. Sırp isyanı bastırılınca karakol önemini kaybetmiş, bir yangın sırasında da ortadan kalkmıştı⁵⁶.

1840'lı yıllarda köprüyü ilgilendiren yeni bir gelişme yaşanmıştır. Söz konusu tarihe gelinceye kadar köprüden yapılan geçişlerde herhangi bir ücret talep edilmezken bu tarihte kasabadaki voyvoda ve mütesellimler tarafından kendi menfaatleri doğrultusunda köprüden gelen ve geçen her yükten, sığır ve beygir gibi hayvanlardan 40'ar, koyun ve keçiden 20'şer para "müruriye resmi" alınmaya başlanmıştır. O tarihten itibaren 1862

⁵² Tabhânesi, hanı, mutfığı, kileri ve çeşmesi ile uzun yıllar fakirlere, miskinlere, misafirlere ve gelip geçen yolculara hizmet veren imaret bu dönemde yıkılmış, Sokullu hamamı olarak bilinen yapı ile birlikte birçok dükkân, 1806 ihtilalinde yok olmuştur. Sokullu Mehmed Paşa Sarayı ve kervansarayı da aynı akıbete uğramıştır. Küçükkkaya, bazı kaynaklara dayandırarak söz konusu kervansarayın yerini Bosna ve Saraybosna olarak belirtmesine rağmen yapı Vişegrad'dadır. Keza hamam da Sokullu'nun vakfına ait değildir (Gülçin Küçükkkaya, "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi* XXI, 223-224).

⁵³ Andriç, *Drina Köprüsü*, 88-91.

⁵⁴ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 509.

⁵⁵ Merkez, köprünün tekrar ele geçirilerek Saray'dan gelen asilerin yakalanmasını veya buradan çıkarılmasını ilgililere emretmiştir (BOA, *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No. 425, Gömlek No. 21833 (27 Ca 1242/27 Aralık 1826)). Nitekim alınan tedbirlerle Saray asileri Vişegrad'dan firar etmiş, kasaba, köprü ve kule kolayca ele geçirilmiştir (BOA, *HAT*, No. 426, Gömlek No. 21848, 15 B 1242/12 Şubat 1827).

⁵⁶ Andriç, *Drina Köprüsü*, 90-91, 97-99.

yılına gelinceye kadar bir gelenek halinde devam eden bu verginin Bihke Sancağı'nda bulunan köprü emsaline kıyasla affedilmesi hakkında kasaba ahalisinin ricası üzerine Bosna valisi merkeze talepte bulunmuştur. Köprüden bu şekilde 12.000 kuruştan fazla vergi tahsil edilmektedir. Merkez, 12 Şaban 1279/2 Şubat 1863 tarihinde aldığı kararla köprüden alınan vergiyi kaldırmıştır⁵⁷.

1860 yılında köprünün korunması amacıyla buraya yerleştirilmiş askerler için gerekli olan istihkâmların inşasına başlanmıştır. Bosna Eyaleti valisinin merkeze yazdığı arzdan anlaşıldığına göre köprüde daha önce bir keşif yapılmış ve 16.672 kuruşluk bir masrafın öngörüldüğü keşif defteri İstanbul'a gönderilmiştir. 2 Nisan 1860 tarihli emir gereğince çalışmalara başlayan Bosna valisi, keşfi yapan mühendis kaymakamı Tosun Bey'i Vişegrad'a gönderdiğini ve istihkâmların 10-15 günlük bir sürede bitirileceği bilgisini merkezle paylaşmıştır⁵⁸. Nitekim istihkâmların inşası kısa sürede bitirilmiş, herhangi bir eksiğinin olup olmadığı konusunda mühendis tarafından tekrar bir kontrolünün yapılmasından sonra inşaat masrafını içeren ayrıntılı bir defterin merkeze gönderileceği bildirilmiştir⁵⁹. Aynı yılın sonlarına doğru köprünün bazı ayaklarının harap olması dolayısıyla Erkan-ı Harbiye'den Miralay Samih Bey aracılığıyla bir keşif yaptırılmış ve tamir masrafı 131.262 kuruş olarak tespit edilmiştir. Keşif defteri, harita ve rayiç mazbatasını merkeze gönderilen köprünün Bosna yolunda bulunması dolayısıyla önemine dikkat çekilmiş, bir an önce tamiri için ilkbaharda harekete geçilmesi ve ilgili meblağın Maliye Nezâreti tarafından verilmesi konusunda durum ilgililere bildirilmiştir⁶⁰. Köprünün keşif doğrultusunda tamirine başlanmış, bir miktar harcama da yapılmıştır. Ancak nehirde meydana gelen taşkın ve seller, yaptırılan set ve bentleri yıktığı gibi malzeme ve diğer eşyalara da zarar vermiştir⁶¹. Dolayısıyla köprüde ikinci kez keşif yaptırılmış ve tamiratın tamamlanabilmesi için 185.700 kuruşa ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır. Bosna Eyalet Meclisi'nden gelen yazıda bu meblağdan 120.000 kuruşunun mahallinden karşılanacağı, kalan kısmının hazineden ödenmesi gerektiği bildirilmiştir. Köprüde yapılan

⁵⁷ BOA, *İrade Meclisi Vâlâ [İ.MVL]*, No.481, Gömlek No. 21822. Aslında Evâil-i C 1171/10 Şubat 1758'de Vişegrad nahiyesinde darülharbe ve diğer yerlere götürülen domuz ve öküz derilerinden 30'ar akçe bac resmi alınarak bundan 3.000 akçelik bir kılıç tımar oluşturulmuş ve Hüseyin'e tevcih edilmiştir (BOA, *Cevdet Timar [C.TZ]*, No. 125, Gömlek No. 6235).

⁵⁸ 22 N 1276/13 Nisan 1860 tarihli arz: BOA, *Umum Vilayat Evrakı [A.MKT.UM]*, No. 402, Gömlek No. 70. Ayrıca bkz. *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 160-161.

⁵⁹ BOA, *A.MKT.UM*, No. 409, Gömlek No. 16.

⁶⁰ 18 ve 22 Ca 1277/2 ve 6 Aralık 1860 tarihli yazışmalar: BOA, *İrade Dahiliye [İ.DH]*, No. 465, Gömlek No. 31039; Ayrıca bkz. BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı [A.MKT.MHM]*, No. 203, Gömlek No. 4; BOA, *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı [A.MKT.NZD]*, No. 336, Gömlek No. 56; *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 352-353.

⁶¹ BOA, *Meclis-i Vâlâ [MVL]*, No. 976, Gömlek No. 44 (27 B 1280/7 Ocak 1864).

birinci keşif ile daha sonra yapılan keşif arasında masraflar açısından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Köprünün bir kısmı tamir edilmesine rağmen ilk keşfe göre daha fazla paraya ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla merkez, ilgililere bunun sebebini sormakta, tamir için sarf edilen ve edilecek meblağın ayrı ayrı defterlerinin gönderilmesini istemektedir⁶². Masrafın daha fazla olmasının sebebi ilk keşifte olmayan bazı tamiratın ikinci keşifte yer almasıdır. Demir aletler, kireç ve kereste mahallinde hazır durumdadır. Malzemelerin naklini de yerel halk üstlenmiştir. Mahallî mal sandığı tarafından fiyatları belirlenen malzemeler 33.568 kuruşa mal olmuştur. Daha önce harcanan 98.000 kuruşun çoğu heba olduğundan köprünün tamiri daha fazla geciktirilirse bütünüyle harap olacağı ve “on bin kese” bile harcansa tamir edilemeyeceği endişesi vardır. Ayrıca Drina Nehri üzerinde gerek Osmanlı gerekse Avusturya tarafında başkaca bir köprü olmadığından yapının mutlaka tamir edilmesi gerekmektedir. 1863 yılının Eylül ayının sonlarında yapılan yazışmalar, bu yıl tamir zamanının geçtiğine ve gelecek yıl tamiratın tamamlanması için hazırlık yapılmasına, ilgililere şimdiden emir verilmesine, köprü ve yol konusunda uzman bir mühendisin keşif için gönderilmesinin uygun olacağına işaret etmektedir⁶³. Bölgede Vişegrad köprüsünün dışında inşa ve tamir edilecek başka köprü ve yollar da bulunmaktadır. Ancak bölgede mühendis kaymakamı Tosun Bey’den başka mühendis olmayıp bütün işlerin tek bir kişi vasıtasıyla yapılması mümkün görünmemektedir. Bu noktada bölgedeki telgraf hatlarının uzatılması işinde görevlendirilen Almanyalı Mühendis Linardoviç’in son derece yetenekli ve kabiliyetli olduğu göz önünde bulundurularak söz konusu işlerde istihdam edilmesi ve kendisine aylık 1.500 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁴. 11 Mayıs 1864 tarihli yazıda Mühendis Linardoviç’in köprünün keşfi için Hüseyin Efendi ile birlikte Vişegrad’a gönderildiği belirtilmektedir⁶⁵. Gerekli malzemelerin temini için de Vişegrad Müdürlüğü’ne emir verilmesi istenmiştir⁶⁶. Aynı tarihlerde Bosna Valiliği’ne de köprünün tamirinin hızlı bir şekilde bitirileceği haberi verilmiştir⁶⁷.

Cevdet Paşa, Bosna Eyaleti’ni teftişle görevlendirildiği zaman 4 Temmuz 1864 tarihinde Vişegrad kasabasını da ziyaret etmiş, bir gün kaldığı bu kasabada hem mevcut

⁶² 17 Ra 1280/1 Eylül 1863 tarihli Bosna-Hersek teftiş heyetine gönderilen yazı: BOA, *Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı [TŞRBNM]*, No. 5, Gömlek No. 29.

⁶³ BOA, *TŞRBNM*, No. 7, Gömlek No. 17.

⁶⁴ BOA, *TŞRBNM*, No. 19, Gömlek No. 66; 9 N 1280/17 Şubat 1864 tarihli yazı: BOA, *TŞRBNM*, No. 14, Gömlek No. 76.

⁶⁵ BOA, *TŞRBNM*, No. 19, Gömlek No. 103.

⁶⁶ 29 Z 1280/5 Haziran 1864 tarihli Bosna valisine gönderilen yazı: BOA, *TŞRBNM*, No. 21, Gömlek No. 47.

⁶⁷ BOA, *TŞRBNM*, No. 21, Gömlek No. 58.

istihkâmları hem de köprüyü kontrol etmiştir. Cevdet Paşa köprüyü Osmanlıların bu bölgede bırakmış oldukları en büyük hayır eserlerinden biri olarak nitelendirmiştir. Daha önce aldığı emirler doğrultusunda köprünün yıkılmaya yüz tutmuş üç ayağının tamiri için buraya Mühendis Linardoviç'i göndermiş idi. Ziyareti sırasında mühendis, bir yandan nehrin sularının çekilmesini beklerken diğer yandan gerekli olan malzemeleri hazırlamakla meşguldü. Cevdet Paşa, köprünün tamiri bittiğinde kendisine nişan getireceğini vaat ederek onu teşvik etmiştir. Paşa, köprünün başında ve kasaba tarafında pek büyük bir han ile hamam ve imaret harabeleri görmüştür. Hatta duvarları ayakta olan hanın tamir olunması durumunda pek güzel ve müstahkem bir kışla olarak hem kasabanın hem de köprünün muhafazasında büyük fayda sağlayacağını ifade ile bunun keşfinin de Linardoviç'e havale edildiğini bildirmiştir⁶⁸. Bu arada 20 Rebiülevvel 1281/23 Ağustos 1864 tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre köprünün tarih kitabelerinin suretleri Vişegrad kaza müdürü tarafından Bosna Eyaleti müfettişine gönderilmiştir. Yazıda, birinci kitabenin bozuk olan kısımlarının açık bırakılarak gönderildiği bilgisi paylaşılmıştır⁶⁹. Köprünün tamir masrafının 80.000 kuruştan fazlası Saray Sancağı'nın gelirleri yoluyla karşılanmıştır⁷⁰. Bosna valisi, merkeze gönderdiği bir arzda köprünün tamirindeki gayretlerinden dolayı Mühendis Linardoviç'e beşinci rütbeden Mecidiye nişanı verilmesi ricasında bulunmuş⁷¹, nişan Bosna'ya gönderilmek üzere vilayet kapı kethüdasına teslim edilmiştir⁷².

Bu bölgedeki emsalsiz köprülerden biri olarak tarif edilen taş köprüde⁷³ Osmanlı döneminde yapılan son tamirlerden biri 1875 yılına aittir⁷⁴. Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından 1878 yılında önce işgal, 30 yıl sonra da ilhak edilmiştir. Vişegrad da Avusturya'nın işgal ve ilhak siyasetinden doğrudan etkilenmiştir⁷⁵. İşgal öncesinde harabe durumda olan kervansaray (Taş Han), işgal sırasında Avusturya'nın attığı güllerle ile büsbütün yıkılmış, pencerelerindeki kafesler kırılmıştır. İşgalin üçüncü

⁶⁸ BOA, *MVL*, No. 996, Gömlek No. 67; BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT)*, No. 517, Gömlek No. 2 (12 S 1281/17 Temmuz 1864; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 56.

⁶⁹ Kitabedeki beyitler ve bozuk olan kısımları için bkz. BOA, *TŞRBNM*, No. 27, Gömlek No. 134.

⁷⁰ BOA, *TŞRBNM*, No. 30, Gömlek No. 15, 29/113. Köprünün tamiri için daha önce Hersek Sancağı'nın gelirlerinden havale yapılmışsa da daha sonra bundan vazgeçilerek Saray Sancağı gelirlerinin kullanılmasına karar verilmiştir (BOA, *TŞRBNM*, No. 30, Gömlek No. 11).

⁷¹ BOA, *A.MKT.MHM*, No. 337, Gömlek No. 30-2 (21 M 1282/16 Haziran 1865); *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, 355.

⁷² BOA, *A.MKT.MHM*, No. 337, Gömlek No. 30-3.

⁷³ *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, 9. Def'a (1291/1874), 163; *Salnâme-i Vilâyet-i Bosna*, 10. Def'a (1292/1875), 170.

⁷⁴ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 509.

⁷⁵ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 165.

yılına gelindiğinde kapıları çürüyen ve damı çöken Taş Han'ın içinde ağaçlar, çalılar ve yabani otlar bitmiştir. Buna karşılık dış duvarları hala sağlam olan han eski ahenk ve zarafetini korumaya devam etmiştir. Kasabadaki diğer yapılar gibi Avusturya buraya da müdahale etmiş, mühendislerin çevresini ölçüp biçtiği, işçilerin taşlarını birer birer söktüğü han, çarşının üst yanındaki düzlükte düzgün olarak istif edilmiş bir taş yığına dönüşmüştür. Bir yıl kadar sonra da beyaz hanın yerinde damı çinko kaplı, mavi badanalı, yüksek, kaba ve tek katlı bir kışla yükselmiştir. Halk, dil alışkanlığı ile bu yeni yapıyı da Taş Han olarak adlandırmıştır. Bu dönemde kasabada Sokullu Mehmed Paşa'nın hayır eseri olarak sadece köprüsü kalmıştır. İşgal yıllarında kasabanın ışıklandırılmasıyla beraber köprü'nün birçok yeri de fenerle aydınlatılmış, her gün süpürülmüştür. Ayrıca yılda bir kere İmparatorun doğum gününde köprü süslenerek gece kandil ve fenerler yakılmıştır⁷⁶. 1896 yılındaki taşkınlarda su seviyesinin oldukça yükselmesine rağmen köprüde herhangi bir hasar oluşmamış sadece korkulukları yer yer zarar görmüştür⁷⁷. Başka kaynaklarda söz konusu selin köprü'nün harabiyetine sebep olduğu ve Mehmed Bey Kapudanoviç tarafından kendi parası ile tamir ettirildiği konusunda bilgiler de bulunmaktadır⁷⁸. 1900 yılına gelindiğinde Avusturya köprü'nün tamirine yönelik yeni bir çalışma başlatmıştır. Sütunların çatlakları kapatılmış, otları yolunmuş, akıntıdan en çok zarar gören üç orta sütun doldurulmuştur. Ayrıca kasabaya Drina Nehri'nin öteki yakasından tatlı su getirmeye yönelik olarak köprü'nün taşları sökülmiş ve borular döşenmiştir. Avusturya, Bosna'yı işgalden sonra kasabayı çevreleyen tepelerde tahkimat yapmış, köprü'nün tam ortasındaki sütunlardan birinde bir delik açarak içine patlayıcı madde yerleştirmiştir ki bir savaş durumunda köprüyü havaya uçurmak amacıyla bunu yapmıştır⁷⁹. 1903 yılında Doğu Demiryolları'nın yapımına başlanmış, dört yılda tamamlanan demiryolu hattı üzerinde Vişegrad stratejik konumundan dolayı hattın en önemli istasyonu olmuştur. Bu yenilik kasabada ticari dengeleri değiştirmiş, taşımacılık ve ticaret demiryolu hattına kaydığından dolayı Drina Köprüsü eski önemini yitirmeye başlamıştır⁸⁰. 1911 yılında köprü'nün mimarisini bozmadan bazı tamirler söz konusu olmuştur. 1914-1915 yılında köprü, Sırp askerleriyle mücadeleler sırasında Avusturya tarafından tahrip edilmiş, batıdaki üç ve dördüncü ayaklarla bunlara oturan üç kemeri yıkılmış, ulaşımı sağlamak için köprü'nün bu

⁷⁶ Andriç, *Drina Köprüsü*, 126, 129, 148-151.

⁷⁷ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, 509.

⁷⁸ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 166.

⁷⁹ Andriç, *Drina Köprüsü*, 221-222, 228, 240-241.

⁸⁰ Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 165. M. Onur Hasdedeoğlu, "Asırlara Tanıklık Eden Eserler: Drina Köprüsü ve Fetva Yokuşu", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 3/6 (Temmuz 2016), 6.

kısımlarına çelik konstrüksiyonlu bir geçit inşa edilmiştir. Memba tarafındaki kitabesi de harap hale geldiği için Saraybosna Müzesi'ne kaldırılmıştır. 1939-1940 yılında köprünün yıkılan kısımları tekrar yapılmakla beraber II. Dünya Savaşı'nda tekrar zarar görmüş, bu kez dört ayak ve beş kemer yıkılmıştır. Yine geçici bir geçit yapıldıktan sonra inşası için harekete geçilmiş, 1949 yılında Mühendis Weber'in keşfi sonrasında ilk inşası sırasında taşların getirildiği ocaktan malzemeler temin edilerek 1951 yılında inşaat tamamlanmıştır. Bu süreçte tahrip edilen kitabeleri yenilenmiş, taş sedirli sofası da ihya edilmiştir. Ayrıca eski kaldırım taşları yerine parke taşları döşenmiş, elektrik kabloları döşeme altına alınmış ve köprü aydınlatılmıştır. Bütün bu işler 1952 yılının Eylül ayında bitirilmiştir⁸¹.

Nehir üzerinde köprüye yakın olarak yapılan 1966 ve 1989 tarihli iki hidroelektrik santralinin nehir tabanındaki su debisini değiştirmesi nedeniyle köprünün temellerinde ciddi hasarlar oluşmuştur. Bu nedenle 1980-1983 yılları arasında köprünün orta ayakları, kitabe sahanlığı ve kitabe duvarında bazı tamir ve tahkim çalışmaları yapılmıştır⁸². 2003 yılına kadar araç trafiğine açık olan köprü, bu nedenle zarara uğramıştır. Köprü, 2007 yılında Unesco Dünya Miras Listesi'ne alınmıştır⁸³. Aynı yıl Türkiye Cumhuriyeti ile Bosna-Hersek arasında köprünün restorasyon projesinin hazırlanması ve uygulanması konusunda işbirliği protokolü imzalanmıştır. TİKA tarafından yürütülen restorasyon çalışmaları 2016 yılında tamamlanmıştır⁸⁴. Günümüzde sadece yaya trafiğine açık olan köprü 450 yıldır hizmet vermeye devam etmektedir.

Sonuç

Osmanlı tarihinde bir döneme damgasını vuran Sokullu Mehmed Paşa, uzun yıllar çalıştığı devlet kademesinde hatırı sayılır bir servet kazanmış ve söz konusu servetini üç kıtada inşa ettirdiği vakıf eserlere sarf etmiştir. O'nun bu girişimlerinden o dönemde Drina Nehri kıyısında küçük bir kasaba olan Vişegrad da nasiplenmiştir. Doğduğu toprakları unutmayan Sokullu, burada kasabanın kaderini değiştirecek şekilde dönemin mimarı Mimar Sinan'a bir köprü, han, imaret ve su tesisleri inşa ettirmiştir. Köprüyle birlikte Doğu ile Batı birbirine bağlanmış, Bosna Eyaleti ile İstanbul arasındaki anayol üzerinde bulunan Vişegrad'ın her iki yakası birleştirilmiş, ticaret ve ulaşım faaliyetleri artmış, etrafındaki

⁸¹ Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri*, 509; Eyice, "Drina Köprüsü", 528-529. Kitabe metinlerinin bazı kısımları çeşitli yazarlar tarafından farklı kaynaklara dayanılarak değişik şekillerde okunmuştur (Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, 165).

⁸² Konuk, "Mimar Sinan'ın Balkanlar'daki Eserleri", 537; Veysel Özbey, "Bosna-Hersek UNESCO Geçici Listesi'nde Osmanlı Mirası", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 7/18 (Temmuz 2020), 391.

⁸³ Özbey, "Bosna-Hersek UNESCO Geçici Listesi'nde Osmanlı Mirası", 391, 400.

⁸⁴ <https://tika.gov.tr/detail->

[bir koca sinan eseri sokullu mehmet pasa koprusu drina koprusu tika tarafından restore ediliyor/](https://tika.gov.tr/detail-tarihi_kopru_tika_eliyle_restore_edildi/)
https://tika.gov.tr/detail-tarihi_kopru_tika_eliyle_restore_edildi/, Erişim tarihi: 4 Temmuz 2024.

köy ve şehirler gelişmiş, kasabalıların gündelik hayatları kolaylaşmış ve renklenmiştir. Özellikle köprü kasabalıların hayatında ayrı bir yer işgal etmiş, gündelik ve özel günlerinde hayatlarının merkezinde yer almıştır. Yapılar aynı zamanda bölge halkında güçlü bir Osmanlı algısının şekillenmesinde de rol oynamıştır. Ancak vakıf eserlere gelir sağlayan Macaristan'daki kaynakların savaşlar dolayısıyla işgale uğraması ve ardından kaybedilmesi, köprüden ziyade kervansaray ve imaretin işleyişini sıkıntıya sokmuş, yavaş yavaş atıl hale gelmelerine zemin hazırlamıştır. Köprü, söz konusu gelişmelerden daha az etkilenmekle birlikte gerek zamanın tahribatı gerekse savaş ve isyanlar dolayısıyla birçok kez tamir görmüştür. 1878 yılında ise Bosna-Hersek'in kaderinde önemli bir gelişme yaşanmış, bölge Avusturya-Macaristan tarafından önce işgal, daha sonra da ilhak edilmiştir. Bu durum Vişegrad'ı ve köprüyü de doğrudan etkilemiştir. Osmanlı egemenliğinin sona erdiği bu süreçte çeşitli tamirler geçiren köprü, iki büyük dünya savaşında da büyük zararlara uğramış, bazı kemer ve sütunları yıkılmıştır. 1949 yılında başlayan tamir süreci ile birlikte tekrar eski şekline kavuşan köprüde ilerleyen zamanda ihtiyaca binaen tamirler devam etmiş, 2007 yılında köprü Unesco Dünya Miras listesine alınmıştır.

125

Osmanlıların Balkanlara miras bıraktığı en güzel yapılardan biri olan köprü, Sokullu Mehmed Paşa'nın doğduğu topraklara bir vefa ve minnet borcu olarak da görülebilir. Kervansarayı, imareti ve çeşmeleri tarihe karışmakla birlikte köprü, O'nun adını yaşatmaya ve ölümsüzleştirmeye devam etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyun Sicilleri Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d.]. No. 27, 600; No. 37, 192; No. 49, 380. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri-Üçüncü Ahmed* [AE.SAMD.III]. No. 2, Gömlek No. 135. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri-Üçüncü Mustafa* [AE.SMST.III]. No. 344, Gömlek No. 27746. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı* [A.MKT.MHM]. No. 203, Gömlek No. 4; No. 337, Gömlek No. 30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı* [A.MKT.NZD]. No. 336, Gömlek No. 56. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Umum Vilayat Evrakı* [A.MKT.UM]. No. 402, Gömlek No. 70; No. 409, Gömlek No. 16. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Timar [C.TZ]*, No. 125, Gömlek No. 6235.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî [HR.MKT]*. No. 517, Gömlek No. 2.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT]*. No. 425, Gömlek No. 21833; No. 426, Gömlek No. 21848. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Dahiliye [İ.DH]*. No. 465, Gömlek No. 31039.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*. No. 481, Gömlek No. 21822.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ [MVL]*. No. 976, Gömlek No. 44; No. 996, Gömlek No. 67.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri [TKGMA.d]*. No.42.
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Taşra Evrakı Bosna Müfettişliği Evrakı [TŞRBNM]*. No. 5, Gömlek No. 29; No. 7, Gömlek No. 17; No. 14, Gömlek No. 76; No. 19, Gömlek No. 66; No. 19, Gömlek No. 103; No. 21, Gömlek No. 47; No. 21, Gömlek No. 58; No. 27, Gömlek No. 134; No. 29, Gömlek No. 113; No. 30, Gömlek No.11; No. 30, Gömlek No.15. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>

126

Kaynak Eserler

Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, yay. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991).

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995).

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 5. Kitap, haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001).

İstanbul: Millet Kütüphanesi Ali Emiri Tarih Yazmaları, 933.

Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın anıları)*, Günümüz Diline Aktarım Hayati Develi-Samih Rifat (İstanbul: Koçbank Yayınları, 2002).

Salnâme-i Vilâyet-i Bosna, 9. Def'a (1291/1874); 10. Def'a (1292/1875).

Araştırma ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan. "Sokullu Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/354-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Andriç, İvo. *Drina Köprüsü*, çev. Hasan Âli Ediz-Nuriye Müstakimoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya II/3*. Kitab. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1981.

Babacan, Neslihan. *Sokollu Mehmed Paşa'nın İmar Faaliyetleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.

Bosna-Hersek Vakfiyeleri 4, ed. Mevlüt Çam-Rahman Ademi, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2016.

Çakmak, Zafer. "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Antlaşma". *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları 4* (2003), 16-20.

Çulpan, Cevdet. *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

Eyice, Semavi. "Drina Köprüsü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/528-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Gökbilgin, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.

Hasdedeoglu, M. Onur. "Asırlara Tanıklık Eden Eserler: Drina Köprüsü ve Fetva Yokuşu". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi 3/6* (Temmuz 2016), 1-18.

Hinz, Walther. "İslâm'da Ölçü Sistemleri". çev. Acar Sevim. *Türklük Araştırmaları Dergisi 5* (1990), 1-82.

İnciciyan, L.-H.D. Andreasyan. "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 4-5* (1976), 101-152.

İşbilir, Ömer. "Yük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/46-48. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kekeç, Esin. *V Numaralı (H. 1196-1199/M. 1782-1785) Bosna Ahkâm Defteri-Değerlendirme ve Transkripsiyon*. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Konuk, Neval. "Mimar Sinan'ın Balkanlar'daki Eserleri". *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*. 531-541. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2006.

Küçükkaya, Gülçin. "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme". *Vakıflar Dergisi XXI*, 183-254.

Oruç, Hatice. "XV ve XVI'ncı Yüzyıllarda Yeni Bazar", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü Askerî Tarih Kongresi Bildirileri-I*. 177-181. Ankara: Genelkurmay Personel Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.

Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2009.

Öksüz, Selahattin. *Sokullu Mehmed Paşa'nın Bani Kimliği ve İnşa Ettirdiği Üç Menzil Külliyesi: Lüleburgaz, Havsa, Payas*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Özbey, Veysel. “Bosna-Hersek UNESCO Geçici Listesi’nde Osmanlı Mirası”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 7/18 (Temmuz 2020), 385-404.

Polattaş, Fatma Zehra. *Sokollu Mehmed Paşa’nın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Reindl-Kiel, Hedda, “Cennet Taamları XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Sarayında Resmi Ziyafetler”. *Soframız Nur Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*. ed. Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, çev. Zeynep Yelçe. 58-106. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Samarčić, Radovan, *Dünyayı Avuçlarında Tutan Adam Sokollu Mehmed Paşa*. çev. Meral Gaspıralı. İstanbul: Sabah Kitapları, 1995.

Şahankaya Polat, Elmas. “Tarihi Sivas Köprüleri”. *Palmet Dergisi* 4 (Eylül 2023), 130-150.

Türk Mutfağı, Ed. Arif Bilgin-Özge Samancı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2015.

Elektronik Kaynaklar

TİKA, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. <https://tika.gov.tr/detail-bir-koca-sinan-eseri-sokollu-mehmet-pasa-koprusu-drina-koprusu-tika-tarafindan-restore-edi-liyor/>. Erişim 4 Temmuz 2024.

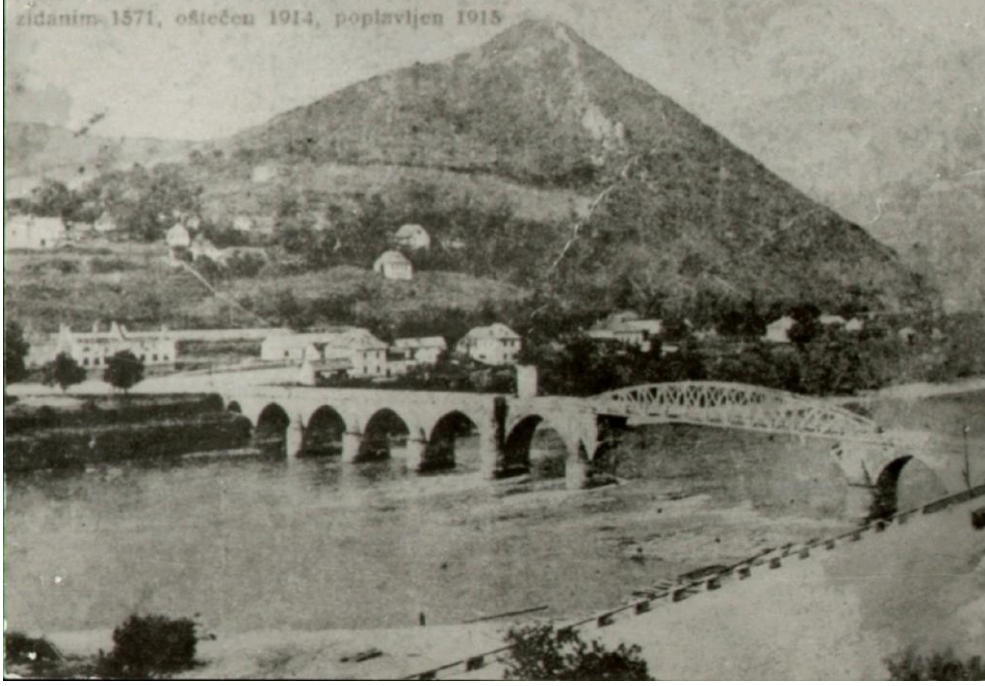
TİKA, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. <https://tika.gov.tr/detail-tarihi-kopru-tika-eliyle-restore-edildi/>, Erişim 4 Temmuz 2024.

Oruç, Hatice. “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”. *OTAM*. Erişim 30 Eylül 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/114116>.

EKLER

Resim 1: I. Dünya Savaşı’nda Zarar Gören Vişegrad/Drina Köprüsü’nün Üzerine İnşa Edilen Geçici Geçit⁸⁵

⁸⁵ TİKA, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. <https://tika.gov.tr/detail-bir-koca-sinan-eseri-sokollu-mehmet-pasa-koprusu-drina-koprusu-tika-tarafindan-restore-edi-liyor/>. Erişim 4 Temmuz 2024.

Resim 2: Vişegrad/Drina Köprüsü-Kitabe Sahanlığı ve Kapiya⁸⁶

⁸⁶ TİKA, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. <https://tika.gov.tr/detail-tarihi-kopru-tika-eliyle-restore-edildi/>, Erişim 4 Temmuz 2024.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi

Eskisehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/pub/esogutd>, 7/2, Kasım 2024

DOI: 10.47437/esogutd.1549257

Araştırma Makalesi

XII. ve XIII. Yüzyılda Anadolu'da Kumaş Dokumacılığı¹

Mizgin Tanrıkulu Aktürk* Hüseyin Erkan Bedirhanoglu*

Öz

XII. ve XIII. yüzyılda kullanılan kumaş isimlerinin tespit edilmesi, tekstil sanayi, ticaret ve giyim kültürüne dönemin kaynakları penceresinden bakarak günümüzün kültürel mirasına katkı sağlamaktadır. Bu amaçla çalışmada Ortaçağ kaynaklarında geçen kumaş isimlerini tespit etmek, kumaşların ticari malzeme olarak Anadolu'ya giriş, çıkış ve üretim noktaları hakkında bilgi vermek ve üst düzey devlet görevlileri ile halk tarafından sosyal yaşamda kullanılan kumaşların özelliklerini tespit etmek makalenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Ticaret, Dokuma, Kumaşlar, Ortaçağ, Kervansaray, Panayır

Fabrics In Turkey Seljuk State Resources

Abstract

The aim of this thesis, XII. and XIII. the aim is to determine the fabric names used in the 19th century, to contribute to today's cultural heritage by looking at the history of textile industry, trade and fashion from the perspective of the sources of the period. For this purpose, the main subject of the study is to determine the names of fabrics in the sources of the Middle Ages, to give information about the entrance, exit and production points of the fabrics to Anatolia as commercial materials, and to learn the characteristics of the fabrics used in social life together with high level government officials.

¹ Bu makale Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Erkan Bedirhanoglu'nun danışmanlığında tamamlanan *XII. ve XIII. Yüzyılda Anadolu'da Kumaş Dokumacılığı* başlıklı tezden türetilmiştir.

* Yüksek Lisans Mezunu, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: [0000-0002-4888-818](https://orcid.org/0000-0002-4888-818), mizgintnrkl@gmail.com

* Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi, ORCID: [0000-0002-8980-6267](https://orcid.org/0000-0002-8980-6267), he.bedirhanoglu@alparslan.edu.tr

Key Words: Anatolia, trade, weaving, fabrics, Middle Ages, caravanserai, fair

Giriş

Bir topluluğun dünyaya bakış açısı, yaşayış biçimi, gelenek ve göreneklere, ekonomik, dini, siyasi statülerinin göstergesi olan kılık kıyafetler aynı zamanda estetik ve zerafeti de bir araya getirir. Ekonominin, ticaretin, tarihin, coğrafyanın, kültürün, sanatın, zanaatın, sanayinin ve inancın somut materyali olan kumaşlar “moda” kavramı içinde kendine yer bulmuştur. Kumaşlar ve kıyafetler bize toplumla ilgili birçok bilgiyi sunabilir. Bu bilgiler nesilden nesle aktararak günümüze ulaşmaktadır.

Kumaşlar kültürel manada önemli bir yere sahiptir. Kumaş isimleri yörelere, bölgelere, şehirlere ve köylere göre değişiklik göstermektedir. Ortaçağa ait birçok kaynakta kumaşların buldukları bölgelerin isimlerini aldıklarını görülmektedir. Bazı toplumlarda kumaş kişilik ve statü göstergesi olmuştur. Bazılarında ise süslenme, moda uyma adı altında toplumun kültürünü yansıtmıştır. Bu oluşumda renk, biçim, kullanılan malzeme ve semboller toplumun estetik niteliğini yansıtarak sanatsal bir boyut kazanmıştır.

Kumaşlar, moda ve tekstil tarihi için de önemli bir yere sahiptir. Kumaşların dokusu, kalitesi ve maliyeti karşı tarafa iyi bir izlenim bırakmak için özenle seçilmektedir. Kumaşlar ve kıyafetler kimliğimizin bir yansımasını oluşturmaktadır. Bu sebeple giysiler ve kullanılan kumaşlar moda uyuyor mu, başkaları için mi, yoksa kendi rahatlığımız için mi gibi sorular dış görünüşümüz ve karşı tarafa vereceğimiz imaj için çok önemlidir.

XII. ve XIII. yüzyılda Anadolu’da yaşanan ticari akış bölgeye ekonomik hareketlilik kazandırmıştır. Yılın belli dönemlerinde kurulan uluslararası pazarlar ve panayırarda değerli kumaşlar alınıp satılıyordu. Bunun yanı sıra değerli mücevherler, giysiler hükümdarlar için özel getirilen ipekli kumaşlar satılıyordu. Bu kumaşların çoğu imal edildiği bölgelerin isimlerini almaktaydı.

XII. ve XIII. Yüzyılda Anadolu’da Ticaret

Ticaret, insanlık tarihinde ilk defa değiş tokuş usulüyle gerçekleşmiştir. İnsanlar birtakım ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kendilerinde olmayan kaynakları başkasından almaya, ellerinde bulunan kaynakları ise başkalarıyla değiş tokuş yapmaya başlamıştır. Takas adı verilen bu yöntem iletişimin yanı sıra kültürel kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir.

XI. ve XIV. asırlar arasında Anadolu’daki Türk İslam devletleri, diğer Türk ve İslam devletlerinin yanı sıra Gürcüler, Ermeniler, Bizans ve Batılılarla yoğun ilişkiler içerisinde olmuştur. Dolayısıyla pek çok farklı kaynaktan, Anadolu’daki giyim kültürü ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Bizans ve Haçlı Tarihi kaynaklarının yanı sıra pek

çok vekayinamede, XI. ve XIV. yüzyıl Anadolu'suna ait birçok bilgiye rastlayabiliriz. Bunun yanı sıra, Türkiye Selçuklu sultanları ve devlet adamlarına ithafen birtakım eserler vardır, bunların bir kısmına ulaşamamış, bir kısmı ise günümüze kadar gelmiştir. Tarihi vesikalardan anlaşılacağı üzere XIII. yüzyılda Anadolu, Moğol İstilasından önce medreseleri, tekkeleri, kütüphaneleri ilim ve sanat muhitleriyle, yüksek bir seviyeye ermiş kuvvetli kültür merkezlerine sahipti². Bu dönemin siyasi tarihine ait birçok kaynak bulunmaktadır. Mevcut vesikaların umut verici olduğu ve yeni kaynakların ortaya çıkması konuya dair bilgilerin çeşitlenmesi açısından önem teşkil etmektedir.

XI. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Türkiye Selçuklu Devleti Ortaçağ tarihi için önemli bir yere sahiptir. Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamış ve siyasi gelişmelerle birlikte ticari geleneğin oluşması konusunda önemli bir rol oynamıştır. Türkiye Selçuklu sultanları bu bölgeyi kıtalararası bir ticaret merkezi haline getirmişlerdir. Siyasi ve iktisadi amaçlarına yönelik izledikleri askeri politikalar bu zeminin oluşmasına olanak sağlamıştır. Selçukluların sağlamış olduğu siyasi birlik ve güvenli ortam Anadolu'da ticaretin hareketlenmesini sağlamıştır. Anadolu'da siyasi varlıklarını sağlamlaştıran Selçuklu sultanları ülkenin imar ve ticaret faaliyetlerine hız vererek hem siyasi üstünlük sağlamak hem de denizaşırı ülkelerle ticaret yapabilmeyi kolaylaştıracak yollar aramışlardır³. Selçuklu Sultanları ülkenin imar ve ticaret faaliyetlerine hız vermek, denizaşırı ülkelerle ticaret yapabilmeyi kolaylaştırmak amacıyla kervansaraylar yaptırmışlardır. Kervansaraylar İç Anadolu şehirlerini birbirine bağlayan yollar üzerinde inşa edilmiştir. Konya'dan Antalya'ya doğru yapılmaları XII. yüzyıl Güney-Kuzey ticaret yolunun çok önemli olduğunu göstermektedir. Antalya, Akdeniz ticaretinde önemli bir liman kentidir. Kıbrıs Adası da Batı-Doğu ticaretinin merkezi haline gelmişti. Kıbrıs'tan Antalya'ya gelen ticari mallar önce Konya'ya ardından Kayseri ve Sivas'a yani kuzeye doğru gidiyordu⁴.

Alaeddin Keykubad'ın 1220 yılında Türkiye Selçuklu tahtına oturmasıyla birlikte istikrarlı bir saltanat dönemini başlamıştır. Antalya ve Sinop gibi önemli ticaret merkezleri Keykubad'ın babası ve kardeşi tarafından ele geçirilmişti. Alaiye ise Anadolu'yu yukardan aşağıya doğru kesen güney-kuzey ticaret yolunun tamamlayıcısı konumundaydı. Bu

² M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, 7/27 (Ankara 1943), 384-386.

³ İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçuklu Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ocak 1981), 107-108.

⁴ Kayaoğlu, "Anadolu Selçuklu Devrinde Ticari Hayat", 107-108.

nedenle Alaeddin Keykubad ilk seferini güney sahilinde bulunan Alaiye'ye yaparak bu bölgeyi 1221 yılında kendi topraklarına katmıştır⁵.

Alâeddin Keykubad ticari politikası gereği 1227 yılında Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım'ın liman şehri olan Suğdak seferine çıkmıştır. Kıpçakların ihtiyaçlarını karşıladıkları yer olan Suğdak'ta Müslüman tüccarlar da mal götürüp satıyorlardı. Karşılığında ise kürk, deri, cariyeye ve esir alıyorlardı. Moğolların 1223 yılında şehre girip ticaret yapan tüccarların mallarına zarar vermesi ve şehri yağmalaması üzerine Suğdak halkının perişan olması karşısında kayıtsız kalmak istemeyen sultan denizaşırı sefere karar vermiştir. Sefer sonrası Suğdak alınmış ve Selçuklu hâkimiyeti Kırım sahillerine kadar yayılmıştır⁶.

Türkiye Selçuklu Devleti II. Kılıçarslan, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubad gibi döneminin ileri görüşlü sultanları ticari ve iktisadi hedeflerini gerçekleştirmek için birtakım faaliyetlere girişmişlerdir. Ticaret yolları Antalya ve Alaiye'den başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varmaktadır⁷.

Ribatlar (kervansaraylar) ulaşımın en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Bu kervansaraylar sayesinde ülkeler arası ticarete tüccarların yolculuk esnasında dinlenmesi, barınması, korunması ve getirdikleri ticari malların güvenliğini sağlanıyordu. Bu kervansaraylar yolcuların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumdaydı. Buralarda barınma ve yemek ihtiyaçlarının yanı sıra hamam, mescit, eczane ve gerektiğinde hekim, fakir yolculara ayakkabı, hayvanlar için yem, nalbant, baytar, araç tamiri için çeşitli hizmetler sunulmuştur⁸. Kervansaraylar Anadolu mimarisini yansıtan muazzam yapılar arasında yerini almıştır. Özellikle de XIII. yüzyıl ticaret faaliyetlerini anlamak için üzerinde durulması gereken bir öneme sahiptir.

Ekonomi tarihi için en eski ve önemli yol olan ipek yolu, kıtalararası ilk ticaret yoludur. Çin'den başlayarak Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya ve Kızıldeniz üzerinden Afrika'ya kadar uzanan ticaret yollarının genel adıdır. Bu yollar üzerinde üretilen en önemli malzeme olan ipekten dolayı "ipek yolu" adını almıştır. İpek sadece

⁵ Emine Uyumaz, *Sultan I. Alaaddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 22.

⁶ Selvihan Uskun, *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları*, (Aksaray: Aksaray Üniv., S.B.E Ortaçağ Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2018), 20-21.

⁷ Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*, 39/10, (1946), 473-474.

⁸ Selami Sönmez, "Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)", *Atatürk Üniv. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0/15, (2007), 291.

ticareti yapılan bir malzeme değil, para olarak da kullanılmıştır⁹. Sosyo-ekonomik münasebetler beraberinde sosyo-kültürel ilişkilerin kendiliğinden kurulmasına ve gelişmesine neden olmuştur.

İpek Yolu, Türkiye Selçuklu Devleti döneminde Anadolu'yu doğu-batı, kuzey-güney yönünde olmak üzere hiçbir ülkede olmadığı kadar bir ağ gibi dolaşıyordu. Doğuda Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya'da birleşen bu yollar kuzeyde Sinop, güneyde Antalya'ya kadar uzanmaktaydı. XIII. yüzyılda Anadolu kervan yolları, önemli ticaret merkezlerini birbirine bağlarken başkent Konya'da düğümleniyordu. Böylece başkent ticaretinin her yöne akışını sağlayabiliyordu¹⁰. İbni Bibi eserinde ipek yolu güzergâhı ile ilgili bilgiyi şu şekilde anlatmıştır. Eserde ticaret yolu ile ilgili şöyle bir bölüm bulunmaktadır: "Kazvin'li Emir Şemseddin, baba yurdunu terk ederek ticaret yolunu tutup Erzurum'a varmıştır. Orada bir süre eğlendikten sonra birçok nimeti ele geçirdiğini zırh sanatını ve renkli işlemeciliği öğrenmiştir. Bu bölgede kazançlı işler ve karlı ticaretler yaptığını söylemiştir"¹¹.

Alâeddin Keykubad Konya'dan uzaklaşırken toprağı yeşil, havası güzel Çin ipekleri gibi dalgalı ve içinde meyve ağaçları olan bir adadan bahseder. Sadeddin Köpek'e buraya saray yapılmasını emreder. Projeyi çizdikten sonra sarayın inşası başlar ve Alâeddin Keykubad sarayı beğenince Antalya ve Alaiye'ye gider¹². Nasır-ı Hüsrev "Rum kıyısında bulunan Kayseri'den daha güzel ve her türlü malı ve eşyası bulunan bir şehir yoktur"¹³ der. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'yu ziyaret eden İbn Bîbî ve Nâsır-ı Hüsrev gibi gezginler Anadolu'nun ipek yolu güzergâhı üzerinde bulunan şehirleri hakkında bu bilgileri vermişlerdir.

Tarih boyunca ticarete yön veren bir diğer unsur da pazar ve panayırlardır. Pazarlar insanların bir yandan sosyal ilişkilerini geliştirirken diğer yandan birtakım temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bir yerde pazar ya da panayırın kurulabilmesi için konum, iklim, nüfus, ulaşım ve ekonomik hareketliliğin göz önünde bulundurulması gerekmektedir¹⁴. Türkiye Selçuklu devleti döneminde pazarlar ve panayırlar mekânsal yerleşim ve gelişim

⁹ Taşkın Deniz, "Yeni Umutların Işığında Tarihi İpek Yolu Coğrafyası", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0/34, (2016), 196.

¹⁰ Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç Dergisi*, 0/29,(2010), 135.

¹¹ İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Selçuknâme'den)*, çev. M. Nuri Gençosman, (Ankara: Uzluk Basımevi, 1941), 183.

¹² İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Selçuknâme'den)*, 135.

¹³ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdullvehap Tarzi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 337.

¹⁴ Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağ Avrupası'nda Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/21, (2012), 361.

açısından zamanla örgütlenen üretim-dağıtım sistemi üzerinden coğrafi bağlantı noktalarında yapılmıştır. Başlangıçta yıllık ya da mevsimlik olan pazar ve panayırlar, kervansarayların yapılması ve artmasıyla birlikte ekonomik ve kültürel işlev kazanmıştır. Selçuklu üretim ve dağıtım sistemi içinde Anadolu'nun bölgesel ticaret merkezlerinin pazar yerleşmeleri haline dönüştüğü anlaşılmaktadır¹⁵. Kervansaraylar, pazarlar ve panayırlar kumaş ticareti için çok önemli noktalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü birçok ülkeden gelen kumaşlar ve değerli kıyafetler bu pazarlarda alınıp satılıyordu. Ortaçağ tarihi kaynaklarında kumaşlar farklı isimlerle anılmıştır. Günümüzde eski kumaş isimlerini ayırt etmek oldukça güçtür. Dönemin dokuma tarihinden yola çıkarak kumaşlarla ilgili bilgilere ulaşılabilir.

XII. ve XIII. Yüzyılda Anadolu'da Kumaş Dokumacılığı

Kumaşlar, ilk olarak insanların olumsuz iklim koşullarından korunma ihtiyacı ile ortaya çıkmıştır. Kumaşlar insanoğlunun giyinme ihtiyacını karşılayan malzemelerden biridir. Bir toplum hakkında bilgi veren önemli unsurlardan sayılır. Toplumlar var olduğu günden beri farklı coğrafyalarda, farklı dokuma teknikleriyle ortaya çıkan ve daha sonra ticari malzemeler arasında yerini alan kumaşları çeşitli şekillerde kullanmışlardır. Bu durum toplumların yerleşik ya da konar-göçer olup olmadıkları hangi tarihi olayları yaşadıkları, sosyo-ekonomik yapısı ve kökenleri hakkında bilgi vermektedir. Toplumlar din, dil, mezhep ve ırk olarak birbirinden ayrıldıkları gibi giyim kuşam tercihlerine göre de birbirinden ayrılmaktadır. Böylece toplumların kültürünü yansıtan unsurlardan biri de kumaşların yapısı ve üzerindeki figürler olmuştur.

Eski dokuma kumaşlarının en basit formu eğirme işlemidir. İlk kültürler kısa ipliğe dönüştürmeyi öğrenmeden önce, parmaklarıyla lifleri eğiriyordu. Doğu Anadolu Bölgesi'nde üretimin önemli yerlerinden biri olan Çayönü'nde koyun, M.Ö 7500 yıllarında evcilleştirilmiştir. Çatalhöyük'te yapılan kazılarda, yanmış mezarlarda karbonlaşmış bez parçaları bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda bunların cinsinin yün olduğu belirlenmiştir¹⁶.

Yaklaşık 3000 yıl önce yüksek ve soğuk iklim bölgelerinde yaşayan insanlar koyunu evcilleştirerek keçe daha sonra ise yünü eğirip bükerek iplik yapmışlardır. Bu ipliklerden tezgâhta kilim dokudukları daha sonra kilim atkıları arasına düğümler atarak tülü oluşturup halıyı meydana getirmişlerdir. Bu geçişler yüzyıllar içerisinde meydana

¹⁵ Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 0/1, (2006), 209.

¹⁶ Rengin Oyman Büken, "El Dokumacılığının ve El Dokuma Tezgâhının Tarihçesi, El Dokuma Tezgâhı Çeşitleri", *Sanat Dergisi*, 0/8, (2005), 64.

gelmiştir. Dokuma dönemin yaşam tarzına uygun olarak çadır ve tarım işçiliğinde kullanılan eşyaları oluşturmaktadır. Halı, kilim, zili, çul, cicim, çarpana ve keçe, gibi basit gereçler bu türden dokumalardır. Kadınlar dokuma yaparken içine duygularını, sevinçlerini, üzüntülerini motif şeklindeki dokumalarına yansıtırdı¹⁷. Çeyizlerini hazırlamak amacıyla dokuma yapmayı öğrenir, evinin ihtiyaçlarını karşılayacak pala, çarpana, çuval dokumak görevleri arasındadır¹⁸.

Kumaşlar liflerin ya da ipliklerin çeşitli yöntemlerle birbirine bağlanmasıyla oluşturulan kaplayıcı ve koruyucu özelliğe sahip olan bir tekstil malzemesidir. Birçok hammaddeden farklı tekniklerle kumaş yapmak mümkündür. Meydana getirilen bu kumaşlar düzgün yüzey, incelik, esneklik, sağlamlık, örtme gibi tekstil malzemesi olarak kullanılmanın yanı sıra gerek yüzey görünümü gerekse kullanım alanları içerisinde birçok özelliğe sahiptir. Bu özellikler hammadde, iplik, üretim biçimi gibi değişkenlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Kumaşın nitelik ve dayanıklılık çeşitlerine göre yapılan işlemler ekonomik özelliğini de etkilemektedir¹⁹.

Selçuklu Türkleri Orta Asya'dan Ön Asya'ya geldiklerinde geleneksel giyim kuşamlarında çok fazla değişiklik meydana gelmemiştir. Fakat İslamiyet'i kabul ettikten sonra inançları gereği birtakım değişiklikler yapmak durumunda kalmışlardır. Selçukluların çevre memleketlerle sıkı ilişkilerde bulunması kültürler arası kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir. Bu kaynaşma milletlerarası ticaretin gelişmesinin yanı sıra Anadolu'da kumaş ticaretinin gelişmesine ve çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Selçuklular Orta Asya Türk kültürü ve İslamiyet'in etkisiyle yerleştikleri bölgelerden etkilenerek kendilerine özgü giyim kuşam tarzı oluşturmuşlardır.

Türkiye Selçuklu devleti döneminde doğu-batı kuzey-güney yönlü ticaret yolları üzerinde yer alan pazarlar sayesinde ticari malzemeler alınıp satılıyordu. Bu malzemelerden biri de kumaşlardır²⁰.

Ortaçağ Avrupası maddi kültür ürünlerini İslam dünyasından almaktaydı. Bunlar arasında türlü şehirlere gönderilen meşhur kumaşlar önemli bir yer tutuyordu. Öyle ki, papazların giydikleri kaftanlar bile İslami yazılar ve ayetler ile süslüydü. Eskiden halife saraylarına mahsus ağır elbiseler ancak Dâr'ut-Tiraz denilen imalathanelerde yapılırken

¹⁷ Aynur Sarıca, 13.-16 Yüzyıl Anadolu Türk Dokumalarında Geleneksel Desenlerin Analizi, (Trakya: Trakya Üniv., S.B.E Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2012), 14-15.

¹⁸ Yusuf Durul, *Baraj Gölü Çevresi Dokuma Sanatları*, (Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1969), 5.

¹⁹ Halide Sarioğlu-Mehmet Çağlayan -Hilal Yıldız, "Kumaş Bilgisi ve Tasarımdaki Önemi", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 4/7, (2011), 20.

²⁰ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar Yabanlı Pazarı*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985), 4-5.

Selçuklular döneminde şehir hayatı ve dokuma sanayi o derece ilerledi ki sultan ve emirlerin giydiği ağır elbiseler çarşılarında, yetenekli sanatkarlar tarafından, imal edilip; üzerine sultanın isim ve unvanları yazılarak resimlerle süsleniliyordu²¹. Lyon Müzesi'nden kalma altın telli bir kemha parçası vardır. Arap tarihçileri bu kumaşları “Diyar-ı Rum’un ipekli kumaşları” şeklinde adlandırmıştır. Bu kumaş parçasının kenarında “Alaeddin Ebu'l-Feth Keykubad b. Keyhüsrev” ifadesi yazılıdır. Bu kumaş muhtemelen Alaeddin Keykubad için Konya’da saray tezgâhlarında dokunmuştur. Kumaşta büyük dairelerden meydana gelen bir kompozisyon görülmektedir. Dairelerin içi arka arkaya dayanmış stilize iki arslan figürüyle doldurulmuştur. Arslanların kuyruk uçları Rumilerle sonlandırılmaktadır²².

Ortaçağ tarihinde zengin sınıflar evlerini süslemek amacıyla Doğu’dan ince kumaşlar ve değerli halılar alırlardı. Hammadde, dokuma, işleme ve kumaşın adı o bölgelerden gelmektedir. Ticaret gemileri Ümit Burnu yolunu bilmediklerinden, Doğu’daki ürünleri almak için, Akdeniz’i geçmek veya onunla doğrudan ulaşımı olan sulara gitmek zorundaydılar. Orada İskenderiye, Sur, Beyrut, Antakya, Bizans, Trabzon gibi sahillerde belli mesafelerde dizilmiş pazarlar bulunuyordu²³. Bu pazarlardan çeşitli kumaş ve değerli dokuma halıları alabiliyorlardı.

İslam dünyasında İran ve çevresi kumaş dokumalarıyla meşhurdur. Keten, kenevir, yün, pamuk ve ipek eğirilip dokunuyordu. İslam dünyası bu dönemde Hint pamuk endüstrisinin ve Çin’de doğup Ortaçağ’ın başında İran’a gelen ipekli dokumaların mirasçısı olmuştur²⁴. Anadolu coğrafyasında kurulan Türkiye Selçuklu Devleti, keçi ve koyunlardan elde edilen yün, tiftik, pamuk ve ipek gibi malzemelerden kumaşlar dokumuşlardır. Kırmızı göz kamaştırıcı renklerdeki ipekli kumaşlar, ipekten yapılmış ince tüller, Türkiye’ye özgü idi. İpek kozası üretimi için Konya’da dut ağaçlarından oluşan geniş bahçeler yapılmıştır²⁵.

Ortaçağ kaynaklarında geçen kumaş isimleri farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bazı kaynaklarda kumaşların imal edildikleri bölgenin adını aldıkları görülmektedir. Kumaş ve kıyafetlerin Anadolu’ya giriş, çıkış ve üretim noktalarındaki bölgelerde ticari canlılık söz konusudur.

²¹ Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, 384-386.

²² Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2005), 151.

²³ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Kartal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 4.

²⁴ Alparslan Kılınç, “Horasan Bölgesinde X.-XII. Yüzyıllarda Ticaret”, *Çankırı Karatekin Ünv. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1, (2022), 72.

²⁵ Mustafa Kaya, XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret, (Malatya: Selçuk Ünv. SBE Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, , 2004), 128.

Ortaçağ Kaynaklarında Geçen Kumaş İsimleri

XII. ve XIII. yüzyılda Anadolu'da şehir hayatının gelişim safhaları yeterince incelenememiştir. Lakin XII. yüzyılın ikinci yarısında, Selçuklu Devleti'nin kuvvetlenmesiyle birlikte meydana gelen iktisadi gelişme, Anadolu'da şehir hayatını canlandırmış ve bu merkezlerde ilim ve sanat hareketleri kendini göstermeye başlamıştır. XIII. yüzyılda Karadeniz ve Akdeniz gibi önemli limanların alınması ve ticari asayişin sağlanmasıyla Anadolu'nun büyük merkezlerinde kültür seviyesi yükselmeye başlamıştır²⁶.

Dokuma sanatı çeşitli tasarım, fikir, malzeme, teknik ve yaratıcılıkla birleşip gelişerek varlığını devam ettirmiştir. Kumaşlar bu dönemde ihtişam ve gücün sembolü olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hükümdarların kullandığı kumaşlar özel ve işlemeli iken halkın kullandığı kumaşlar daha sadedir. Kumaşlar yapılan törenlere göre de farklılıklar göstermektedir. Mesela cülus, matem/cenaze, düğün ve eğlencelerde çeşitli kumaş türleri kullanılmıştır. Bütün bu bilgilerden yola çıkarak kumaşların dönemin ana kaynaklarında geçen isimlerini tespit edip günümüzde bu kumaş isimlerinin ne şekilde adlandırıldığını öğrenmekteyiz. Özellikle de tekstil sanayi tarihine dönemin kaynakları penceresinden bakarak kumaşların ticaretteki yeri ve önemi hakkında bilgi vererek günümüzün kültürel mirasına katkı sağlamaktır.

İpek

İpek, Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde yibek, yipek, yifek, cifek, çipek, jibek gibi isimlerle adlandırılarak ip kökünden türetilmiştir. Günümüzde ipeğin Latince anlamı ser(icum)'dur. Sericum kelimesi Roma kaynaklarında uzakdoğululara verilen serum adından gelmektedir²⁷. İpek her ne kadar farklı bölgelerde farklı isimlerle kullanılmış olsa da hammaddesi dut ekimi ve ipek böceği yetiştiriciliğine dayanmaktadır. Bu sanatı Ortaçağ'da icra eden yer ise Çin'dir. Dokuma sanayisinin önemli bir bölümünü ipek oluşturmaktadır. Çin'de ipek böcekçiliği M.Ö 3000'lere dayanmaktadır. Çin, yüksek bir kültür seviyesine sahipti. Uzun yıllar Çin'e özgü tekstil malzemesi olan ipek, ilk olarak Güney Çin'de ortaya çıkmış ve dünyaya da bu bölgeden yayılmıştır. Eski dönemlerde sadece ipek böceği değil, diğer tırtılların ipekleri de kullanılmıştır. Diğer kumaşlar ipek kadar kalıcı olmasına karşın, sak kabuğu liflerinin üç tipi, neolitik zamanlardan XIII. yüzyıla kadar kullanılmıştır²⁸.

²⁶ Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihini Yerli Kaynakları", 385.

²⁷ Nebi Bozkurt, "İpek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2020), 22/361.

²⁸ Oyman Büken, "El Dokumacılığının ve El Dokuma Tezgâhının Tarihçesi El Dokuma Tezgâhı Çeşitleri", 69.

Türkler de ihtiyaçlarının büyük bir kısmını dışarıdan aldıkları kumaşlarla karşılaşmaktaydılar. İpek kumaşını Çin'den alıyorlardı. Çin ipek kumaşlarının çoğu alacalı ve nakışlarla süslenmişti. Çin'in ipekli kumaşları arasında Türklerin çok sevdiği renk olan kırmızı ve sarı benekli kumaşlar da bulunmaktaydı²⁹. Göktürkler döneminde Kırgız kadınları yün şayaktan veya Çin ipeğinden kaftan giymekteydiler³⁰. İpek kumaşları Ortaçağ kaynaklarında farklı şekillerde isimlendirilmiştir. İpek kumaşının değerini şu şekilde anlayabiliriz. "İskendername'de Ahmedi ile Timurleng arasında, hamamda geçen cesur bir konuşma şu şekilde anlatılmaktadır: "Timur'un dünya fatihi olarak kendisine ne değer biçtiği yolundaki sorusuna, Ahmedi, aslında yalnızca üzerindeki giysinin para edeceği karşılığını veriyordu. Bu hikâyeye, tutsaklığın alışılmış insan yazgısı olduğu ve köle insanların metelik yerine konulmadığı sert savaş ortamını yansıtmaktadır; bir parça ipek, Küçük Asya'ya getirilmiş herhangi kumaş, insandan daha değerliydi"³¹.

İpeğin savaş ganimeti olarak ele geçirilmesi ile ilgili, "Yunanlar 1325 yılında Çinlilerden yirmi iki kabileye saldırmıştır. Kabile arasında Kheta adını taşıyanlar iki yüz bin kişi idiler, diğerleri otuz ile elli bin arasında olup Hün memleketine geldiler. Buhara valisi Karahan oğlu Ahmed b. Ali onlara karşı savaşarak ordularını kırmışlardır. Ganimet olarak altın ve gümüşten yapılmış kaplar ve sayısız ipek balyeleri aldılar"³².

Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin'in ölümünden sonra yerine geçen Rükneddin 1245 yılından sonra Tatar Türkleri ile antlaşma yaptı. Türkler 14 deve, hyperperus yük, 300 beygir kırmızı ipekli kumaşı, çok sayıda binek hayvanıyla birlikte hanlarına göndermiştir. Türkler her yıl Tatarlara 1200 hyperperus ve yarısı sırmalı 500 ipek giysi, 500 at, 50000 koç vereceklerdi³³. Anna Kommena'nın Alexiad adlı eserinde ipekli kumaşlarla ilgili detaylı bilgi verilmemiştir. Eserde çoğu yerde antlaşma gereği ipekli kumaşların³⁴ alındığı kaydedilmektedir.

Kadife

Kadife yapısı bakımından uzun ve havalı bir kumaş çeşididir. Kelime kökeni Arapça "saçaklı, tüylü, havlı" anlamlarına gelen "kataif" kelimesinin çoğulu olarak

²⁹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt III Alp Arslan ve Zamanı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), 441.

³⁰ Özden Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1989), 159.

³¹ V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. Azer Yaran, (Ankara: Onur Yayınları, 1988), 169.

³² Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 282.

³³ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoglu, (Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2006), 65.

³⁴ Anna Kommena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 121.

kullanılmıştır. Kadife kumaşı; zemin üzerinde atkı veya çözümlü ılmeli kumaş olarak da tanımlanmaktadır. İpliklerin dokuma yüzeyleri belirli bir uzunlukta bırakılması ve daha sonra bunların bir bıçak yardımıyla kesilerek tüylü ve yumuşak bir görünüş kazanmasını sağlar³⁵.

1291 yılında Geyhatu Moğol tahtına geçmiştir. Çemen gelininin çiçeklerin yedi rengiyle renklenmiş bir kadife giydiği, ağaçların meyvelerin yedi renginden oluşan nakışlı abayla süslediği bahar mevsiminin başında o, Rum beldelerinde Arran ve Azerbaycan'a yürüdü³⁶. Ortaçağ'da kadife kumaşı aba yapımında kullanılmıştır. Aba bir çeşit hırka veya üstlük olarak kullanılmaktadır.

Yün, Pamuk

Pamuk Türkçeye Farsça "penbe, panbûk" kelimesinden geçmektedir. Pamuk günümüzde yaygın olarak cotton Arapça ise kutndan gelmektedir³⁷. İbn Fadlan Oğuzlar kabilesiyle ilgili şu bilgilere yer vermiştir: "Taştan, ahşaptan, kamaştan inşa edilmiş şehirleri vardır. İbadethaneleri puttan değildir. Onların vergi alan bir hükümdarları olduğunu Hint ile Çin arasında ticaret yaptıklarını yazmıştır. Buğday yiyip bakliyat yetiştirmezler. Erkekleri ve kadınları koyun-keçi etini yemektirler. Keten ve pamuklu elbiseler giymektedirler. Yünlü elbiseler giymezler"³⁸.

Koyun yününden yapılan kumaş miktarı azdır. Bunun temel nedeni: Koyun yünü, dokuma dışında keçe haline de getiriliyordu. Türkler bu keçelerden çadır, çizme, kuşak ve börk yapımlarında kullanıyordu. Bazen de derisiyle birlikte kürk üretiminde kullanılıyordu³⁹. İbn Fâdlan yün kullanımı ile ilgili Çiğil kabilesine gidince oradaki insanların yünden elbise ve kürk giydiğini yazmıştır⁴⁰. İbn Battuta, katıldığı bir mecliste başında alta yününden yapılmış, takke takmış bir grup delikanlıdan bahsetmektedir⁴¹. İbnü'l-Cevzi ise, halife el-Muktedi Melikşah'ı davet etmiştir. Melikşah Babü'l-garebe'ye ulaşınca ona hediye olarak eyeri Çin demirinden yapılmış ve yün kısımları siyah olan özel bir at takdim etmiştir⁴².

³⁵ Sultan Erdoğan, "Kumaş Yapısı Açısından Geçmişten Günümüze Kadifelerin Karşılaştırılması", (İstanbul: Marmara Üniv. Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil Ana sanat Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 1.

³⁶ Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 135.

³⁷ Nebi Bozkurt, "Pamuk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/ 154.

³⁸ İbn Fadlan, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017), 352.

³⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt III Alp Arslan ve Zamanı*, 442.

⁴⁰ İbn Fadlan, *Seyahatnâme*, 97.

⁴¹ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 276.

⁴² Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXVI/30, (2005), 573.

İbn Havkal, Endülüs'te civa, demir, kurşun madenleri, değerli pahalı Ermeni yünüleri, halıları gibi güzel yünlü kumaşlar dokunduğundan bahseder. Endülüs'e özgü bitkilerle bu kumaşları, ipeklileri, keçeleri usta bir şekilde boyarlar hiçbir yerde bunların benzeri yoktur. Hükümdarlar için de değerli keçeler üretirler, bunların tanesi elli ila atmış dinar tutarındadır. Bu bölgede sık dokunan ipekli kumaşlar Irak'ta hükümdarlar için dokunan kumaşlardan daha güzeldir⁴³. Semerkant, Buhara ve Harizm bölgesinde dokunan yünlü ve pamuklu kumaşlar, Buhara halıları, Semerkant madeni işleri İslam ülkelerine ihraç edilmekteydi⁴⁴.

Atlas

Atlas, çoğunlukla kadın giyiminde kullanılan, ipekten dokunmuş sert yapılı yumuşak dokunuşlu parlak bir kumaştır. Geneli düz renklidir, bazılarının üzerinde nakışlar bulunmaktadır. Atlas kumaşı zamanla altın ve gümüş tellerle dokunmuştur. Çeşitleri arasında adları tespit edilebilenler; surmaî, elvani, gülnumi, mermeri, mertebani, firengi⁴⁵ dir. Günümüzde bu kumaş "saten" olarak bilinen moda dünyasının vazgeçilmez parçaları arasındadır.

Atlas kumaşının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Ortaçağ'a ait birçok ana kaynakta atlas kumaşı ile ilgili malumat bulunmaktadır. XI. yüzyılda Selçuklu tarihiyle ilgili önemli bilgilere yer veren Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* adlı eserinde atlas kumaşı ile ilgili şu bilgilere rastlanılmaktadır. Sultan Melikşah'ın, Nizamülmülk'e değerli bir ferace ve altın işlemeli bir sarık, tolgadan oluşan bir hilat verdiği, ayrıca ona bir bayrak, bir divit (hokka), yirmi bin altın, çiçekli atlas ipek kumaştan yapılmış yüz giysi, büyük bir çadır ve Tus kentine ilave olarak Horasan kalelerinden bir kale verdiği kaydedilmiştir⁴⁶.

Bündari'nin, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-uşra* adlı eserinde Sencer'in hazinedarı Zahirüddin Abdulaziz şöyle diyor: "Hazine mütevellisinin doğruluğu ve iktidarın meydana çıkması için Sultan Sencer'in hazineyi ve muhteveyatını görmesini arzu ettim. Bundan dolayı Sencer'e ben sana bin adet atlas elbise ile hizmet ediyorum görmelisin altın, gümüş ve hayvanları gözden geçirmelisin dedim⁴⁷" şeklinde ifadelerle yer vermiştir.

⁴³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz 10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2014), 106.

⁴⁴ Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 387.

⁴⁵ Mine Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, 0/33 (1982), 302.

⁴⁶ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX/24, (1999), 292.

⁴⁷ Bündari, *Zübdetü'n-Nuşra Nuḥbetü'l-Uşra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 247.

Atlas kumaşının üzerinde altın, gümüş ve hayvan figürlerinin olduğu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Ticaretin belirli noktalarında yapılan alım satımlar arasında çok değerli kumaşlar bulunmaktaydı. Yerli zanaatçıların ürünleri artık tatmin etmemekteydi. Dış seferlerden dolayı yeni mallara olan istekler artmıştır. Hem savaş gereksinimleri hem de ev eşyaları olarak Küçük Asya'ya her taraftan mal getiriliyordu. Güney'den silah, Mısır'dan ve Suriye'den dokumalar (sarıklar, yünlüler) genel olarak Mısır işi giysiler sık sık anılmaktaydı. Bağdat'tan İbn Battuta zamanında İzmir'e ulaşan ipek, atlas, işlemeli kumaş, güzel kokular (misk, sarısabır, amber) geliyordu⁴⁸.

İbnü'l-Adîm'in *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb* serinde ise "Halepliler delinen Ganem burcuna atlardan bir bez parçası bağladılar: Bu sırada Sultan şehrin Kinesrin Kapısı Meydan'ında konaklamıştı. O, bu atlas bez parçasının burca niçin bağlandığını sorunca kendisine "Bu Halepliler, mizah olarak diyorlar ki, burcun başına ağrı girdi, bu nedenle bu atlas bezi bağladılar" denildi; Sultan bu söze çok kızdı ve o gece diğer askerlerin attıklarından başka seksen bin Halenc oku atıldı⁴⁹". Bu kaynak, 1243 yılına kadar gelen olayları kapsamaktadır. Ana kaynakların verdiği bilgiye göre atlas kumaşı XI. ve XIII. yüzyılları arasında da çeşitli şekillerde kullanılmaktaydı. Sultanlar için altın ve gümüş tellerle dokunmuş hilatlar vardı. Bu durum atlasın çok değerli bir kumaş türü olduğunun göstergesidir. Atlas kumaşının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Atlas sadece XI. ve XIII. yüzyılda ortaya çıkan bir kumaş değildir. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* adlı eserinde atlas kumaşıyla ilgili bilgi vermektedir⁵⁰. Bu eser bilindiğine göre IX. yüzyılda yazılmıştır.

Kemha

Kemhanın çözüğü ve atkısı ipek, deseni yapan takviye atkısından ayrıca gümüş veya altın alaşımli telle çok sık dokunmuş ipekli bir kumaştır. Kemhanın deseni çözüğü yüzlü saten üzerine ipek ve klaptan takviyesiyle dokunur ve çok kompleks bir teknik uygulamak gerekir. Kalın ve sık dokunmuş bir kumaş türü olduğundan üst kaftan yapımına çok elverişlidir⁵¹. İbn Battuta Yezmir (İzmir) seyahatinde "Kaleye çıkar çıkmaz mükellef bir sofrayla Nikola adında bir Rum cüceyi köle olarak gönderdiler; "kemha" denen

⁴⁸ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 208.

⁴⁹ Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, XXI/25, (2000), 625.

⁵⁰ Belazürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 258.

⁵¹ Kevser Gürçan Yardımcı, "Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinde Örnekler", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/1, (Ocak 2016), 222.

kumaştan yapılmış iki adet elbise de verdiler. Kemha Bağdat, Tebriz, Nişabur ve Çin’de dokunan bir tür ipekli kumaştır”⁵².

Aksarayî’nin *Müsâmeretü’l-ahbâr* adlı eserinde saltanatın iki kardeş arasında eşit parçaya bölünerek Sultan İzzeddin’e Kayseri hududundan Antalya sahiline kadar olan yerleri ve Danişmendiye vilayeti, Sultan Rükneddin’e ise Sivas’tan başlayarak Sinop ve Samsun sahiline kadar uzanan bölgeler verilmiştir. İhtiyaçlarını karşılamak için kendi hazinelerinden harcamalar yapıp borç olarak altın ve gümüş bahşiş almışlardır. Rum işlerinde padişahın yakınlarına (havâs-ı hazret) ve tümen beğlerine peşin vergileri (takabbülât) için anlaşma sağladılar. Yıllık Rum’un vergisi (mâl-i Rum) şu şekilde üstlendiler: Rum vergisinin dökümü (mukâtia-i mâl-ı Rum): “nakit 20 tümen 132, 500 parça ecnas, Antalya kumaşı (kemha) ve renkli kumaş, 3 bin altın işlemeli (zerkubî), kap kaçak (dime), 500 baş iğdiş at (ahta), 500 baş katır”⁵³ şeklinde geçmektedir.

İbn Battuta’nın Seyahatnâmesi XIV. yüzyılda, Aksarayî’nin eseri ise XIII. yüzyılda yazılmıştır. Kemha kumaşının Seyahatnâme’de ilk olarak Bağdat, Tebriz, Nişabur, Çin’de üretildiği yazılmaktadır. *Müsâmeretü’l-Ahbâr* adlı eserde ise kemha ipeklilerinin Antalya kumaşı olduğu yazılmıştır. XIII. yüzyılda yazılan bu eser doğrudan Türkiye Selçuklu Devleti hakkında bilgi verdiğinden ve tarihsel olarak daha önce yazıldığından dolayı kemha kumaşının Antalya’da üretildiğine dair bir varsayımda bulunabiliriz.

Kemha kumaşı ipekli kumaş çeşitleri arasında yer almaktadır. Ortaçağ kaynaklarında bazı kumaşlar aynı olmasına rağmen farklı bölgelerde farklı şekillerde isimlendirilmekteydi. Örneğin dünyada tanınan pek çok ipekli kumaş türü İran menşelidir. Batı’da brokar diye bilinen kumaş İran’da diba ipeklisi, kemha, tafta gibi isimlerle anılmaktaydı⁵⁴.

Şuster (Tuster)

Şuster, diğer adlarıyla “Şuşter, tüster, tuster” kumaşı Tuster’de imal edilmektedir. Şuster kumaşı gibi bazı özel kumaşlar vardır ki bölgenin ismini almıştır. Şuster özel günlerde giyilen kıyafetler için kullanılmaktadır.

Tüster, Ahvaz bölgesinin şehirleri arasındadır⁵⁵. Tüster’de çok beğenilen diba (ipek) kumaşlar üretilir, buradan her tarafa gönderilirdi. Eski dönemlerde bu ipekli

⁵² İbn Battuta, *ibn Battuta Seyahatnâmesi*, 293.

⁵³ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 46.

⁵⁴ Nevber Gürsu, “kumaş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/368.

⁵⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008), 47.

kumaştan kâbe örtüsü yapılmaktaydı. Tüster’de Irak hükümdarları için tıraz adı verilen özel kumaşlar dokunmaktaydı. Sus’ta ise ağır ipekliler dokunup değişik bölgelere gönderilirdi⁵⁶.

Mesudî’nin naklettiği bir habere göre Sasani hükümdarı Sabur, el-Cezire, Amid ve diğer Rum şehirlerine saldırarak buraları ele geçirmiştir. Bu bölgelerden pek çok esir getirerek Sus ve Tüster gibi Ahvaz bölgesi şehirlerine yerleştirmiştir. Bu tarihten itibaren dibac-ı tüsterî (şuster ipeği) ve diğer ipekli kumaşlar Tüster’de, ipek Sus’ta, perde ve yataklar Nısibeyn’de üretilmeye başlandı Mesudî kendi döneminde üretimin devam ettiğini söylemektedir⁵⁷. Halep kadısının karısına tuster (İran) ve başka kumaşlardan kırk parça birden kestirdiği bilinmektedir⁵⁸.

Dibac (Diba)

Dibac, Suriye şehirlerinden olan Dimaşk’ta ipekli dokumalar aynı şehir adıyla anılan çok özel pahalı ve hiçbir yerde bulunmayan dibacların ham maddesi ipekten olan elbiseler üretilmekteydi⁵⁹. Bundârî eserinde Tuğrul Bey ile ilgili bilgi verirken “ibadete mülazim ve cemaate müdavim idi her pazartesi ve perşembe günleri oruç tutar vezar kumaşı denilen beyaz bir elbise giyerdi siretinin güzelliğinden dolayı bunun günleri gül bahçelerine benzetirdi⁶⁰. Semerkand yakınında “Vezar” denilen köyde dokunan ve aynı zamanda Horasan dibacı da denilen değerli bir kumaştır.

Sultan Melikşah’ın kızının çeyizi 1087 yılında yüz otuz deve ve yetmiş dört katır sırtında hilafet sarayı (darü’l-hilafe) nakledildi. Develerin üzerine Rûm ipeği (dibâc-ı Rûmi), katırların üzerine ise çeşitli mülki ipek (dibâc-ı mülkî) örtülmüştü. Boyunlarında altın ve gümüşten çanlar ve gerdanlıklar vardı. Yüzüklerinin çoğu altın ve gümüşlendi. Develerin üzerinde üç tane mahfe vardı. Katırlardan altısının üzerinde on iki sandık vardı ki, bunların içinde ziynet eşyası, elbise ve mücevherat ile süslenmiş, altın eyerli otuz üç iyi cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan büyük bir beşik vardı⁶¹.

Dibaclar herkesin satın alabileceği kumaş çeşidi değildir. Dibac, özel ve pahalıdır. Bu sebeple yukarıda ele aldığımız kaynaklarda geçen dibac kumaşı Sultan kızının çeyizinde ve Tuğrul Bey’in belirli günlerde giydiği değerli bir kumaş çeşididir. Dibacın üretim yerlerinden biri Rûm bölgesidir. Kaynaklarda “dibâc-ı Rûmi” şeklinde geçmektedir.

⁵⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 209.

⁵⁷ Mesudî, *Murûcü’z-zehab (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenga Yayınları, 2004), 151.

⁵⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam’ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 262.

⁵⁹ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, 14.

⁶⁰ Bûndârî, *Zübdetü’n-Nusra Nuhbet’l-Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 25.

⁶¹ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Tarih (İslâm Tarihi) Cilt 10*, çev. Abdülkerim Özyayın, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 145.

İslam ülkelerinin tüccarları toplanıp ticaret yapmak için Rum ülkesine girip çıkarlardı. Rum hükümdarlarının Trabzon'daki valisi yüksek miktarda vergi elde ediyordu. Eskiden ise bu verginin miktarı çok azdı. Rum ülkesinden bahsederken Trabzon'dan İslam ülkelerine ihraç edilen ticari emtialar bulunmaktaydı. Bunlar arasında ipekli (diba), desenli ipek, keten yün elbiseler, Rum dış elbiseler vardı⁶². Rum ülkesindeki ipekli dibaclar ticaretle birlikte İslam ülkelerine ulaşıyordu.

Debiki

Mısır'ın büyük önemli şehirlerinden olan Tinnis ile Dimyat, tatlı ve tuzlu su arasında Nil üzerinde ada gibi görünmektedir. Bu bölgede ziraat yapılmaz, hayvan beslenmez, iki şehirde kıymet, güzellik, yumuşaklık, incelik, lüks bakımından benzeri olmayan keten, nakışlı kumaşlar ve boyalı elbiseler üretilmekteydi⁶³. Bu bölgedeki kadınlar keten, Bizans ipeği, saklatun ve diğer sırmalı kumaşlardan yapılan elbiseleri giyerlerdi. Ülkelerinde kıyafetlerin çoğu ketenden yapılmaktaydı. Debikiden daha ince ve dayanıklı parlak bir türü vardı. Bu elbiselerin değeri oldukça pahalı olup onlara da İslam ülkelerinden gelmektedir. Bazen de komşu ülkelerden getirilmekteydi⁶⁴.

Bundârî'nin *Zübdetü'n-Nuşra ve nuhbetü'l-üşra* adlı eserinde Amidülmülk'ün öldürülmesinden sonra cesedi Kaim Biemrillah'a götürülmüştür. Orada debiki bir gömleğe ve peygamberin hırkası üzerine sarılmış ve Künder'de bulunan babasının kabrinin yanına defnedilmiştir. Amidülmülk debiki kumaşı daha önce hediye olarak Kaim Biemrillah'tan almıştı⁶⁵. Debiki kumaşı, adını Mısır'ın bir köyü olan Debik'ten almıştır.

İbn Havkal eserinde Endülüs'ün bolluğundan bahsederken bölgede ketenden elbiseler için kumaş dokunduğunu ve oradan birçok yere gönderildiğini belirtmiştir. Hatta Mısır'a bol miktarda getirilir. Bicâne'de imal edilen paltolar (ridalar) Mısır, Mekke, Yemen gibi yerlere götürülürdü. Orada keten kumaştan halk ve sultanlar için elbiseler imal edilirdi. Bunlar debiki kumaştan yapılan elbiselerden daha aşağı değildir⁶⁶. İbn Havkal Endülüs ve Debik'te kullanılan keten kumaşları karşılaştırmıştır. Debiki kumaşının burada ne kadar değerli bir kumaş olduğuna vurgu yapılmıştır.

Debik'te hassas, şık dokumalı, zarif kumaş, iplik, kağıt ve kadife çeşitleri de dokunmaktaydı⁶⁷. Altınlarla işlenmiş bir zincir ve debiki kumaştan yapılmış, bir kâbe

⁶² İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 268.

⁶³ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 136-137.

⁶⁴ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, 88.

⁶⁵ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra Nuhbet'l-Uşra, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 29.

⁶⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 106.

⁶⁷ Yakubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002), 111.

örtüsü Mekke emirine ve Alevilere hılatler, ibn Ebi Haşim'den Mısır halifesine sadık kalacağı hususunda söz almak üzere gönderilen bir Mısır elçisiyle Mekke'ye döndüğü yazılmaktadır⁶⁸.

Zendenici

Buhara'da duvarın içinde ve dışında şehirler bulunmaktadır. İçinde bulunan Zendene ve çevresindeki şehirlerde çarşılar bulunmaktaydı. Yılın belli dönemlerinde Horasan'ın farklı bölgelerinden gelen insanların toplandığı büyük bir panayır vardı. Buralarda çok miktarda pamuklu elbiseler üretilip Irak ve diğer bölgelere ihraç edilmekteydi⁶⁹. Buhara'nın ticari önemi kaynaklarda açık bir şekilde anlatılmaktadır. Ortaçağ İslam dünyasında özellikle XI. ve XIII. yüzyıllarda ticaretin canlanmasıyla birlikte tekstil alanında da gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemden kalma ipek ve diğer kumaş parçaları, kumaşlara verilen bölge isimleri, motif ve dokumacılığının gelişmiş olması tekstil sanayisinin yüksek bir seviyeye ulaştığını göstermektedir.

Ortaçağ'da Buhara'nın Zendene köyü zendenici kumaşıyla ünlüydü. Bu kumaş adını Zendene köyünden almıştır ve günümüzde birçok parçası müzelerde sergilenmektedir. Narşahi bu kumaşın çoğu yerde özellikle de üst sınıf, devlet adamları ve Sultanlar tarafından büyük beğeni topladığı için Irak ve Hindistan bölgelerine ihraç ediliyordu. Bu dönemde Buhara'nın vergi borcu karşılığında Bağdat halifesinin temsilcileri tarafından para değil de onun yerine kumaş ve halı alındığı nakledilmektedir⁷⁰. Nizamü'l-mülk Samani zamanında gulamlarla ilgili uygulanmakta olan bir geleneği şu şekilde ele almıştır. Bu dönemde bir gulam satın alındığında bir yıl boyunca zendenici kaftan ve yeni çizmeyle kuşanıp bir süre çalıştırılıyordu. Gulamların bulunduğu hizmetin ölçüsü, kabiliyeti ve liyakati çok önemliydi⁷¹.

Saklatun

Saklatun ve Attabî Bağdat'ın Attap mahallesinde dokunan çizgili bir kumaştır. Ortaçağ Türk Devletlerinde hediyeleşmeler, kutlamalar ve hâkimiyet gösterisi amacıyla karşılıklı olarak değerli armağanlar alınıp veriliyordu.

1196 yılında İstanbul'a gelen I. Gıyaseddin Keyhüsrev, kendisini ilk kabulünde İmparatora bir takım değerli hediyeler ve altın işlemeli elbiseler takdim etmiştir. Alexios

⁶⁸ Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Miratü'z-Zaman fî Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi", 319.

⁶⁹ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 369.

⁷⁰ Raşidü'd-din Fazlullâh, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenga Yayınları, 2010), 165.

⁷¹ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 151.

III. Angelos ise misafirine gösterişli atlar, Saklâtun (Iskarlat) kumaşlar hediye etmiştir⁷². Aynı şekilde Sultan Rükneddin II. Süleyman Şah kendisini öven Zahîrüddîn Faryâbî'ye altın işlemeli atlas, pamuklu saklatun attabî kumaşlarından oluşan elli takım elbise hediye etmiştir⁷³.

Saklatun değerli bir kumaş olduğundan vezirler için hilat yapımında kullanılmıştır. Vezirlerin hilatı Kaba-i Saklâtun da denilen Bağdat'ta dokunmuş altın işlemeli beyaz ince nakışları olan beyaz bir elbise, yüksek ve zarif bir sarık, zarif bir tıraz, büyük bir zincir ve üzerine firuzeler yerleştirilmiş kemeri vardır⁷⁴. İbn Havkal eserinde Kerine bölgesinden bahsederken orada çok kıymetli saklatun, attabi kumaşlar ve topraktan oluşan kaplar ürettiklerini yazmıştır⁷⁵.

Baalbek

Baalbek, Suriye'nin diğer şehirleri arasında yer almaktadır. Günümüzün Lübnan topraklarında yer alan Baalbek, ipekli kumaşları ve hacılar tarafından kullanılan ihramlarıyla ünlüdür⁷⁶. Bu ihramlar beyaz renklidir. Ortaçağ'a ait seyahatnamelerde birçok kumaş isimlerine rastlanılmaktadır. Dönemin seyyahları gezip gördükleri yerleri sürekli not almıştır. Bu notlar sayesinde eski kumaş isimlerine ulaşabiliyoruz. İbn Battuta'nın seyahatnamesi buna örnek verilebilir. Seyahatname Tanca'dan başlamaktadır. Anadolu'ya ve Anadolu sonrasına kadar olan bölümlerde kumaş ve kıyafet tasvirlerini açık bir şekilde nakletmiştir. Üzerindeki ihram iyice yıprandığından dolayı vali onun yerine baalbek kumaşından dokunmuş kaliteli bir ihram göndermiştir. Ucuna da iki altın dinar takmıştır. İbn Battuta bu durumdan yüzüne açılan talih olarak bahsetmektedir⁷⁷.

İbrişim

İpeğin kalınca bükülmesiyle elde edilen kumaşa verilen isimdir. İpeğin büküldüğü yerler Çin, Merv ve özellikle de Hazar denizinin güneyindeki dağlık arazi olan Taberistan'a

⁷² Mehmet Ersan, "Türkiye Selçuklularında Hediye ve Hediyeleşme", *Tarih İnceleme Dergisi*, 14/1, (1999), 68.

⁷³ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Alâ'ıye fi'l-Umuri'l-Alâ'ıye*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996), 82.

⁷⁴ Güler Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, (İstanbul: İstanbul Ün., SBE Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, 1995), 78.

⁷⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 281.

⁷⁶ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, 136.

⁷⁷ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, s. 23.

kadar uzanmaktadır. İbrişimler bu bölgelerden ihraç edilmekteydi. İhraç edilen ipekli kumaşlar Çin ile benzerlikler göstermekteydi⁷⁸.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un "kız çikin çiknedi" cümlesini, "kız nakış yaptı", altın tellerle ipek kumaş üzerine tasvirler yapmıştır. Türk kadınlarının ve genç kızların altın sırmalı ipliklerle nakış yaptıklarını belirtmektedir. Çikin kelimesinin ibrişim, "çikin yıprı" ise ibrişim teli, ibrişim ipliği anlamına geldiğini kaydetmiştir⁷⁹. Nizamü'l-mülk'ün Siyasetnâmesine göre bir kadın on dört yaşındaki çocuğu ile birlikte kervanla yola çıkıp üç gün sonra Semerkand'a varmıştır. Saraya vardığında Türk cariyesinin yanı sıra pahalı takılar, ibrişimden kumaşlar misk u amberler ve daha nice hediyeler takdim etmiştir⁸⁰.

İbrişim kumaşları ve iplikleri ticaretle birlikte birçok bölgeye ihraç edilmiştir. Taberistan'nın ipektan mamul çok ince mendilleri, ibrişim ve yünlü kumaşları da İslam dünyasının her tarafına götürülüyordu. Cürcan'da dibaclar, ibrişim kumaşlar, güzel yatak örtüleri ve perdelik örtüler üretilmekteydi⁸¹.

Hıtaî

Hıtaî, ipek ve klaptan dokunmuş sert bir kumaş çeşididir. Çözgüsü ham ipektan olup istenilen sertlik bununla verilmiştir. Bu kumaşın bazı tekstil ve moda sayfalarında XVI. yüzyıldan sonra rastlanan bir kumaş çeşidi olduğu yazılmıştır. Bu bilgiyi yenilemek hem tekstil hem de moda tarihi için önemli olacaktır.

Hıtaî, motifli bir kumaş olup Çin'in Hoten memleketinde dokunan ipekli bir kumaştır. Ortaçağ kaynaklarından biri olan Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın *Câmiu't-tevârih* adlı eseri XIII. yüzyılda yazılmıştır. Selçuklu tarihiyle ilgili bilgi veren bu eser hıtaî kumaşı ile ilgili de bilgi vermiştir. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh'ın *Câmiu't-tevârih* adlı eserine göre: "Sultan Arslan, nimetlerden faydalanmadan hoşlanır, rahatlık sever idi. Giyecek ve yiyeceklerinden gösterişe, renk ve çeşide düşkünlüğü son dereceye vardırmıştı. Onun zamanında kıymetli elbiseler (libashâ-yı fahir), renkli giyecekler (kisvethâ-yı mülevven), ağır altın işlemeli hıtaî kumaşlar kıymet ve revaç kazandı"⁸².

Hindibari

⁷⁸ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi*, s. 774.

⁷⁹ Reşat Genç, "Kaşgarlı Mahmud'da Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri", *Arış Dergisi*, 0/3, (1997), 12.

⁸⁰ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, 219

⁸¹ Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi*, 776.

⁸² Raşîdü'd-din Fazlullah, *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, 245.

Hindibari kumaşı, pişmiş ipekle dokunmuş krem renginde bürümcüğe benzeyen bir kumaş çeşididir. Mevleviler hindibari kumaşından ferace ve hırka giymektedirler. Başkalarına da bal renginde yünden yapılmış külâh geçirmektedirler. Bunlar sadece Mevlevilere mahsus kıyafetler olmayıp o dönemin kıyafetleri arasında da yer almaktadır. Mevlana Celâleddîn Rûmî gömleğinin önünü açık bir şekilde giyer, dilenen fakirlere çıkarıp vererek izzet ve ikram hassasiyetini ortaya koyardı. O, Mevlevi çizmelerini giymekte ve sarığını da şekerâviz (hoş, güzel, zarif) biçimde sarmakta idi⁸³.

Mevlana'nın başına bilginlere yaraşır bir sarık sarıldığını, üç defa çepeçevre sararak ucunu taylasan olarak omuzuna düşürmekteydi. Tebrizli Şemseddin'in Konya'dan ayrılışından sonra başına bal renginde keçe bir külâh giydiğini, hindibari denilen kumaştan bir ferace yapılmasını emrettiğini, bir feracesinin de mavi renk olduğu, feracesinin ve hırkasının önü açık olarak dikilmiştir.⁸⁴. Eflaki'nin bu bilgisinden yola çıkarak Mevlana, hindibari kumaşını matem kıyafeti olarak kullanmıştır diyebiliriz. Mevlevilerin iç ve dış elbiselerinde ilik ve düğme bulunmaz kapanacak yerler aynı kumaştan yapılmış ipe benzeyen kısımlar birbirine bağlanırdı.

Anadolu'dan başka bölgelere, dışardan Anadolu'ya kumaş ticareti yapılmaktaydı. Dokunan kumaşların isimleri ve kaliteleri birbirinden farklıdır. Değerli ve nadir bulunan kumaşların çoğu hükümdar ve ailesi için dokunmaktaydı. Özellikle de Türkiye Selçuklu Devleti dönemindeki kumaşların üzerinde birçok sembol bulunmaktaydı. Kumaşların üzerine işlenen sembollerden yola çıkarak hangi topluluğa veya devlete ait olduğu hakkında bize bilgi vermektedir.

Ortaçağ'da ele aldığımız kumaş isimleri günümüzde farklı şekilde adlandırılmaktadır. Mesela atlas, günümüzdeki saten kumaştır. Kemha kumaşını Alâeddin Keykubad kullanmaktaydı. Altın tellerle dokunmuş ipekli kumaş çeşididir. Bu kumaşlar genellikle sarayın beğendiği cinstendi. Debiki kumaşı ketendir. Dibaclar ipektan dokunmuş pahalı ve özel kumaşlardır. Bazı kumaşlar vardır ki, buldukları bölgenin ismini almaktadır. Bunlar; şuster (Tuster), dibâc, attabî, saklatun, hıtaî, debiki ve zendenicidir.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu Türkleri tarafından kullanılan farklı kumaşlar da mevcuttur. Çatma, eski Türk kumaşının adıdır. Genelde nakışlı ve sağlam dokunmuş, kabartma, çiçekli, ipek kadifeye denir. Çuha, daha çok erkek giyiminde kullanılan yünden

⁸³ Kemal Taşçı-Seda Şat, "Sipehsâlâr Feridûn b. Ahmed'in Risale-i Sipehsâlâr ve Menakıb-ı Hüdavendigâr Adlı Eserinin Türkiye Selçuklu Tarihi Bakımından Ehemmiyeti", *Bayburt Üniv. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 0/2, (2018), 45.

⁸⁴ Ahmed Eflakî, *Menakübü'l-Arifin I*, çev. Tahsin Yazıcı, (Ankara: 1953), 89, 93-94, 203.

dokunan dayanıklı, havlı bir kumaş çeşididir. Kudusî, aba gibi sert bir kumaştır. Kutnu, ipek ve pamuk karışımından enine yollu, kaba ve kalın dokunan bir kumaştır.

Dünyanın her köşesindeki toplumların üretim/tüketim, giyim/kuşam tarzlarından, kültürlerinden haberdar olmuşlardır. Bu nedenle ülkelerarası haberleşme ağlarının yaygınlaşması, ister istemez başka kültürlerden etkilenmesine neden olmuştur. Giyim tarzlarında kültürlerin eski etkisini kaybettiği, geleneksel kumaşların müze, düğün ve törenlerde tercih edildiğini görmekteyiz.

Sonuç

Örtünme ihtiyacı insanlık tarihi kadar eskidir. Kumaşlar yüzyıllarca kullanılmış ve günümüzde hala kullanılmakta olan değerli bir tekstil malzemesidir. Ortaçağ İslam dünyasında tekstilin özel bir yeri vardır. Bu dönemden kalma ipek ve diğer değerli kumaş parçaları, motif ve dokumacılığın gelişmiş yüksek ihtişamını göstermektedir. Kumaş dokuma bir sanattır. Kumaşların atkısı, çözgüsü, boyası zor bir teknik ve sabır gerektirmektedir.

Anadolu Türkleri siyasi, askeri, ticari, kültürel ve sosyal ilişkilerde yerli halk ile kaynaşmıştır. Topluluklar yaşadıkları coğrafya ve yaşam tarzlarına uygun kılık kıyafet kültürlerini oluşturmuşlardır. Neticede Anadolu coğrafi konumu nedeniyle kıtalararası ticaret merkeziydi. Denizaşırı ülkelerle ticareti kolaylaştırmak için Konya'dan başlayarak Antalya'ya doğru belli mesafelerde kervansaraylar yapılmıştır. Ticaret güzergâhları üzerinde kurulan pazarlar ve panayırlar birçok tüccarın uğrak yeri olmuştur. Ticari malzeme olarak alınıp satılan kumaşlar Ortaçağ'ın modası hakkında bize bilgi vermektedir. Pazar ve panayırlarda satılan ürünler arasında birçok kumaş çeşitleri mevcuttu. Bunların bir kısmı atlas, saklatun, kunduz ve samur kürkleri.

Kumaş isimlerine yönelik yapılan bu çalışmada bazı kumaşların imal edildikleri bölgenin isimlerini aldıklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Bu kumaşlar nadir olup saray mensupları tarafından alınmaktaydı. Kaynaklarda; baalbek, kemha, şuşter, zendenici, debiki, atlas, attabî, ibrişim ve hindibari gibi kumaş isimleri geçmektedir. Kumaş modası, her alanda olduğu gibi tekstil sanayisinde de sürekli olarak değişmektedir. Kumaş modası hangi dönem olursa olsun geçmişten günümüze canlılığını korumuştur. Her dönem birçok üretici ve tasarımcı yeni kumaşları araştırıp üretirlerdi. Orta dönemde olduğu gibi günümüzde de kısa sürede tüketilen kumaşlar yerini yenilerine bırakmaktadır.

Kaynakça

Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (çev.) Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
Anna Komnen. *Alexiad*, (çev.) Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.
Belâzurî. *Fütühu'l-Buldan*. (çev.) Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

- Bozkurt, Nebi. “İpek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22/361.
- Bozkurt, Nebi. “Pamuk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 34/154.
- Bundârî. *Zubdatü'l-Nusra Nuhbatü'l-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), (çev.) Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Büken, Rengin Oyman. “El Dokumacılığının ve El Dokuma Tezgâhının Tarihçesi, El Dokuma Tezgâhı Çeşitleri”, *Sanat Dergisi*, 0/8, (2005).
- Deniz, Taşkın. “Yeni Umutların Işığında Tarihi İpek Yolu Coğrafyası”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0/34, (2016).
- Durul, Yusuf. *Baraj Gölü Çevresi Dokuma Sanatları*, Ankara: ODTÜ Keban Projesi Yayınları, 1969.
- Eflakî, Ahmed. *Menakbü'l-Arifîn I*, (çev.) Tahsin Yazıcı. Ankara: 1953.
- Erdogan, Sultan. *Kumaş Yapısı Açısından Geçmişten Günümüze Kadifelerin Karşılaştırılması*, İstanbul: Marmara Ün. Güzel Sanatlar Enstitüsü Tekstil Anasanat Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008).
- Genç, Reşat “Kaşgarlı Mahmud’da Göre XI. Yüzyılda Türklerde Dokuma ve Yaygı İşleri”, *Arış Dergisi*, 0/3, (1997).
- Gordlevski, V. *Anadolu Selçuklu Devleti*, (çev.) Azer Yaran. Ankara: Onur Yayınları, 1988.
- Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus). *Abû'l Farac Tarihi*, (çev.) Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Guliyeva, Minara- Meydan, Cemal. “Büyük Selçuklu Dönemi Saray Giyim Kuşamı”, *Uluslararası Uygur Araştırma Dergisi*, 0/16, (2020).
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev.) Enver Ziya Kartal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- İbn Fadlan, *Seyahatnâme*, (çev.) Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008.
- İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi (Selçuknâme'den)*, çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbnü'l-Esir. *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi) Cilt 10*, (çev.) Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Kaya, Mustafa. *XII. ve XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklu Devletinde Dış Ticaret*, Malatya: Selçuk Ün. SBE Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Kayaoğlu, İsmet. “Anadolu Selçuklu Devrinde Ticari Hayat”, *Ankara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/1 (Ocak 1981).
- Kılınç, Alparslan. “Horasan Bölgesinde X.-XII. Yüzyıllarda Ticaret”, *Çankırı Karatekin Ün. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1, (2022).
- Köprülü, M. Fuad. “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”. *Belleten* 7/27, (Ankara 1943).
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt III Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.
- Mesudî, *Murucu'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev.) Ahsen Batur. İstanbul: Selenga Yayınları, 2004.
- Nasır-î Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdullvehap Tarzi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Nuhoğlu, Güler. *Beyhâkî Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul: İstanbul Ün. SBE Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1995.
- Özcan, Koray. “Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri-I- Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 0/1, (2006).
- Quentin, Simon de Saint. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (çev.) Erendiz Özbayoğlu. Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Raşidü'd-Din Fazlullah. *Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, (çev.) Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenga Yayınları, 2010.
- Sarioğlu, Halide – Çağlayan, Mehmet – Yıldız, Hilal. “Kumaş Bilgisi ve Tasarımdaki Önemi”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, 4/7, (2011).
- Sevim, Ali. “İbnü'l-Adim’in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, *Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, XXI/25, (2000).
- Sevim, Ali. “İbnü'l-Cevzi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XXVI/30, (2005).

- Sevim, Ali. “Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III Sultan Melikşah Dönemi”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX/24, (1999).
- Sönmez, Selami. “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansaraylar (Hanlar-Ribatlar)”, *Atatürk Ünv. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0/15, (2007).
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar Yabanlu Pazarı*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985.
- Süslü, Özden. *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1989.
- Taşçı, Kemal-Şat, Seda. “Sipehsâlâr Feridûn b. Ahmed'in Risale-i Sipehsâlâr ve Menakıb-ı Hüdavendigâr Adlı Eserinin Türkiye Selçuklu Tarihi Bakımından Ehemmiyeti”, *Bayburt Ünv. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 0/2, (2018).
- Turan, Osman. “Selçuk Kervansarayları”, *Belleten* 39/10, (1946).
- Turan, Osman. *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Uskun, Selvihan. *Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Anadolu'da Ticaret ve Ticaret Yolları*, Aksaray: Aksaray Ünv. S.B.E Ortaçağ Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, , 2018.
- Uyumaz, Emine. *Sultan I. Alaaddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Ülgen, Pınar. “Geç Ortaçağ Avrupası'nda Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/21, (2012).
- Yardımcı, Kevser Gürcan. “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinde Örnekler”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/1, (Ocak 2016).

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi
Eskişehir Osmangazi University History Journal

e-ISSN: 2687-3842 <https://dergipark.org.tr/pub/esogutd>, 7/2, Kasım 2024

Kitap İncelemesi

**Georges Minois, İntiharın Tarihi: İstemli Ölüm Karşısında Batı
Toplumu¹**

Elif Ezgi Özer*

Öz

Türkiye’de tarih çalışmaları genellikle “büyük anlatılar” etrafında yoğunlaşmış olsa da son on yıllarda sosyal tarih ve kültür tarihi gibi alanlara odaklanan çalışmaların sayısında hızlı bir artış olduğu görülmektedir. Böylece akademik tarih literatüründe toplumsal ve kültürel yaşamın karanlıkta kalan pek çok yanı gün yüzüne çıkarılmaktadır. Ancak tarihçiliğimiz için bakir bir çalışma alanı olan intihar tarihi hala aydınlatılmayı bekleyen bir konudur. Türkiye tarihyazımındaki bu boşluğa karşın Batı tarihyazımında intihar hakkında kaleme alınmış pek çok eser bulunmaktadır. Avrupa tarihinde intihar davranışının izini süren temel çalışmalardan birisi George Minois tarafından kaleme alınmış olan *İntiharın Tarihi: İstemli Ölüm Karşısında Batı Toplumu* isimli çalışmadır. Bu yazıda intihar davranışının Antik Çağ’dan yirminci yüzyıla kadar Batı toplumundaki izini tarih metodolojisi çerçevesinde inceleyen bu eser değerlendirilmektedir.

Anahtar kelime: intihar, intihar tarihi, Avrupa tarihi, sosyo-kültürel tarih

Abstract

Although historical studies in Turkey have generally focused on “grand narratives”, there has been a rapid increase in recent decades in studies concentrating on areas such as social and cultural history. Thus, many aspects of social and cultural life that have remained obscure are being brought to light in academic historical literature. However, the history of suicide, an unexplored field for our historiography, still awaits illumination. Despite this gap in Turkish historiography, there are numerous works on suicide in Western historiography. One of the fundamental studies tracing the behavior of suicide in European history within Western historiography is George Minois’ work titled *History of Suicide: Voluntary Death in Western Culture*. This article evaluates this work,

¹ Georges Minois, *İntiharın Tarihi: İstemli Ölüm Karşısında Batı Toplumu*, (Çeviren: Nermin Acar), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.

* Akdeniz Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Mezunlu, Uzman Tarihçi, ORCID: 0000-0002-8788-4982, ozel_elifezgi@hotmail.com

which examines the trace of suicidal behavior in Western society from Antiquity to the 20th century within the framework of historical methodology.

Keywords: suicide, suicide history, European history, sociocultural history

Giriş

Türkiye’de tarih çalışmaları genellikle “büyük anlatılar” diğer bir deyişle önemli şahsiyetler, olaylar ve olgular etrafında yoğunlaşmış olsa da son on yıllarda sosyal tarih ve kültür tarihi gibi alanlara odaklanan çalışmaların sayısında da hızlı bir artış olduğu görülmektedir. Böylece akademik tarih literatüründe toplumsal ve kültürel yaşamın karanlıkta kalan pek çok yanı gün yüzüne çıkarılmaktadır. Ancak tarihçiliğimiz için bakir bir çalışma alanı olan intihar tarihi hala aydınlatılmayı bekleyen bir konudur. Türkiye tarihyazımındaki bu boşluğa karşın Batı tarihyazımında intihar davranışı hakkında kaleme alınmış çok sayıda eser bulunmaktadır. Fakat bu eserlerden Türkçeye tercüme edilenlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Fransız tarihçi Georges Minois tarafından kaleme alınan *İntiharın Tarihi: İstemli Ölüm Karşısında Batı Toplumunu* isimli kitap bu alanda Türkçe çevirisi olan sayılı eserlerden biridir. Kitap, *Histoire du Suicide: La Societe Occidentale Face a la Morte Volontaire* adıyla 1995 yılında Fayard Yayınevi tarafından yayımlanmasından on üç sene sonra Nermin Acar tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Dost Kitabevi Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Giriş, üç ana bölüm ve bir son söz yazısından oluşan bu çalışmada yazar temel olarak erken modern dönem Avrupası’nda intihar edimine karşı geliştirilen tutumları ve bu tutumlarda yaşanan değişimleri toplumsal, kültürel ve hukuksal bağlamda ele alırken zamansal bir bütünlük sağlaması ve okuyucunun yaşanan değişimleri daha iyi kavrayabilmesi için Antik ve Orta Çağ dönemlerinde yaşanan intiharlara ve bu intiharlara karşı nasıl bir tutum geliştirildiğine de değinmiştir.

Kitabın giriş bölümünde (s. 9-12) tarih disiplini açısından intihar konusunu çalışmanın yöntemsel zorlukları mercek altına alınır. Yazar bu yöntemsel zorlukları; intihar ile ilgili arşiv belgelerinin yetersiz olması, tarihçilerin konu ile ilgili mevcut belgelerin geçmişi inşa ederken nasıl işlerine yarabileceğini tam olarak anlamlandıramamaları ve intihar ediminin disiplinler arası bir çalışma konusu olmasının tarihçileri zorlaması şeklinde ifade eder. Ardından yöntemsel zorluklara rağmen intihar olgusunu müstakil bir biçimde ele alan eserlerin sayısında artış olduğunun altı çizilir. Bu eserler arasında Yolanda Grise’in *Le Suicide dans la Roma Antique*’i, Bernard Paulin’in *Du Couteau a la Plume: Le Suicide dans la Literature Anglaise de la Renaissance*’i,

Michael Macdonald ve Terence Murphy'nin *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England*'ı yer almaktadır. Bu noktada yazarın intihar tarihi ile ilgili temel eserlere yer vermesinin bu alanda çalışmak isteyen ama nereden başlayacağını bilmeyen araştırmacılar için faydalı olacağı söylenebilir.

Eserin *Miras: Bastırılmış Bir Soru* başlıklı birinci bölümünde (s.13-70) Antik Çağ ve Orta Çağ'da intihar davranışı ve bu çağlarda siyasi, dini, toplumsal ve düşünsel alanda intihara karşı nasıl bir tutum değişimi yaşandığı hakkında bilgi verilir. Yazar burada konuyu tersten bir kronoloji izleyerek ele alır. Şöyle ki önce Orta Çağ Batı toplumunda yaşanan intiharlara ve bu intiharlara karşı geliştirilen sosyal, hukuki ve dini tutumlara değinilir; ardından söz konusu bu çağdaki tutumların temeline inebilmek için Antik Çağ'daki durum ele alınır. Bu bölümde ilk olarak Orta Çağ kilise kayıtlarından, papaz ve burjuvaların tutmuş olduğu günlüklerden ve adli kayıtlardan yararlanılarak 1249-1484 yılları arasında Avrupa'da meydana gelen intiharlardan bir örneklem seçilerek kronolojik olarak okuyucuya sunulur. Bu intihar örnekleminden yola çıkan yazar intiharın Orta Çağ Avrupası'nda sıra dışı bir durum olmadığı, tüm toplumsal sınıflarda ve her iki cinsiyette de görüldüğü değerlendirmesini yapar. Bölümün geri kalanında V. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar geçen sürede intiharın nasıl ölümcül bir günah ve cezalandırılması gereken bir suç olarak kabul edildiği incelenir. İlk olarak Yeni Ahit'te intihar ile ilgili açık ve kesin bir hüküm bulunmamasına ve bu muğlak durumun Avrupa'da Hristiyanlığın yayıldığı ilk dört yüz yıl boyunca intihar ile ilgili kafa karışıklığına neden olduğuna değinilir. Bu dört yüz yıl boyunca genellikle intihar edenler ve onların aileleri hoşgörü ile karşılanmış ve bunlara herhangi bir dini veya hukuki ceza uygulanmamıştır. Ancak sapkın akımların intiharı yüceltmesi ve kilise üzerinde önemli etkisi olan Aziz Augustinus'un *Civitas Dei* adlı eserinde intiharı ölümcül bir günah olarak belirtmesi ile birlikte V. yüzyıldan itibaren intihar edenlere ve onların ailelerine verilen cezaların intihar etmeyi düşünenleri caydırmak maksadıyla giderek daha sert bir hal aldığı belirtilir. V. yüzyılda başlayan intiharın bir günah ve suç olarak kabul edilmesi süreci eserde V. yüzyıldan X. yüzyıla kadar ve XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar olmak üzere iki dönem halinde incelenir. XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar geçen sürede kilisenin siyasi otoritesini artırmasına da bağlı olarak intihar eden kişinin cesedine ve ailesine verilen cezaların daha şiddetli ve sistematik bir hal alarak Hristiyan kanonuna girmesi üzerinde durulur. Bu bölümde, yukarıda da belirtildiği gibi, ters bir kronoloji takip edildiği için son olarak Antik Yunan ve Roma'da intihar algısı üzerinde durulur. İlk önce Antik Yunan'da intihar davranışı ve bu davranışa karşı çıkan ve onu savunan düşünce okulları dönemin

toplumsal ve siyasi atmosferi içinde incelenir. Ardından Antik Roma'da, asker ve kölelerin intiharı dışında, sıradan insanların intihar etmesi normal karşılandığı için bu davranışı engellemek amacıyla herhangi bir ceza uygulanmadığına ancak II. yüzyıldan itibaren Roma'da Stoacılın gerilemeye başladığı ve yerini intihar konusunda oldukça katı görüşlere sahip bir düşünce akımına – Yeni Platonculuk – bırakması ile birlikte Roma yasalarının intihara karşı tutumunun görece daha sert bir hal aldığına değinilir. Bunun yanı sıra Roma'da yaşanan yaşlı intiharları, siyasi intiharlar ve onuru/namusu için intihar eden Romalı ünlü isimler hakkında da bilgi verilmektedir.

Eserin ikinci bölümü *Rönesans: Önce Dile Getirilmiş Sonra Bastırılmış Bir Sorun* (s.71-203) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde XIV-XVII. yüzyıllar arasında Avrupa'da yaşanan intiharlar dört başlık altında incelenmiştir. Bu bölümün başında XIV.yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar geçen sürede düşünce, hukuk ve din alanında intihar ile ilgili tutumlarda bir değişim olup olmadığı sorusu ele alınır. Yazarın problematikleştirdiği bu konu ilk olarak dönemin düşünce dünyası açısından ele alınır. İntihar ile ilgili ikili anlayışın düşünce dünyasına da yansıdığı Thomas More'un *Ütopya* (1516) adlı eseri üzerinden açıklanır. Bunun yanı sıra bu zaman aralığında Avrupa düşünce dünyasında intihar ile delilik arasında bir ilişki olup olmadığını sorgulayan görüşlerin de ortaya çıktığı Sebastian Brant'ın *Deliler Gemisi* (1494) ve Erasmus'un *Deliliğe Övgü* (1511) adlı eserleri üzerinden incelenir. Edebi alanda ve düşün alanında intihara dair yeni görüşler ortaya çıkmaya başlarken ne Katolik kilisesi ne de Protestan kilisesi açısından intihar edimine karşı en ufak bir yumuşama olmadığı gibi her iki mezhepte de hala intihar ediminin, şeytanın insanı yoldan çıkarması sonucu gerçekleştiği düşüncesinin hakim olduğu bu yüzden de intihara karşı takınılan tutumların daha da sert bir hal aldığına altı çizilir. İlk alt başlığın geri kalanında Rönesans ile ortaya çıkan hümanizm ve burjuva bireyciliğinin insanları nasıl intihara sürüklediği üzerinde durulmaktadır. Ardından 1580-1620 yılları arasını ele alan ikinci alt başlığa geçilir. Bu alt başlık kapsamında Avrupa'da intihar konusunu ele alan edebiyat, felsefe ve tıp alanında kaleme alınan kitaplar incelenir. İncelenen bu eserler arasında Shakespeare'in *Hamlet*'i (1600), Montaigne'nin *Denemeler*'i (1580-1588), Marlowe'un *Faust*'u (1588), John Donne'nun *Biathanatos*'u (1610) ve Robert Burton'un *Anatomy of Melancholy*'si (1620) yer almaktadır. Bu noktada Robert Burton'un *Anatomy of Melancholy* adlı eserinin, intihar ediminin çözümlenmesi açısından, özellikle üzerinde durulur. Adı geçen bu çalışmanın bir kısmında melankolinin intihar davranışını tetiklediğine dikkat çekilir. Böylece intiharın tıbbi-psikolojik bir araştırma konusu haline gelerek dini

çözümlemelerden sıyrılmaya başladığının altı çizilir. Bu alt başlıkta son olarak yukarıda bahsi geçen zaman aralığında yayımlanan edebiyat eserlerinde intihar temasının nasıl işlendiği mercek altına alınır. Buna göre intiharın ana veya yan tema olarak ele alındığı romanlarda bu edimi kınayıcı bir ton olmadığı, daha önceki dönemlerden farklı olarak ahlak dersi verme amacının bulunmadığı sonucuna ulaşılırken tiyatro eserlerinde ise bu temanın estetik kaygılarla işlendiği ifade edilir. Bir sonraki alt başlıkta XVII. yüzyıl Avrupası'nda yaşayan tanrı bilimcilerin ve ahlakçıların intihar ve intiharın cezalandırılması hakkındaki düşüncelerine yer verilir. Kazüistlere göre intihar eden kişinin cesedi ve ailesi cezalandırılmadan önce bu kişinin özel durumu incelenmeli ve buna göre nasıl bir ceza verileceğine karar verilmelidir. Ardından Katolik ve Protestan tanrı bilimcilerin ve ahlakçıların intihar ve intiharın cezalandırılması hakkındaki düşüncelerine yer verilir. Hristiyanlık inancında önemli bir yeri olan “On Emir”den beşincisi olan “Öldürmeyeceksin” emrinin intihar için de geçerli olduğunu düşünen Katolik ve Protestan tanrı bilimciler ve ahlakçılar intihara karşı net ve sert tutumlarını sürdürürler. Son olarak hukukçularının intihar ile ilgili görüşleri aktarılır. İntiharın kınanması gereken bir davranış olduğu konusunda aynı görüşte olan hukukçuların intihar eden kişinin cesedinin ve ailesinin nasıl cezalandırılması gerektiğine ilişkin farklı görüşlerde oldukları ifade edilir. Bu alt başlığın geri kalanında intihar edimi ile ilgili tıbbi açıklamaların ilk adımlarının atılmasının hukukçuların intiharın nasıl cezalandırılması gerektiği konusundaki tartışmalarına etkisi, 1670 Kanunnamesi ve intihar eden kişinin mensup olduğu sınıfın intiharın cezalandırılması sürecini nasıl etkilediğine yer verilir. İkinci bölümün son alt başlığında ise ilk olarak XVII. yüzyıl Avrupası'nda yaşanan salgın hastalıklar ve gıda fiyatlarının yükselmesi sonucu ortaya çıkan açlığın insanları nasıl umutsuzluğa, kedere ve son adım olarak intihara sürüklediğine değinilir. Ardından yaygın olan mutsuzluk, keder ve intihar dalgasıyla başa çıkabilme ve insanları hayatta tutabilmek için ortaya çıkan yok oluş tinselliği, dindar hümanizm ve janesenizm öğretileri incelenir.

Aydınlanma Çağı: Güncelleştirilmiş ve Suç Olmaktan Çıkarılmış Bir Soru (s.205-242) başlıklı üçüncü bölümde XVII ve XVIII. yüzyıllarda İngiltere ve Fransa'da toplumsal tabakalarda intihar edimine karşı tutum değişimi, bir önceki bölümde olduğu gibi dört alt başlık çerçevesinde değerlendirilir. Bu bölüm, intiharın bir “İngiliz hastalığı” olduğu yönündeki mitin Avrupa'da nasıl ortaya çıktığının incelenmesi ile başlar. Ardından “suicide” sözcüğünün nasıl ortaya çıktığı, İngilizceye ve Fransızcaya nasıl yerleştiği hakkında bilgi verilir. Bunların yanı sıra bu alt başlıkta İngiltere'de basın

intiharın normalleştirilmesinde ve dini söylemlerden uzaklaştırılmasındaki rolü, intiharın; fakirlik, salgın hastalıklar, açlık gibi geleneksel sebeplerine kapitalizm ve kentleşmenin ortaya çıkması ile yeni sebeplerin eklenmesi, İngiliz ve Fransız aristokrasisinde artan intihar vakaları, İngiltere’de kaleme alınan intihar karşıtı eserler, intihar davalarında yargıçların intihara karşı yumuşamaya başlayan tutumu, hapisanelerde intihar sorunu ve yetkililerin bunu önleme çabaları, kazüistlerin intihara karşı tutumlarında değişiklik olup olmadığı ile dönemin İngiliz ve Fransız aydınlarının bir kısmının intiharı desteklediği diğer bir kısmının ise intihar karşıtı bir tavır takındığı üzerinde detaylı bir şekilde durulur. İkinci alt başlıkta ise XVIII. yüzyılda intihar temasını doğrudan ya da dolaylı olarak ele alan edebi ve felsefi yapıtlar ile yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan intihar ile ilgili tıbbi teoriler hakkında bilgi verilir. Öncelikle XVIII. yüzyıl Avrupası’nda edebiyat ve felsefe çevrelerinde intihar temasının nasıl ele alındığı İngiliz ve Fransız yazarlara ait yapıtlar üzerinden incelenir ve edebi eserlerde intiharı kınama amacı olmadığı tiyatro eserlerinde özellikle de tragedyalarda intihar teminin estetik amaçlarla kullanıldığı sonucuna ulaşılır. Ardından Fransa’da toplumun intiharlardan zarar gördüğünün altını çizen, filozofların Antik Çağ intiharlarına duydukları hayranlığı eleştiren ya da intiharın en ağır biçimde cezalandırılması gerektiğini savunan intihar karşıtı kitapların sayısının arttığı belirtilir. Yazara göre bu dönemde intihar karşıtı kitapların sayısındaki artış intihara karşı artan kaygının bir göstergesidir. Fransa’da artan intihar karşıtlığı ve bu davranışın bir salgına dönüşebileceği yönündeki kaygı Katolik kilisesi ve mutlakiyetçi devlet adamlarının, Aydınlanmacı filozofları ahlaki ve toplumsal yozlaşmaya yol açan intihar edimini destekledikleri yönünde suçlamalara neden olur. Fakat durumla ilgili eserde yapılan değerlendirmede yaşamı çok seven ve insanların her şeye rağmen hayatta kalmalarını savunan bu filozofların intiharın savunucusu olmadıkları hatta bu konu ile ilgili oldukça değişken ve farklı fikirlere sahip oldukları ifade edilir. XVIII. yüzyıl filozoflarının intihar ile ilgili değişken düşünceleri Montesquie’nun 1721 tarihli *Acem Mektupları*, 1734 tarihli *Consideration sur le causes de la grandeur Romains et le leur decadence* (Romalıların Yükseliş ve Çöküş Nedenleri Üzerine Düşünceler) ve 1774’te *De l’esprit des lois* (Kanunların Ruhu Üzerine) adlı eserlerindeki intihara dair düşünceleri üzerinden açıklanır. Buna ek olarak Fransız filozofların intihar hakkında ortak bir görüşe sahip olmadıkları da Voltaire’in bu hususta oldukça hoşgörülü olduğu; Diderot, d’Alembert, La Mettrie gibi isimlerin intihar karşıtlığı konusunda kesin bir hükme varamadıkları belirtilerek detaylı biçimde açıklanır. Ayrıca intiharın ardında yatan sebeplerin fizyolojik ya da zihinsel olduğunu öne süren tıp teorilerine ve intihar eğilimi olan kişiler için öne sürülen tedavi

yöntemlerine de değinilir. Bir sonraki alt başlıkta felsefi ve romantik intihar ayrımının detaylı bir biçimde üzerinde durulur. Yaşamdan bıkkınlık, varoluşsal bir anlamsızlık ve sıkıntı duygusunun sebep olduğu felsefi intiharlar David Hume'un *Essays on Suicide and Immortality of the Soul* (1783) ve Baron D'Holbach'ın *Systeme de la Nature* (1770) isimli eserleri üzerinden incelenir. Duyguların neden olduğu romantik intihar ise o dönem Avrupa'da "Werthermania" adıyla anılan bir intihar salgınına yol açtığı düşünülen Goethe'nin *Genç Werther'in Acıları* (1774) adlı romanı üzerinden incelenir. Bununla birlikte romantik intihar düşüncesi ile yakından ilgilenen dönemin önemli aydınlarından Madame de Stael'in intiharla ilgili görüşleri de bu başlık altında ele alınan konulardan biridir. Üçüncü bölümün son alt başlığındaysa XVIII. yüzyılda İngiltere ve Fransa'da sıradan insanların intiharlarına değinilir. Soylu sınıf kimi zaman felsefi düşüncelerin kimi zaman da romantik coşkuların etkisiyle intihar ederken sıradan insanların ise çoğunlukla maddi sebeplerle intihar ettiği hakkında bilgi verildikten sonra 1715-1788 arası yıllara ait kırsal Bretenya'da kayıt altına alınan intiharlar incelenir ve bunlardan bir seçki okuyucuya sunulur. Bu incelemeye göre köylülerin sefalet, bedensel güçsüzlük ve alkolizm gibi sebepler yüzünden intihar ettiği sonucuna ulaşılır. Bu bölümün geri kalanında Fransa'da devrim öncesi dönemde intihara karşı artan hoşgörüden rahatsız olan yönetim birimlerinin söz konusu bu davranışı yasaklamak, cezalandırmak ve gizlemek için yeni yöntemler uygulamaya başladığı; İngiltere'de ise hukukçuların intiharın suç niteliği taşıyıp taşımadığı ve intihara uygulanan cezaların devam edip etmemesi gerektiği yönündeki tartışmaları ile din adamları ve askerlerin intihar eğilimi üzerinde durulur.

Kitabın ana bölümlerinden sonra gelen *Son Söz* (s.343-370) kısmında genel olarak XIX ve XX. yüzyıllarda Fransa'da intihar anlayışındaki dalgalı değişime oldukça yüzeysel bir biçimde değinilir. Bu bölümde yazar, XVIII. yüzyılda en azından aydın kesimler tarafından insana özgü özgürlük alanı olarak görülen ve hakkında tartışmalar yapılan intiharın XIX. yüzyılda yerini delilik ya da sapkınlık gibi zihinsel/ruhsal bir rahatsızlığın işareti olarak kabul edilmesine bıraktığına, tartışmaların yerini ise derin bir sessizliğin aldığına dikkat çekmekle birlikte XX. yüzyılda intihar meselesinin, yanına başka sorunlar da eklenerek, yeniden tartışma konusu haline geldiğini de belirtir.

Kaynakça (s.371-374) kısmında ise çalışmada kaynak olarak kullanılan eserler üç gruba ayrılarak okuyucuya sunulur. İlk önce XX. yüzyılda intihar konusuyla ilgili sosyoloji, felsefe ve psikoloji alanında kaleme alınan çalışmaları içeren kısa bir listenin ardından Antik ve Orta Çağ'da gerçekleşen intiharları tarih disiplini açısından ele alan eserleri içeren bir listeye ve son olarak da, çalışmanın zamansal çekirdeğini oluşturan,

XVI-XVIII. yüzyıllarda intihar konusunu tarih disiplini açısından inceleyen eserlere yer verilir. Yazarın kullandığı kaynakları tematik ve kronolojik olarak gruplandırmasının bu alanda çalışmaya başlayacak araştırmacılar için değerli bir referans noktası olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, bu çalışmada Minois geniş bir zaman düzleminde Batı toplumunun intihara bakış açısındaki değişimi ortaya koymaya çalışmıştır. Yazar özellikle erken modern dönem Avrupası'nda intihara karşı geliştirilen tutumların zaman içinde değişip değişmediğini çalışmasının ana sorusu haline getirmiştir. Bu soruya cevap bulabilmek için çalışma boyunca kronolojik ve problematik (sorun odaklı) bir yaklaşım benimsemiştir. Kronolojik yaklaşımın benimsenmesi intihara yönelik tutum değişimlerinin okuyucu tarafından daha kolay kavranabilmesini sağlamıştır. Çalışma, dil ve üslup bakımından oldukça açık ve anlaşılır bir biçimde Türkçeye tercüme edilmiştir. Buna karşın kitabın hem Fransızca hem de Türkçe başlığında "Batı toplumu" ifadesi geçiyor olsa da yazar esas olarak İngiltere ve Fransa'da intihara bakış açısındaki değişime odaklanmıştır. Yine kitabın başlığına bakarak okur bu çalışmada intiharın toplumsal yönüne ve toplumun bir parçası olan sıradan insanların intiharlarına değinileceğini düşünebilir. Ancak yazarın sıradan insanların intiharlarına çok az yer ayırması ve konuyla ilgili arşiv belgelerinden çok fazla yararlanmaması çalışmaya dair bir eksikliktir. Buna rağmen çalışma boyunca üzerinde durulan her bir dönem aralığına ait hukuk, edebiyat, düşünce ve tıp alanında intihara dair veya intihar temine az da olsa değinen eserlere yer verilmesi ve yazarın konuyla ilgili tartışmaları bu eserler üzerinden yapması okuyucunun zihninde intihar bağlamında dönemin panoramasını çizmeye yardımcı olurken aynı zamanda yazarın o dönemin kültürel kaynaklarına hakimiyetini de ortaya koyar. Bu durum ise çalışmayı, sosyal tarih alanından ziyade, kültür ve düşünce tarihi alanında önemli bir yere taşımaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında bu çalışma intihar tarihi alanında çalışmaya yeni başlayacak araştırmacılar için önemli bir başlangıç kitabı olma özelliği taşımaktadır.

Kaynakça

Minois Georges, İntiharın Tarihi: İstemli Ölüm Karşısında Batı Toplumu, (Çeviren: Nermin Acar), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.